

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2022

1838

**осадна
социологија**

**О једној заморној
теми каква је класа**

Слободан Анђонић

Слободан Антонић
Досадна социологија
О једној заморној теми каква је класа
Прво издање, Београд 2022.

Издавач
Универзитет у Београду – Филозофски факултет,
Институт за социолошка истраживања
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача
Проф. др Данијел Синани,
декан Филозофског факултета у Београду

Рецензенти
Проф. др Владимир Вулетић
Проф. др Слободан Миладиновић
Проф. др Срђан Шљукић

Лектура и коректура
Ирена Поповић Григоров

Дизајн корица
Иван Зечевић

Припрема
Досије студио, Београд

Штампа
ЈП Службени гласник, Београд

Тираж
200

ISBN 978-86-6427-235-3

Реализацију овог истраживања финансијски је подржало
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
у склопу финансирања научноистраживачког рада
на Универзитету у Београду – Филозофском факултету
(број уговора 451-03-68/2022-14/ 200163).

Садржај

- 7 | РЕЧ ЧИТАОЦУ
- 11 | Прва глава
КЛАСНИ РАТ
- 12 | Елементи класног рата у Марксовој теорији
- 18 | „Класни реформизам“ Друге интернационале
- 22 | Лењинова идеја „класне авангарде“ и диктатуре
- 30 | Класни рат као истребљење непролетерских класа
- 42 | Диктатура пролетаријата као терор тоталитарне државе
- 54 | Закључак
- 57 | Друга глава
НЕОВЕБЕРИЈАНСКА АНАЛИЗА
- 57 | Веберово схватање стратификације
- 65 | Локвудова афирмација статусне анализе
- 74 | Голторпов истраживачки продор
и Скотова теоријска афирмација Вебера
- 80 | Један пример неовеберијанског приступа у Србији
- 85 | Закључно разматрање
- 87 | Трећа глава
РАСПРАВА О КЛАСИ У СОЦИОЛОГИЈИ С КРАЈА
XX ВЕКА
- 88 | Однос класне анализе и социолошке парадигме
- 95 | Класна структура и класна акција
- 103 | Класе и занимања
- 109 | Закључак

- 111 | Четврта глава
СТАТУСНА АНАЛИЗА
- 111 | Разлика класе и статуса код Вебера
- 114 | Класа и статус: пример држављанства и расе
- 121 | Род и сексуалност као елемент статусне анализе
- 126 | Да ли је поткласа класа или статусна група?
- 130 | Закључак
- 133 | Пета глава
СУПЕРКЛАСА
- 136 | Социолошка позадина концепције о „суперкласи“
- 145 | Искусствена позадина концепције о „суперкласи“
- 152 | Закључак
- 153 | Шеста глава
ПОКРЕТЉИВОСТ У БРИТАНИЈИ И СРБИЈИ
- 153 | Британска истраживања и спорови
- 165 | Српска истраживања и налази
- 174 | Закључак
- 175 | Седма глава
ЈЕДАН ДРУГАЧИЈИ ПОГЛЕД НА ПОКРЕТЉИВОСТ У
СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ СРБИЈИ
- 178 | „Савршена покретљивост“ и Јасудин индекс
- 183 | „Затвореност“ и „баријере“
- 193 | „Савршена покретљивост“ у социјализму
- 199 | ЛИТЕРАТУРА
- 215 | Slobodan Antonić
THE BORING SOCIOLOGY:
CONCERNING A TEDIOUS TOPIC SUCH AS THE CLASS
(Summary)
- 219 | ИЗРАЗИ ЗАХВАЛНОСТИ
- 221 | БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Реч читаоцу

Универзитетска предавања о класама и класној анализи почео сам да држим школске 1995/1996. на Филозофском факултету у Новом Саду и наставио, после преласка на Филозофски факултет у Београду (2001), све до данас.

Том темом сам се бавио и раније. Мој први текст, уопште, објављен у неком научном часопису зове се „Класе и социјализам“ (Антонић, 1983). У њему сам предложио релативно једноставан начин да се одговори на тада вишеструко актуелно питање: да ли у социјализму постоје класе? Ако Маркс одређује класе путем „непријатељске супротстављености“ (Маркс, 1949: 113), образлагао сам, онда једно поштено искуствено истраживање најбоље може да покаже јесу ли неки слојеви у социјалистичким земљама међусобно „непријатељски супротстављени“ или не. Ако тога има, социјалистичко друштво је класно. Ако тога нема, онда је слојно.

То решење је, наравно, било помало наивно. Оно је недовољно узимало у обзир фактор идеологије, која је у стању да замаскира класни сукоб и затоми свест о супротстављеним интересима. Но, временом, моја сазнања о класном систему постајала су све потпунија и изоштренија, поготово пошто сам, на Филозофском факултету у Београду, добио да предајем теорију друштвене структуре и система (ТДСС) – предмет који је настао, после болоњске реформе, од дела опште социологије I.

Током година бављења тим предметом схватио сам колико су класна анализа и класни приступ у објашњењу фундаментални за социологију као науку и колико их неоправдано мало има не само у широј јавности већ и у самој нашој социологији. Две предрасуде су

ту на делу. Прва је да је класни приступ нешто што припада „превазиђеном“ марксизму, нешто што заправо више приличи идеологији него науци. Друга је да је тај приступ тежак и досадан те да има много лакших и занимљивијих тема којима социолог треба да се бави.

Ни једно ни друго није тачно. За прво ће се читалац уверити пролазећи кроз ову књигу. Што се другог тиче, већ сам писао о појави избегавања фундаменталних („тешких“) тема у страном и нашој социологији (Антонић, 2012а: 39–68). Као свежији пример „лакших“ и „забавнијих“ социолошких питања навешћу дипломске радове који су одобрени на само једној седници мог одељења (29. септембра 2021): „Турбо-фолк Јелене Карлеуше као музичка репрезентација ЛГБТТИQ популације“, „Утицај источњачких религија на савремене алтернативне стилове живота у Србији: изградња нових хибридних идентитета“, „Истраживање значаја ЛГБТ покрета за заштиту права хомосексуалних особа у Србији“, „Пандемија патријархата: оптерећеност жена током ванредног стања услед пандемије вируса корона у Србији“, „Испитивање крајње десних идеолошких тенденција код средњошколске омладине општине Аранђеловац“... Не кажем да таквих тема не треба да буде. Али, социологија се не може свести само на то.

Када студентима на првом часу објашњавам значај ТДСС-а као предмета, обично кажем да се већина осталог што се учи на нашем одељењу може, мање или више, наћи и на другим факултетима. Али, оно што је *differentia specifica* социолога, оно што социолошко објашњење разликује од политиколошког, културолошког, психолошког и сваког другог, оно што је увек било тврдо језго социологије, а што и даље мора да остане сачувано без обзира на све интелектуалне и истраживачке моде и трендове, јесте – класна анализа. Темељна знања из те области стичу се управо на ТДСС-у и она се, изградњом властитог социолошког становишта, у доцнијем студирању само даље развијају.

У овој књизи се налазе студије које сам написао баш подстакнут својим радом са студентима, на предавањима и вежбама. Ово, наравно, није уџбеник из ТДСС-а већ књига мојих студија о класи из научне перидике¹ обједињених у монографску целину. Овде

1 „Класни рат: Лењиново наслеђе“, *Социолошки њрећед*, год. XLIV (2010), бр. 2, стр. 159–204; „Неовеберијански приступ друштвеној слојевитости“, *Социологија*, год. LII (2010), бр. 1 Посебног издања, стр. 159–192; „Расправа о класи у савременој социологији“, *Социолошки њрећед*, год. XLII (2008), бр. 2, стр. 147–169; „Статусна анализа: допуна или алтернатива класне анализе?“, *Социолошки њрећед*, год. XLIII (2009), бр. 4, стр. 481–502; „Суперкласа“, *Глас: Сријска академија наука и уметности*, бр. 426 (2016), Одељење друштвених наука; књ. 32,

нису ушле две моје студије о класама у савременој Србији: „Постоји ли у Србији ’транснационална капиталистичка класа’“ и „Класна структура данашње Србије“, које чине прва два поглавља моје књиге *Лоша бесконачност* (Антонић, 2012: 11–74). У њима сам, комбинујући неорикардијанску концепцију системске ренте и светскосистемски приступ капитализму, класну структуру Србије приказао као двогубу, с две осе стратификације: једна је примарна, глобалистичко-компрадорска, а друга је секундарна, национално-буржоаска – структурално слично као у „етнички нехомогеним друштвима“, у којима се „на разним нивоима слојевитости формира онолико посебних друштвених слојева колико има различитих етничко-културних група“ (Милић, 1996: 40). Ово кажем због читаоца којег можда занима моје становиште о актуелној класној структури Србије, како би и та два рада имао у виду, иако она нису укључена у ову књигу.

Књига се завршава мени можда најдражом студијом из ове области, названом „Један другачији поглед на покретљивост у социјалистичкој Србији“. Ту сам настојао да покажем колико наша социологија није била у праву када је наше друштво у социјализму оцењивала као „затворено“ и из којих методолошких разлога је настала таква грешка. Иако је било извесних проблема с првобитним објављивањем ове студије, драго ми је што је српска социологија данас довољно зрела да прихвата критички однос према неким ранијим општеусвојеним поставкама. Наравно да се примена једнако критичког односа подразумева и на сва прегнућа данашње социологије, укључујући и ову књигу.

Београд, јуни 2022.

Слободан Антонић

стр. 167–188; „Друштвена покретљивост у Британији и Србији: истраживања и налази“, *Социолошки јодушњак*, год. 7 (2012), стр. 7–35; „Друштвена покретљивост у социјалистичкој Србији: један ревизионистички поглед“, *Социолошки ипреглед*, год. XLVII (2013), бр. 2, стр. 145–170.

Прва глава

Класни рат

Број жртава „класног рата“, који су комунисти водили у различитим земљама током XX века, мери се у милионима (види више у фусноти 20). Ипак, феномен *класоцида* (*classocide*), за разлику од геноцида, мало се помиње у популарној, али и у стручној литератури. У овом чланку се разматрају теоријске основе класног рата и његова политичка пракса. Циљ је да се, у интелектуалној заједници, потпуније осветли та трагична друштвена појава, како би се избегла слична историјска дешавања.²

2 У Србији је, још у доба социјализма, било више студија у којима је критички разматран Лењинов пројекат диктатуре у име радничке класе (Милошевић, 1985; 1990; Глинтић 1989). Ипак, свакако најбољу и најпотпунију критику тога пројекта, бар када је реч о српској социологији, дао је Милан Брдар у двотомном делу *Праксис одисеја: студија насјанка бољшевичкој њошјалијарној сисјема 1917–1929* (Брдар, 2000). Нажалост, то капитално дело, којим би се свака научна заједница могла поносити, остало је у српској друштвеној науци готово сасвим прећутано. Баш зато се и може рећи да питање класног рата, као врсте грађанског рата, наша социологија још увек није на задовољавајући начин рефлектовала. Штавише, један део наше интелектуалне заједнице и даље негује веома опасне идеје чишћења друштва, али сада у име једног новог, интелектуално-политичког пројекта (Антонић, 2008а). Отуда произилази потреба за овим радом, који треба схватити пре свега као поновно враћање на лекцију коју, иако је наставник био добар (мислим ту пре свега на Брдаре-ву књигу), очигледно још увек нисмо сасвим добро савладали.

Елементи класног рата у Марксовој теорији

Класна теорија Карла Маркса има неколико елемената који су несумњиво припомогли настанку теорије и праксе класног рата.

Први од тих елемената јесте уверење да је друштвено и економско понашање људи детерминисано класном припадношћу. Рецимо, Маркс је веровао да бити капиталиста подразумева понашати се на тачно одређени начин. „То и не зависи од добре или рђаве воље појединог капиталисте“, каже Маркс. „Слободна конкуренција чини да унутрашњи закони капиталистичке производње важе за појединачног капиталисту као спољашњи принудни закон“ (Маркс, 1973: 242). Такође, Маркс у *Кайишталу* са пуним одобравањем наводи свог руског рецензента који је написао: „На друштвено кретање Маркс гледа као на природноисторијски процес, којим управљају закони који не само да су независни од воље, свести и намера људи, него баш обратно, одређују њихову свест и намере“ (Маркс, 1973: 24). „Моје становиште“, каже такође Маркс у *Кайишталу* (Маркс, 1973: 17), „које развитак економске друштвене формације схвата као природно-историјски процес, може мање него икоје друго бацити на појединца одговорност за прилике чија је он социјална творевина, ма колико се он, можда лично уздигао изнад њих.“

Ако је човеково понашање израз његове структуралне детерминисаности и ако смо сви оруђа историје, онда политички актери не могу суштински имати моралну одговорност за учинке својих деловања. Човек се свакако лоше осећа ако нареди убиство неколико стотина људи или ако сам у томе учествује. Али, ако актери верују да они само изражавају неумитне историјске законе и да је све што се дешава, на неки начин, „историјски нужно“, онда ће они много лакше управљати животима милиона људи.

Други потенцијално опасан елемент у Марксовој класној теорији била је његова дефиниција класа као непријатељских групација. „Уколико милиони породица живе под економским условима егзистенције“, писао је Маркс (1949: 113), „који њихов начин живота, њихове интересе и њихово образовање одвајају од начина живота, интереса и образовања других класа и њима их непријатељски супротстављају, утолико они чине класу.“ Када Маркс каже *одвајање и непријатељска суйројстџављеност* класа, он тиме у сам појам класе уграђује *сукоб, борбу, непријатељство* са другом класом. И на другим местима Маркс је изричито наводио сукоб као главну одредницу друштвене класе: „Поједини индивидууми чине једну класу само утолико, уколико морају водити заједничку борбу против друге класе; у

осталоме, они се међусобно налазе у непријатељској конкуренцији“ (Маркс, 1961: 327). И као што непријатељство према радницима одликује капиталистичку класу³, тако и комунистичка партија мора код пролетаријата да освести непријатељство према капиталистима: „Она не пропушта ни један моменат а да код радника не створи што је могуће јаснију свест о непријатељској супротности између буржоазије и пролетаријата“ (Маркс и Енгелс, 1948: 94).

Знамо да је Маркс све главне политичке борбе у историји представљао као класне борбе.⁴ Такође, он је државу видео само као „организовану власт једне класе за угњетавање друге класе“ (Маркс и Енгелс, 1948: 66). Све то је значило да је сфера политике импрегнирана суштинским, непомирљивим непријатељством. Уз то, пут ка „царству слободе“ за Маркса не иде преко све веће демократије и победе на парламентарним изборима. Тај пут води преко насилног обарања буржоаске власти и увођења *диктатиуре пролетаријата*. То је трећи опасни елемент Марксове класно-историјске теорије.

Ту сложеницу – *диктатиуре пролетаријата* – Маркс је употребио када је кудио „ласаловске“ састојке у програму немачке Социјалдемократске партије (Маркс, 1950). Он се ту изругивао изразу из Програма СДП – „демократска контрола радног народа“, тврдећи да се „радни народ“ у Немачкој састоји у већини од сељака, не од пролетера“ и да такав „радни народ... није за власт зрео“ (Маркс, 1950: 21). Уместо владавине народа Маркс је више волео владавину посвећене револуционарне елите. Он се, по правилу, изругивао захтевима за демократизацију. „Политички захтеви програма (СДП – С. А.) не садрже ништа осим старе, добро познате демократске литаније: опште изборно право, директно законодавство, народно право, милиција итд.“ (Маркс, 1950: 14). Сви захтеви немачких социјалдемократа за већом демократијом за Маркса су били само „демократска литанија“ или „демократско звекетање“ (Маркс, 1950: 25).

3 „Капиталисти, ма колико да се у својој међусобној конкуренцији приказују као неискрена браћа, ипак сачињавају прави савез слободних зидара насупрот целини радничке класе“ (Маркс, 1983: 1303).

4 „Историја сваког досадашњег друштва јесте историја класних борби. Слободни човек и роб, патрициј и плебејац, барон и кмет, еснафски мајстор и помоћник, укратко – угњетач и угњетени, стајали су један према другом у сталној супротности, водили непрекидну, час скривену, час отворену борбу (...)“ (Маркс и Енгелс, 1948: 2). А Енгелс каже: „Баш је Маркс први открио велики закон о кретању у историји, закон по коме све историјске борбе, одигравале се оне у политичкој, религиозној, филозофској или другој којој идеолошкој области, у ствари представљају само више или мање јасан израз борби друштвених класа“ (Предговор трећем издању Марксовог „Осамнестог примера“, у Маркс, 1949: 8).

Уопште, Маркс је био против делимичних друштвених реформи или покушаја демократизације поретка (Марковић, 1994). Писао је против „буцаклијских реформатора“ (Маркс и Енгелс, 1948: 83), који својим причама о реформама само одвлаче пажњу радника од револуције. Био је против демократизације, објашњавајући да представници ситне буржоазије „демократско републиканске установе траже као средство, не зато да би се укинуле обе крајности, капитал и најамни рад, него зато да би се њихова супротност ослабила и претворила у хармонију“ (Маркс и Енгелс, 1949: 251). Маркс је био и против парламентаризма, називајући га „парламентарним кретенизмом, који заражене држи као опчињене у једном свету уобразиље, те им одузима сваки смисао, свако сећање, свако разумевање за груби свет око њих“ (Маркс, 1949: 83).

Насупрот демократији, Маркс се залагао за отворену диктатуру пролетаријата. „Између капиталистичког друштва и комунистичког друштва“, објашњавао је он, „лежи период револуционарног преображаја првог у друго. Њему одговара и политички прелазни период, и држава тог периода не може бити ништа друго до *револуционарна диктатура пролетаријата*“ (Маркс, 1950: 23; курсив Марксов). То је време у којем пролетаријат оружаном сламом отпор буржоазије, подруштвљава сву производну имовину и укида сваку производњу за тржиште. Сви чланови друштва претварају се у раднике („сваки је подједнако само радник“; Маркс, 1950: 14), који се награђују, без обзира на врсту рада, сразмерно количини рада коју су уложили.⁵ Из друштвених складишта, у том прелазном раздобљу, сматра Маркс, свако ће узимати сразмерно количини рада коју је дао друштву. А када производне снаге толико нарасту да се створи опште обиље, наступиће „виша фаза комунистичког друштва“. Тада ће људи у друштвена складишта стављати производе по начелу „сваки према својим способностима“, а из њих узимати ствари по начелу „свакоме према његовим потребама“ (Маркс, 1950: 15).

Било је то, очигледно, једно од Марксових маштања. Јер, како другачије до фантазијом назвати идеју да ће у комунизму људи радити за друштво, кад хоће и колико хоће, а за узврат од друштва узимати што год им се прохте – од аутомобила, преко клавира, до орхидеја – „у складу са својим потребама“? Али, та кабинетска фантазија била је веома опасна зато што је онима који су у њу веровали давала право

5 „Поједини произвођач (...) добија од друштва потврду да је дао толико и толико рада и на основу те потврде добија из друштвених залиха средстава потрошње ону количину предмета потрошње на коју је утрошено исто толико рада“ (Маркс, 1950: 14).

да предузму насилан пут до земаљског Раја. Тај пут се звао „диктатура пролетаријата“. Њу Маркс нигде није исцрпније описао (Тркуља, 1990: 16–23). Он никада није изричито рекао како тачно та диктатура изгледа. Је ли она, заправо, диктатура Комунистичке партије, њеног Централног комитета или кога? Управо је на ту опасну нејасноћу одмах упозорио Бакуњин (1979: 168–9). „Шта значи, пролетаријат као владајућа класа? Зар је могуће да ће сав пролетаријат стајати на челу управе? Немаца има око четрдесет милиона. Зар је могуће да ће свих четрдесет милиона постати чланови владе? (...) Дакле, с којег год гледишта посматрали то питање, увек долазимо до једног истог тужног резултата: повлашћена мањина управља огромном већином народних маса“ (Бакуњин, 1979: 169).⁶

Комунистичка диктатура ће, сматра Бакуњин, бити уведена као привремена. Али, што она буде успешнија – са становишта друштвених циљева којима тежи – то ће више штети да се овековечи. Коначан учинак, правовремено је упозоравао Бакуњин, биће неограничена диктатура комунистичке елите у име класе и ново опште поробљавање. „Кажу, да је такав државни јарам, диктатура, неопходно средство за постизање потпуног народног ослобођења. (...) Они тврде да само диктатура, дакако њихова, може створити народну слободу. Ми одговарамо, да никаква диктатура не може имати други циљ до да се овековечи (...). Слобода се може створити само с помоћу слободе“ (Бакуњин, 1979: 169).

Марксисте су, међутим, сва та упозорења хладнокрвно игнорисали. Маркс је био страсан револуционар. „Суделовати на овај или онај начин у рушењу капиталистичког друштва и државних установа“, рекао је за њега Енгелс (1979: 281), „то је био његов прави животни позив.“ И заиста, Маркс је веровао у револуцију која ће истовремено разорити постојеће друштво, али и ударити темеље нечег сасвим новог. Маркс није губио време на разраду како ће тачно то ново изгледати већ је нестрпљиво позивао на „рушење“ и „разарање“. „Социјализам се не може остварити без револуције,

6 За Бакуњина је неважно што та елита себе доживљава као носиоца највишег знања, па био Маркс, као научник, и по сто пута у праву. „Главни порок научника јесте претерано уздицање свога знања, своје властите памети и презир према свима који не знају. Препустите му управљање и постаће најнесноснији тиранин, зато јер је научни понос одвратан, увредљив и више тлачитељски од сваког другог. Бити роб педанта – које ли судбине за човечанство! Дајте њима пуну слободу па ће почети да врше на људима исте оне огледе које чине на кунићима, мачкама и псима“ (Бакуњин, 1979: 127–128). Бакуњин је овде мислио на Маркса. Али, све што је тада изрекао као опомену четири десетлећа доцније спровешће у дело један други кабинетски педант – Лењин.

(...) а револуција уопште, *рушење* постојеће власти и *разарање* старих односа – политички је акт. (...) Социјализму је потребан тај политички акт уколико му је потребно *разарање* и *распадање*“ (Маркс, 1972: 174; сва истицања у овом пасусу су моја). „Пролетери немају ништа своје што би осигурали, они имају да *разоре* сваку досадашњу приватну сигурност и приватна осигурања“ (Маркс и Енгелс, 1948: 42). „*Сила* је бабица сваког старог друштва које у утроби носи ново друштво“ (Маркс, 1983: 662). „Пролетаријат не може да се подигне, не може да се усправи, а да се не *баци у ваздух* цела надградња слојева који сачињавају званично друштво“ (Маркс и Енгелс, 1948: 388). Стога је револуција, објашњавао је Енгелс, „*насилно рушење* читавог досадашњег друштвеног поретка“, „акт у коме један део становништва *намеће* своју вољу другом делу помоћу *јушака, бајонета и тојова*“ (Енгелс, 1979: 88; Маркс и Енгелс, 1949: 616).

Истина, Маркс и Енгелс нису писали о физичком уништењу припадника буржоазије. Они су веровали да ће револуција „да преврне капиталистички начин производње и да потпуно укине класе“ (Маркс, 1983: 22). Али, то неће бити тако што ће капиталисти бити побијени већ тако што ће њихова производна имовина бити национализована⁷, а они сами постати радници, као и сви други. Јер, биће уведена не само „општа, свима члановима друштва припадајућа својина“ већ и „једнака обавеза рада за све“ (Маркс и Енгелс, 1948: 65).

Али, ако ни Маркс ни Енгелс не помињу физичко истребљење капиталиста, најављују одбацавање свих традиционалних (буржоаских) вредности, укључујући и слободу и морал. Јер, са укидањем приватне својине, стоји у *Комунистичком манифесту* (Маркс и Енгелс, 1948), биће укинута не само цела буржоаска класа већ и све главне састојнице буржоаског друштва: „буржоаска личност“ (52), „буржоаска слобода“ (52), „буржоаска породица“ (56), „народност“ (59), „религија“ (62) и „морал“ (62). Биће уведено „јавно и бесплатно васпитавање све деце“ (66), „заједница жена (57–59)“, а уместо нације на позорницу ће ступити „уједињена акција цивилизованих земаља“ (60). Догодиће се коренита промена свих вредности: „Комунистичка револуција јесте најрадикалније кидање са традиционалним односима својине, па није чудо што се у току њеног развика најрадикалније кида са традиционалним идејама“ (63).

7 Револуција ће довести до тога, објашњавао је мисао свог саборца Енгелс (1974: 305), да се „у рукама државе све више концентрише сав капитал, сва земљорадња, сва индустрија, сав транспорт, сва размена“.

Но, ако рушите традиционално схватање слободе и морала, а не кажете тачно какву слободу и морал ви хоћете да заснујете, онда таква питања препуштате надахнућу и тренутном осећању револуционара. Онда немате јамства да, у револуционарном заносу, ваши следбеници неће знатно прекорачити границе нужног насиља и почети да чине злочине. Штавише, ако своје следбенике непрестано уверавате да су они само извршиоци „светскоисторијске мисије“ и да револуција није ништа друго до „акт у коме један део становништва намеће своју вољу другом делу помоћу пушака, бајонета и топова“, онда можете бити сигурни да ће насиље и масовни злочини постати готово неизбежни.

Ипак, мислим да не треба престога судити о Марксу и његовој одговорности за „класни рат“ који ће уследити. Његова револуционарна горљивост је долазила од искреног очаја због библијских патњи хиљада породица у најближем комшилуку. Вредни и радишни људи, привржени својим породицама, патили су се у највећој беди. У беди коју нису могли да поправе ма колико да су дуго и напорно радили. Маркс је био огорчен због неосетљивости владајуће класе на ту патњу. Био је љут због њених малих и нерадних покушаја да се та патња ублажи. Био је гневан због преспорог поправљања положаја чак и оних најмањих и најнезаштићенијих: деце-радника.

Деца су, подсетићу, у Марксово доба, почињала да раде већ са 6 година. Са 13 година већ су сва радничка деца увелико радила. Радило се по 14, 15 сати дневно. Краљевско повереништво за испитивање стања у британским рудницима поднело је 1842. године извештај из ког се види да у подземним тунелима угљенокопа раде деца од којих су нека стара само четири године! Често су та дечица, због подземних вода, бивала мокра до голе коже, али су увек била чудовишно прљава и уморна. Дечаци, звани „замкаши“ (*trappers*) радили су у мрклом мраку отварајући и затварајући постројења за ветрење (тзв. промајнице). Деца су непрестано била близу опасних машина, па и она најмања и недовољно способна да се о себи старају. Отуда су честе биле несреће и страшне повреде и унакажења (Lane, 1982: 50; Маркс, 1983: 437 и даље).

На основу поменутог извештаја, парламент је 1842. године донео закон о рудницима. Њиме је било забрањено дечацима до 10 година, а девојчицама уопште, да раде испод земље. Али, тај закон нико није поштовао. Године 1865. у Британији је било 3.217 угљенокопа и свега 12 инспектора (Маркс, 1983: 442). Деца су наставила да раде као и раније – тим пре што ни новим законом дужина радног дана није била ограничена. Осим у угљенокопима, деца су много коришћена и

у творницама тканина. Један извештај државног иследника садржи потресна сведочења радника и њихове деце, својствена за читаву тадашњу индустрију.

„W. Duffy (један од радника творнице тапета – С. А.): 'Деца су често тако уморна да не могу држати очи отвореним, а и ми то можемо често доиста само с муком.' J. Lightbourne: 'Мени је 13 година. Прошле зиме смо радили (од 6 сати ујутро – С. А.) до 9 часова увече, а претпрошле и до 10. Прошле зиме сам готово свако вече плакао, толико су ме болеле ноге.' G. Aspden: 'Имао сам обичај да овога мог малишана, кад му је било 7 година, носим тамо и натраг по снегу, он је обично радио 16 часова. Често бих клекнуо да га нахраним док је он стајао уз машину, јер је он није смео оставити ни зауставити'“ (Маркс, 1983: 221).

Године 1844. забрањено је деци до 13 година да раде дуже од 6,5 часова дневно. Али, дечица од 4 или 5 година могла су да раде тих 6,5 сати само ако су могла да схвате шта се од њих очекује. Деца од 13 и више година, чак и по том закону, радила су 12 часова дневно. Детињство? Игра? Забава? Не, ако сте рођени у Поплару, Милвору или Гриничу, лондонским насељима у којима станују радници. Када је 1847. године деци од 13 и више година скраћен радни дан на 10 сати дневно – и словима: десет сати – то се сматрало великим напретком. Али, код Маркса (Маркс, 1983: 426–446) видимо да се ни тога нико није особито чврсто држао.

И зато морамо разумети Маркову племениту горљивост да се тај свет неправде и патње што пре разори. Он је искрено веровао да ће свет који из тог разарања настане бити далеко бољи него постојећи. Вероватно се ни у сну није могао надати да ће нови свет, који ће његови следбеници у његово име градити, и сам бити утемељен на библијским патњама милиона људи. Укључив и шестогодишњу децу.

„Класни реформизам“ Друге интернационале

Након Маркове смрти (1883), његова теорија – о историји као борби класа и о гвозденој детерминисаности историје – дала је две сасвим супротне теоријске школе: марксизам Друге интернационале (1889–1914) и марксизам-лењинизам (1905–1989). Обе школе су тврдиле да су Маркове доследне следбенице. Обе су тврдиле да она друга кривотвори Маркову мисао. Али, прва школа је веровала да

ће се Марксова предвиђања остварити у једном дужем процесу који не мора нужно бити насилан. Та школа је била више мисаона. Друга је сматрала да је куцнуо час да се Марксове замисли већ сада остваре и да је задатак марксиста да убрзају историју. Та школа је била више делатна. Прва је чекала, чекала, па је у том чекању некако ископнела. Друга је дејствовала, дејствовала, па је у том дејствовању починила неке од најужаснијих злочина у људској историји.

Маркс је умро (1883), а да заправо никада није доживео да постане неоспорни вођ неког већег радничког покрета. Највише се Маркс томе приближио са немачким социјалдемократима. Године 1875. уједињена су два крила социјалдемократа – ласаловски и марксистички. Али, заједнички нацрт партијског програма, усвојен у немачком граду Гота, био је ближи ласаловској него марксистичкој идеологији. Маркс је тај програм, као што смо већ поменули, подвргао снажној критици (*Критика гојског програма*, 1875). Али његова критика је била у облику личног писма вођама марксистичке струје и није била објављена (то ће учинити Енгелс тек 1891). Она, отуда, није значајније утицала на коначни изглед програма СДП.

Ипак, захваљујући деловању Марксовог саборца Енгелса (живео до 1895) и угледу Марксових теоријских радова, у немачком СДП-у ће, наредних година, већину преузети идеолози који су себе сматрали правоверним (ортодоксним) марксистима. Најутицајнији од њих био је Карл Кауцки (Karl Kautsky, 1854–1938). Кауцки се сматрао непосредним Енгелсовим настављачем. Али, СДП је у то време ипак била нешто друго него што је била за Марксова живота. Чим је укинут Бизмарков Закон против социјалиста (трајао од 1878. до 1890), СДП је постао снажан политички чинилац. Већ на изборима 1890. године, СДП је добио 1,5 милиона гласова и 35 места у скупштини. Од 15 милиона радника, колико их је тада било у Немачкој, њих три милиона се учланило у социјалдемократски синдикат, а милион у саму странку. СДП је на изборима ускоро добијао и по 34 посто гласова, односно за њега је гласало 4,25 милиона бирача. Немачки СДП је постао најјача радничка странка на свету и окосница Друге интернационале (1889–1914).

Ти политички успеси утицали су да Кауцки и други теоретичари СДП-а развију једну особиту варијанту марксизма. Она је још за Енгелсовог живота изложена у Кауцкијевом делу *Ерфуртски програм* (*Der Erfurter Programm*, 1892)⁸. Темељ Кауцкијеве теорије била

8 Реч је о званичном коментару страначког програма СДП-а, усвојеном у Ерфурту 1891. године. Том програму је свој благослов дао и сам Енгелс (Колаковски, 1983: 16).

је Марксова тврдња да је открио основни закон капиталистичког развоја. На основу те идеје, Кауцки је сматрао да марксисте у својим рукама имају знање које им омогућава да сагледају будућност. „Капиталистичко друштво је завршило своју каријеру; његово уништење је још само питање времена; неминовни економски развитак води природном нужношћу ка банкротству капиталистичког начина производње. Образовање новог друштвеног облика наместо постојећег, није више само нешто што се жели, оно је постало нешто што је неминовно“ (Кауцки, 1923: 138–139).

Историјски закони, дакле, делују природном нужношћу и, сматра Кауцки, спонтано производе две важне последице. Прво, развојем капитализма природно се повећава бројност радника, јачају њихова класна свест и њихове синдикалне и политичке организације. Класна свест пролетаријата, као и његово синдикално и политичко организовање, природни су учинци капиталистичког развоја. У тој тврдњи Кауцки се непосредно позива на Маркса и његово главно дело – *Капитал* (1983: 672). Ту Маркс каже: „Са сталним опадањем броја капиталистичких магната који насилно присвајају и монополизују све предности тог преображајног процеса, расте маса беде, притиска, ропства, дегенерације и експлоатације, али и револт радничке класе, која стално набујава и коју сам механизам капиталистичког процеса производње школује, уједињује и организује.“ Синдикати и СДП представљају, сматра Кауцки, управо израз тог Марксовог „капиталистичког механизма“ који спонтано и нежељено „школује, уједињује и организује“ раднике. На то се, у Кауцкијево доба, надовезујеју „марксистичка наука“, „научни социјализам“, теорија коју развија и шири део „буржоаске интелигенције“. Тако радничка класа индустријски развијених земаља, наоружана марксистичком науком, почиње све успешније да се бори за своје друштвене и историјске циљеве. Тиме неминовни долазак социјализма постаје још јаснији и очигледнији.

Друго, развојем капитализма природно се повећава бројност радника, односно увећава радничка класа. А политичка борба ситне буржоазије, као и самог пролетаријата, изазива ширење права гласа. Када се успостави опште право гласа а пролетаријат постане статистички доминантан као класа, странка радничке класе однеће одлучујућу победу на изборима. Тада ће пролетаријат као статистички претежна класа постати и политички претежна снага. „Социјализам ће освојити државну власт тек кад буде довољно снажан да у оквиру демократије добије превагу над другим партијама“ (Кауцки, 1985: 117). Насилна револуција ће бити потребна само у случају да капита-

листи одбију да признају пораз на изборима. Такође, насиље ће морати да уследи и ако се капиталисти побуне због почетка подруштвљавања (одн. подржављења) производне имовине. Али, револуција, тврди Кауцки, неће нужно представљати једнократни чин насиља. Она може бити и мирна, поступна, и трајати десетинама година.

Дакле, насиље и револуција су, за Кауцког и остале марксисте Друге интернационале, били од другоразредног значаја за радничку борбу. Они су веровали да развој капитализма, на једној страни, и јачање демократије и парламентаризма, на другој, спонтано раде у корист победе друштва без класа. „Онај одређени облик државног уређења у којем се социјализам може једино остварити“, писао је Кауцки, „јесте република и то у уобичајеном значењу речи, наиме *демократиска република*“ (Кауцки, 1911: 48; према Секељ, 1988: 81). Пошто време ради за пролетаријат, он нема разлога да прибегава насиљу и грађанском рату. Стога, они који, у име пролетаријата, хоће пошто-пото да дигну устанак, да насиљем преузимају власт и да свесно разарају установе парламентарне демократије и нису прави марксисте. То су обични анархисти који својим авантуризмом само наносе штету пролетаријату. Њихови неуспели покушаји револуционарних преврата само изазивају ауторитарне реакције буржоазије. Тим реакцијама се смањују већ постигнуте демократске слободе. Иако се у том часу демократија само привремено повлачи, тиме се без стварне потребе успорава природни ток историје. Она нужно ради за ствар социјализма, па је најбоље што марксисте могу да ураде – да тај неумитни историјски ток једноставно што мудрије следе.

Нема сумње да је основна Кауцкијева идеја била марксистичка. Маркс је зблиа веровао да је открио законе историјског развоја који нужно воде у пропаст капитализма. Али, практични закључак Кауцког суштински је ипак одступао од делатног и превратничког Марксовог духа. Постављало се питање – ако револуционарна промена долази исто тако неминовно као што настаје помрачење Месеца, зашто се онда уопште трудити и борити? „Тачно мора бити једно од овога“, уочио је Рудолф Штамлер (Rudolf Stammler). „Или ће доћи социјализам као и помрачење Месеца – а тада нема смисла бринути се, борити се, организовати партију радничке класе итд. Или постоји могућност да до социјализма уопште и не дође, а ви га желите па се због тога борите за њега. Али, тада теорија о нужности социјализма није истинита“ (наведено према Бухарин, 1980: 41).

Један други марксиста, који је долазио из другачије политичке средине у односу на Кауцког и који је имао сасвим другачију личну нарав, извукао је из исте Марксове идеје о историјској нужности са-

свим супротне закључке. Реч је о Владимиру Иљичу Лењину (1870–1924). А ти закључци су водили идеји „класног рата“ и, на крају, пракси „класоцида“.

Лењинова идеја „класне авангарде“ и диктатуре

Лењинова страсна и нестрпљива природа није могла да чека да Русија у друштвеном и индустријом развоју достигне Кауцкијеву Немачку. И затим да чека ко зна још колико времена да руски пролетаријат постане статистичка већина, освоји опште право гласа и победи на скупштинским изборима. У тренутку када је Лењин заблистао на политичкој позорници, од 166 милиона Руса, непољопривредних радника је било 15 милиона, а правих индустријских радника-пролетера само 3,4 милиона (Трукан, 1994: 7). Чланова СДП-а, чак ни у најширем смислу речи, није било више од 100 хиљада.⁹ Чекати да радници у Русији постану већина а СДП добије изборе значило је живети још 70 или 100 година. Лењин није имао ни толико времена ни стрпљења.

Теоријски израз тог нестрпљења била је његова програмска књига *Шта да се ради?* (1902; Лењин, 1949). Лењин је ту устврдио да радничка класа, спонтано, не само да никада неће извести револуцију него никада неће доћи ни до класне свести, односно никада неће од „класе по себи“ постати „класа за себе“. Пролетаријат, остављен сам себи, може најдаље да дође до *синдикализма*. А то је само распарчана свест о непосредним интересима радника који се тичу њихових надница и дужине радног времена. Жели ли се истинска промена класног положаја пролетаријата, његово претварање у субјекат револуције, неопходно је да се умеша марксистичка интелигенција.

„Системски штрајкови представљали су заметке класне борбе, али само заметке и ништа више. Узети сами за себе, ти штрајкови су били тредјунионистичка, али не још социјалдемократска борба; они су значили буђење антагонизма између радника и послодаваца, али код радника није било, и није могло бити, свести да њихови интереси стоје у непомирљивој

9 У руској СДП је, 1906. године, званично било 13.000 бољшевика, 18.000 мењшевика, 33.000 чланова Бунда (јеврејског радничког удружења), 26.000 пољских и 14.000 литванских социјалдемократа. Нешто доцније, 1910, Лав Троцки (1879–1940) проценио је бројно стање СДП-а на свега 10.000 људи (Колаковски, 1983: 499). У јануару 1917. године бољшевика није било више од 24.000 (Bettelheim, 1976: 194).

супротности с интересима читавог савременог политичког и друштвеног система. (...) Она (свест – С. А.) је могла бити донесена само споља. Историја свих земаља показује да радничка класа искључиво својим снагама може изградити само тредјунионистичку свест. (...) Учење социјализма израсло је из оних филозофских, историјских и економских теорија које су разрађивали образовани представници имућних класа, интелегенција“ (Лењин, 1949: 35).

У то време Кауцки је за Лењина још увек био ауторитет. Лењин стога са одобравањем наводи Кауцкијев став да је „социјалистичка свест нешто што је споља унесено (von aussen Hineingetragenes) у класну борбу пролетаријата, а не нешто што је из ње настало спонтано (urwüchsig)“.¹⁰ Међутим, Кауцки под „социјалистичком свешћу“ није подразумевао класну свест уопште (јер, као што се види из наведене реченице, пролетаријат не би могао да води „класну борбу“ а да нема класну свест). Он је под социјалистичком свешћу подразумевао класну свест пролетаријата која је допуњена марксистичком науком, као водичем за конкретно политичко и историјско деловање. Кауцком је јасно да пролетаријат није могао самоникло да створи социјалистичку науку. Ниједан пролетер није могао да напише *Кайиштал*. За то су били нужни интелектуалци, научници. Отуда се, за Кауцког, научни социјализам споља уноси у пролетаријат, а група која то ради део је „буржоаске интелегенције“ (исто). Реч је, као што је то још Маркс приметио, о „буржујима-идеолозима, који су се радом пробали до теоретског разумевања целокупног историјског кретања“ (Маркс и Енгелс, 1948: 39).¹¹

Лењин је, међутим, отишао знатно даље од те Кауцкијеве напомене. Он је устврдио да је спонтана свест до које долази пролетаријат – синдикализам – само један од облика буржоаске свести. Синдикализам је, дакле, лажна, искривљена свест која пролетаријату замагљује јасно сагледавање његових суштинских класних интереса.¹² Владајућа идеологија капиталистичког друштва толико је јака да

10 Кауцкијев чланак у *Neue Zeit*, 1901/2, XX, I, бр. 3, стр. 79, који Лењин наводи (1949: 44) не помињући наслов.

11 Уосталом, вођи радничког покрета, чак и на месној равни, често су долазили управо из средње класе. Фостер је, истражујући раднички покрет у Олдаму (Oldham), утврдио да је, у раздобљу 1830–1850, од 50 руководилаца радничког покрета, чије је занимање могао да утврди, њих 24 долазило из средње а 26 из радничке класе (Foster, 1983: 230).

12 „Тредјунионизам баш значи идејно поробљавање радника од стране буржоазije. Зато се наш задатак, задатак социјал-демократије, састоји у борби против спонтаности“ (Лењин, 1949: 45). „Али зашто – упитаће читалац – спонтани

кобно, корозивно утиче на свест радничке класе. Стога комунисти тек треба да класно освесте пролетаријат. То је, уосталом, писао и сам Маркс: „Најближи циљ комуниста јесте исти као и свих осталих пролетерских партија: формирање пролетаријата у класу“ (Маркс и Енгелс, 1948: 47). Комунисти тек треба од пролетаријата да направе класу. Дакле, објашњава даље Лењин, без идеолошке борбе коју води „револуционарно-социјалистичка интелигенција“ (Лењин, 1949: 36), пролетаријат би имао само једну варијанту буржоаске свести и никада не би постао „класа за себе“.

Али, није довољно развијати само марксистичку идеологију и споља уносити класну свест у пролетаријат. Треба споља и организовати радничку класу. „Без ’десетка’ талентованих, опробаних, стручно припремљених и дугом школом обучених вођа, није могућа данашњем друштву истрајна борба ни једне класе“ (Лењин, 1949: 130). Отуда је радницима потребан „комитет састављен од професионалних револуционара“ (130), који ће их повести у одлучујући бој. „Дајте нам организацију револуционара – и ми ћемо преврнути Русију!“, пише Лењин (135). Марксистичка интелигенција преко ове револуционарне организације – Партије – у пролетаријат споља уноси свест о његовој историјској мисији и води га у коначну победу. Партија, тврди Лењин, „политички васпитава радничку класу“ (63), „заражава га нетрпељивошћу“ и према капиталистима и према свим идеолошким отпадницима (47), даје му „знање о односу свих класа и слојева према држави и влади, и узајамним односима свих класа“ (87), тиме га освешћује, организује и политички води у револуцију и промену целокупног друштвеног поретка.

Такво Лењиново читање Маркса, коренито другачије од Кауцкијевог, имаће и суштински другачије практичне последице. Његова тврдња да раднички покрет, остављен сам себи, може имати само буржоаску свест, значи да раднички покрет без Партије и марксистичких интелектуалаца није истински раднички већ заправо буржоаски покрет. Да ли је неки покрет раднички или буржоаски, дакле, не зависи од његовог класног састава већ само од природе његове идеологије. Британска лабуристичка странка је састављена преваходно од радника. Али то није радничка већ буржоаска странка, пошто нема револуционарну, марксистичку, истински пролетерску

покрет води баш господству буржоаске идеологије? Из простог разлога што је буржоаска идеологија по свом постанку кудикамо старија од социјалистичке, што је свестраније разрађена, што располаже неупоредиво већим средствима за ширење. (...) Радничка класа спонтано нагиње социјализму, али најраширенија буржоаска идеологија раднику се ипак спонтано највише намеће“ (Лењин, 1949: 47).

идеологију. Отуда и британски раднички покрет, који предводе лабуристи, не може никако бити раднички већ само буржоаски. Напротив, у руској бољшевичкој партији радници су чинили тек нешто више од половине чланства.¹³ Али, у њој не мора да буде ни један једини радник. Она може бити састављена искључиво од марксистичких интелектуалаца. Али, она остаје истинска пролетерска партија јер има исправну, марксистичку, револуционарну идеологију. А раднички покрет, на чијем је челу таква партија, онда је истински пролетерски покрет.

Партија је, тако, за Лењина носилац пролетерске идеологије потпуно независно од стварног, емпиријског пролетаријата. То је зато што се Партија руководи Марксовом теоријом, његовом социјалистичком науком. Захваљујући тој науци, Партија тачно зна шта је стварни интерес пролетаријата, независно од тога шта искуствени пролетаријат у некој земљи стварно хоће. Маркс је открио законе историјског развоја. Познајући те законе, Партија боље од пролетаријата разуме историју и друштво. Стога Партија боље од пролетаријата може да зна и шта тачно радничка класа треба политички и историјски да чини.

Дакле, знање о историјској нужности, поседовање марксистичке науке, за Лењина је основа целокупне класне и политичке легитимације. Није важно шта желе и шта хоће стварни пролетаријат и остатак друштва. Важно је шта каже наука и шта каже Партија која ту науку поседује. О томе шта ће се у будућности збити не одлучују ни пролетаријат ни друштво. То зависи од историјских закона. А знање о њима поседује управо Партија. Зато одлуке о будућем деловању и не може да доноси незналачка већина – пролетаријат или народ. То може да чини само просвећена мањина, оличена у организацији колективног марксистичког интелектуалца – у Партији.¹⁴

13 Од 24.000 чланова, колико је бољшевика било у јануару 1917. године, радника је било 14.000 (Bettelheim, 1976: 194). Али, тада су бар радници чинили већину. До 1921. године, Партија је нарасла на 732.000 чланова, али радника није било више од 300.000 (исто). Штавише, већина њих није радила свој посао у индустрији већ је била у државној служби (служили су као војници или чиновници). Године 1919, свега 11 посто чланова бољшевичке партије радило је у творницама (Bettelheim, 1976: 195).

14 Из овога би требало да буде јасније зашто је марксистичка, комунистичка и уопште левичарска идеологија толико привлачна за интелигенцију. Та идеологија, као што се види, тврди да носилац знања боље од осталих у друштву зна не само шта јесте већ и шта треба. Пошто су управо интелектуалци носиоци знања, они треба да воде друштво и да о њему одлучују. То је својеврсна легитимација просвећеног апсолутизма, у којој је апсолутни монарх – интелектуалац или апологија Платонове државе у којој су владари философи-интелекту-

Из знања о историјској нужности Лењин је, дакле, извукао *право* на вођство у радничкој класи и у целокупном друштву. А из права на вођство извукао је Лењин затим и право на *диктатуру*. У два месеца која ће претходити Октобарској револуцији, у августу и септембру 1917. године, Лењин грозничава пише још једно своје програмско дело – *Државу и револуцију* (Лењин, 1960а).¹⁵ У њему, запањујуће искрено, Лењин износи шта све большевици намеравају да ураде када изведу револуцију и дођу на власт. И збиља, *Држава и револуција* је хладнокрвна и сурова најава онога што ће, само месец дана касније, почети да се дешава у Русији. *Држава и револуција* је хладнокрвна и сурова најава подухвата који је Лењин предузео у Русији – баш као што је *Мајн камиф* био хладнокрвна и сурова најава подухвата који је Хитлер предузео у Немачкој.

Лењин у *Држави и револуцији* најпре одлучно одбацује демократију и парламентаризам. Он се руга привржености Кауцког и немачких социјалдемократа демократском путу у социјализам. То је подлагање капиталистичкој идеологији. Капиталисти славе демократију зато што је за њих „свемоћ богатства сигурнија у демократској републици“ него у неком ауторитарном поретку. Због тога је „демократска република најбоља могућа политичка љуштура капитализма“, каже Лењин (1960: 22). Ко хоће да сруши капитализам мора да разбије и ту љуштуру. А парламентаризам је обична смејурја: „Решавати једном у неколико година који ће члан владајуће класе тлачити, газити народ у парламенту – ето у чему је права суштина буржоаског парламентаризма“ (62–63). „У парламентима се само брбља са специјалним циљем да се ’простом свету’ баци прашина у очи“ (63–64), па су зато парламенти само „пуке брбљаонице“ (64). Због свега тога немачки социјалдемократи греше када верују да ће бескласно друштво наступити заједно са демократизацијом поретка. „Од те капиталистичке демократије развитак напред не иде просто, право и глатко ’ка све већој и већој демократији’, као што ствар представљају либерални професори и ситнобуржоаски опортунисти. Не. Развитак напред, тј. ка комунизму, иде кроз диктатуру пролетаријата и друкчије не може ићи“ (115).

алци. За интелигенцију такав положај је много привлачнији него демократија, у којој превагу односе мишљење, тежње и жеље већине људи. Док интелигенција, у лењинистичкој визури марксизма, директно влада, у демократији она то може тек посредно, ако успе да убеди већину становништва у своје идеје. Отуда стални презир појединих левичарских интелектуалних кругова према демократији, стална критика да је демократија „неефикасна“, „спора“, „килава“, „млитава“ итд.

15 Књига није довршена и одмах објављена. Шест завршених глава појавило се тек након успешног преврата, 1918. године.

Лењин је сва упозорења Бакуњина да ће се диктатура пролетаријата брзо свести на диктатуру партијских руководиоца одбацио као обична зановетања. „Ми их морамо угњести (мисли на буржоазију – С. А.) да бисмо ослободили човечанство од најамног ропства“, објашњавао је. „Њихов отпор треба сломити силом – јасна ствар: тамо где постоји угњетавање, постоји и насиље, нема слободе, нема демократије“ (116). Зато је нужна диктатура пролетаријата, па је прави „марксист само онај ко проширује признавање класне борбе до признавања диктатуре пролетаријата“ (47). А главно оруђе те диктатуре биће – држава.

„Држава је организација насиља за угњетавање неке класе“ (35), „организација за систематско *насиље* једне класе над другом, једног дела становништва над другим“ (108; подвукао Лењин). „Посебна сила за угњетавање“ (Лењинов навод из Енгlesa – С. А.) пролетаријата од стране буржоазије, мора бити замењена ’посебном силом за угњетавање’ буржоазије од стране пролетаријата (диктатура пролетаријата)“ (27).

Држава је, објашњавао је Лењин и доцније, када је преузео власт, само „машина за угњетавање једних од стране других“.¹⁶ „Ми смо ту машину одузели капиталистима, узели смо је за себе. Том машином или тољагом ми ћемо уништити сваку експлоатацију, и кад на свету не остане могућност експлоатације – тек онда ћемо ту машину бацити у старо гвожђе“ (исто). Употреба државе као тољаге природан је учинак „расцепа друштва на непомирљиво непријатељске класе“ (17, 18). Револуција, чији је крајњи циљ укидање класног друштва, не подразумева одрицање од те тољаге, напротив. „Диктатура једне класе је неопходна не само за свако класно друштво, не само за пролетаријат који је оборио буржоазију, него и за цео историјски период који одваја капитализам од ’друштва без класа’, од комунизма“ (49). Сам комунизам, као бескласно друштво, наступиће тек када буду потпуно укинуте „супротности између умног и физичког рада“ (126) и када се „оствари правило: ’Свако према способностима, свакоме према потребама’“ (126). А када ће се тачно то десити, за колико година или деценија, „то ми не знамо и не можемо знати“ (126).

А догле, док не наступи комунизам, на делу ће бити диктатура пролетаријата. Та диктатура, у политичкој сфери, подразумева „уништење парламентаризма“ (69) и сваке „поделе законодавног и извршног рада“ (65). У сфери производње, подразумева „радикално

16 „О држави“, предавање на Свердловљеву универзитету 11. јула 1919, у Лењин, 1960а: 190.

чишћење друштва од гнусоба и гадости капиталистичке експлоатације“ (133), а у сфери потрошње „експропријацију и реквизицију“ буржоаских станова и кућа и усељавање пролетера (78–79). Уопште, доћи ће до „стварања најстроже, гвоздене дисциплине, коју ће подржати државна власт наоружаних радника“ (67). То ће значити „*најстрожу* контролу од стране друштва и *од сйране државе* над мером рада и мером потрошње“ (127, курзив Лењинов).¹⁷ Наступиће „претварање свих грађана у раднике и службенике једног великог ’картела’, наиме: целе државе“ (127). „Цело друштво биће један уред, једна фабрика, са једнакошћу рада и једнакошћу плате“ (133). „Сви грађани претварају се у службенике у најму државе коју чине наоружани радници. Сви грађани постају службеници и радници једног свенародног државног картела. Цела ствар је у томе да они раде подједнако, тачно пазећи на меру рада, и да примају подједнако“ (132).

То ће бити поредак у коме целокупно становништво ради у најму код наоружаних радника и под њиховим је сталним и непрекидним надзором: „Кад већина народа почне да врши самостално и свуда такву евиденцију, такву контролу над капиталистима (сада претворене у службенике) и над господом интелектуалцима који су сачували капиталистичке навике, тада ће контрола постати доиста универзална, општа, свенародна, тада јој се нико неће моћи уклонити, ’неће се имати куда денути“ (133). Дрзне ли се неко од „господичића“ да се само на тренутак „уклони од те свенародне контроле и евиденције“, то ће „бити праћено тако брзим и озбиљним казнама – јер наоружани радници су људи практичног живота, а не сентиментални интелектуалчићи и тешко да ће дозволити да се с њима неко шали“ (134).

Била је то визија друштва као радног логора. У њему је требало да влада тотална, беспошtedна контрола целокупног живота – и у производњи и у потрошњи. У име укидања капиталистичког система у коме пролетаријат ради за капиталисте, требало је да се уведе систем у коме би сви били пролетери који раде подједнако и троше подједнако. Дакле, требало је да радници јуришају на бајонете, скапавају по тамницама или да с песмом одлазе на вешала, само да би после победе и сами постали бездушни надзорници туђега рада, контролори туђе потрошње или пуки завртњи свемоћне државне машинерије којом управљају партијски функционери. Истина, у *Држави и револуцији* још

17 То исто каже и Троцки: „Пут према социјализму води кроз државност највећег интензитета... Држава пре него што нестане поприма облик диктатуре пролетаријата тј. најнемилосрдније државе која свестрано задире у живот грађана“ (Троцки, 1971: 278).

нема изричитог означавања Партије као јединог носиоца диктатуре пролетаријата. Али, јасно се говори о „авангарди пролетаријата, која је способна да узме власт и да води цео народ социјализму“ (37). Јасно се, дакле, каже да на власти неће бити пролетаријат већ његова авангарда. И да неће пролетаријат сам отићи у социјализам већ да ће тамо бити одведен. То је потпуно разумљиво. Јер, сетимо се – остављен сам себи, пролетаријат може да изгради само лажну, буржоаску свест, не и истинску револуционарну и социјалистичку.

Те своје салонске снове из августа и септембра 1917. године Лењин је већ следећег месеца, доследно и систематски, почео да остварује. У том смислу, показаће се да је он био истински пророк. У *Држави и револуцији* погрешно је једино у две ствари.

Прво је тврдио да ће револуција довести до огромног повећања производње и продуктивности. „Та експропријација (капиталиста – С. А.) пружиће могућност џиновског развитка продуктивних снага. И, видећи како већ сад капитализам невероватно задржава тај развитак, како би много шта могло кренути напред на основу данашње, већ постигнуте технике, ми смо у праву да с потпуном сигурношћу кажемо да ће експропријација капиталиста неизбежно донети џиновски развитак производних снага људског друштва“ (125). У стварности, револуција и убрзани прелазак на „прву фазу комунизма“ изазвали су фактички крах производње и општу глад.¹⁸ А сваки даљи производни напредак био је од тада праћен насиљем и беспримерним жртвама становништва.

И друго, Лењин је тврдио да ће диктатура пролетаријата „стајати кудикамо мање крви него што је стајало гушење устанка робова, кметова, најамних радника, да ће она стајати човечанство много јевтиније“ (118). У стварности, седам година Лењинове диктатуре пролетаријата у Русији (1917–1924) однело је више живота него седам претходних векова царског апсолутизма.¹⁹ А Лењинови следбеници,

18 Као учинак Лењиновог експеримента да створи ново друштво, али и због грађанског рата који је управо Лењин, као што ћемо видети, изазвао и непрестано подгрејавао, индустријска производња 1921. пала је, у односу на 1916. годину, седам пута (на 14 посто). Произведено је 39 посто мање житарица, а сточни фонд је смањен за 43 посто у односу на 1913. годину (Секел, 1988: 260). Општи резултат је била масовна глад 1921–1922. Она је у смрт отерала чак пет милиона њуди (ЦКК, 1999: 19). Током 1922–1923. обрађивано је 30 посто мање земље него 1913. године (Bettelheim, 1976: 240).

19 Процењује се да је су Лењинови бољшевици (1917–1924) директно убили преко сто хиљада људи, а пет милиона „кулака и њихових породица пустили да скапају од глади (ЦКК, 1999: 19). Један од главних Лењинових егзекутора, шеф политичке полиције ЧеКа („Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрареволуции“) М. Н. Ладис, у својој књизи *Две године борбе на унутрашњем фрон-*

у наредних неколико деценија, отераће у смрт више људи, жена и деце него било који политички покрет у људској историји.²⁰

Класни рат као истребљење непролетерских класа

Лењин је на власт дошао смелим државним ударом. Десетог октобра је дигао руке од даљег писања *Државе и револуције*, спаковао се и отпутовао у Петроград. Одмах је заказао седницу Централног комитета. Захтевао је да ЦК донесе одлуку о оружаном побуну. Већина у ЦК била је против, али их је Лењин 10 сати убеђивао да се осмеле. Коначно, на гласању, било је 10 за, два против, а 11 одсутних. И 25. октобра неколико стотина борбених бољшевика повело је још толико војника и морнара да заузму кључне тачке у престоници.

иу (ГИЗ, Москва 1920) похвалио се да је, према подацима који су „далеко од потпуних”, само у двадесет губернија средишње Русије за годину и по дана (1918. и у првој половини 1919. године), „вансудским“ дејством ЧК стрељано 8.389 људи, а ухапшено 87.000 (Солженицин, 1973: 306–307). Као поређење са тим, за 80 година царске власти (1826–1906) стрељана су свега 894 човека – десет пута мање за 50 пута више времена. То значи да су Лењинови бољшевици, у јединици времена, убијали 500 пута више људи него што се убијало у доба царског апсолутизма. Солжењин, чије је ово поређење, напомиње да су Лацисовом бројком обухваћена само стрељања које је извршила централизована политичка полиција. У њу не улазе егзекуције које су вршили месни бољшевици нити остали облици централизованих смакнућа – као што су масовна потапања баржи са официрима и таоцима у Финском заливу, Белом мору, Капсијском мору, Црном мору, Бајкалском језеру итд. (Солженицин, 1973: 436).

20 Укупне жртве комунистичког терора у СССР писци *Црне књије комунизма* (ЦКК, 1999: 14) процењују на 20 милиона људи (као и Роберт Конквест [Robert Conquest] и Солжењин), а у Кини и на читавих 65 милиона. Додају ли се томе жртве у свим осталим земљама у којима су комунисти били на власти, долази се до бројке од невероватних 100 милиона убијених или уморених људи (ЦКК, 25). То је тачно четири пута више од биланса смрти нацистичке владавине (25 милиона; ЦКК, 25). Процену о 100 милиона комунистичких жртава неки писци су оценили као претерану (види педантни преглед свих критика ЦКК у Куљић, 2002: 319–374). Међутим, иако је бројка од 100 милиона вероватно превише заокружена, и даље нема сумње да је реч о злочину најстрашнијих размера. Мање бројке које се износе за СССР су: 8–12 милиона (Стивен Розфилд [Steven Rosefielde]), 10–11 милиона (Алек Нове [Alec Nove]), 15 милиона (Александар Јаковљев [Александр Николаевич Яковлев]); види тачне изворе у Адлер, 2005: 45–46). Ове бројке су свакако ниже од првобитне Конквестове, Солжењинове или ЦКК процене од 20 милиона. Али, чак и ако се претеривање ЦКК састоји у *удвосиручењу* броја жртава, 50 милиона комунистичких жртава и даље је неупоредиво најцрњи биланс забележен у људској историји (и бар двоструко већи од нацистичког).

Била је довољна градска полиција да растера хулигане. Али није било полиције јер није било ни државе. Цар је био оборен у фебруару, а привремена влада, трећа од тада, коју су чинили либерали²¹ и социјалисти²², никако није успевала да успостави пуну власт у земљи. Војска састављена од 10 милиона сељака била је у расулу. Сељаци су били захваћени револуционарним врењем. Пошто је сломио револуцију из 1905. године, цар је започео земљишну реформу (1907–1914). Али, земљу је добило свега милион од 15 милиона сељачких домаћинстава. Две трећине домаћинстава од тих 15 милиона нису имале земље ни толико да могу да се са ње исхране, три милиона је то могло, па се сматрало средњеимућним, а два милиона је могло да производи за тржиште, па се сврставало у имућне сељачке породице (Лењин, 1975в: 206). У рововима Галиције, сељаци су сањали да се врате кући и дочепају се сопствене земље. Већ дан после преврата, бољшевици су им управо то понудили. Донели су Декрет о миру и Декрет о земљи. Првим је понуђен „мир одмах“, а другим је земља одузета велепоседницима и дата „аграрним комитетима“ (види *Декрет* у: Лењин, 1975а: 309). Чувши за то, војници су поверовали да је дошао час за расподелу. Почели су масовно да напуштају војску јер нико није желео да пропусти поделу земље и стоке.

То је било довољно да бољшевици учврсте власт у Петербургу и почну да преузимају остале градове. До краја године овладали су готово свим већим градским средиштима. Лењин је сада могао да започне да остварује своју замисао о бескласном друштву.

Кренуо је са одузимањем све производне имовине²³, али и остало што су поседовали крупни и средњи капиталисти. Осим фабрика, одузимане су и куће, станови²⁴, аутомобили, намештај, новац и

21 Уставнодемократска странка, тзв. кадети. Чинили су већину у прве две од три привремене владе, колико их је било између 2. марта и 25. октобра 1917. године.

22 Социјалистички револуционари (тзв. есери) и мењшевици, умерено крило руског СДП-а. Чинили су већину у трећој привременој влади.

23 „Декретом о радничкој контроли“, објављеним 19. новембра 1917. године, власницима је одузета управа над свим предузећима у којима је запослено пет или више радника (види Лењин, *Дела*, 1975а: 314). Банке су национализоване 14. децембра 1917. Декрет о конфискацији целокупне црквене имовине објављен је 21. јануара 1918. Формална национализација већих и дела средњих предузећа извршена је декретом од 28. јуна 1918. До краја те године, држава је постала и формални власник 35 посто свих предузећа. Током 1919. национализован је и остатак средњих предузећа, па је 1920. године држава имала надзор над 92 посто индустријске производње (Трукан, 1994: 55).

24 Сви станови за изнајмљивање конфисковани су већ крајем новембра 1917. године (види Лењин, 1975а: 384).

драгоцености, одећа, храна итд.²⁵ У почетку припадници буржоазије нису били хапшени, депортовани или убијани. Били су само присиљавани да се, са најнужнијим личним стварима, преселе у подруме својих сопствених кућа. У њихове станове (или све собе осим једне) усељени су радници, који су чинили кућни комитет. Они су добили право да надзиру приходе и расходе свог комшије-буржуја.²⁶ Радницима су највећма подигнуте плате, а радни надзор је укинут. Производња се одмах сурвала²⁷, а нико више није хтео да ради најтеже и најпрљавије послове. Зато је у јануару 1918. године уведена радна обавеза за све „паразитске слојеве друштва“ – тј. за буржоазију и интелектуалце.²⁸ Они су били ти који су упућивани, без обзира на пол, да раде такве послове.²⁹ Али, тиме што су били натерани да раде

- 25 У говору бољшевичким агитаторима, 23. јануара 1918. године, Лењин је објаснио како треба да изгледа „експропријација буржоазије“: „Буржоазија, сакривши у сандуке напљачкано, мирно размишља: 'Ништа зато; свака сила за времена'. Народ мора извући 'прождрљивца' и присилити га да врати опљачкано. Ви то морате спровести на самом месту. (...) Право је имао старац-бољшевик који је објаснио козаку у чему се састоји бољшевизам. На козаково питање: 'А је ли истина да ви, бољшевици, пљачкате?' – старац је одговорио: 'Да, ми пљачкамо опљачкано'. Потонућемо у овом мору ако из тих мешина не извучемо све сакривено, све опљачкано у току свих година несавесне, злочиначке експлоатације" (Лењин, 1975б: 120). „Нема новаца, ето где је наша слабост“, вајка се Лењин на Конгресу аграрних комитета (28. јануара 1918), „ето зашто смо слаби и зашто пати наша земља. Има још много новаца у граду и на селу, код крупних кулака. Тај новац сведочи о експлоатацији радног народа и мора бити код народа" (Лењин, 1975б: 123–124).
- 26 Лењин је, 7. децембра 1917. године, саставио нацрт „Декрета о борби против контрареволуционара“ и доставио га првом шефу Чеке, доцнијем министру полиције, Ф. Е. Ђержинском. У њему је стајало: „Лица која припадају богатим класама (тј. они који имају приход од 500 и више рубаља месечно) (...) дужни су у року од три дана у три примерка с потписом и навођењем адресе, поднети кућним комитетима изјаве о свом приходу, својој служби и свом раду. (...) Друго, та лица су обавезна да у року од недељу дана од доношења овог закона набаве радну и потрошачку књижицу (у прилогу је образац те књижице), у коју ће се сваке недеље уносити подаци о приходима и расходима“ (Лењин, 1975а: 424–425). За буржује који би одбили овакво потчињавање кућним комитетима, Лењин је предвидео казну од 5.000 рубаља, затвор од једне године или казну слања на фронт (исто).
- 27 Путиловски заводи, у Петрограду, у раздобљу у коме су добили државну помоћ од 96 милиона рубаља произвели су робе у вредности од свега 15 милиона – или шест пута мање! (Кауцки, 1985: 94). „Дохоци совјета износе 8 милијарди, а расходи 28 милијарди“, жалио се, 23. јануара 1918. године и Лењин (1975б: 120).
- 28 Сви службеници су већ од краја октобра 1917. године били везани за свој посао и нису га смели напуштати под претњом казне од пет година затвора, уз конфискацију целокупне имовине (уредбу је својеручно саставио Лењин; види Лењин, 1975а: 325).
- 29 Тако Лењин, 21. фебруара 1918. године, издаје декрет у коме стоји: „У те батальоне (за копање ровова – С. А.) морају се укључити сви за рад способни при-

најтеже и најпрљавије послове буржуји нису постали радници. Као што је то, згрожен, описивао Кауцки:

„У категорије радника или буржуја у Совјетској Русији не увршћује се по функцијама које се тренутно обављају, него по онима које су обављане пре револуције. У Совјетској републици буржуји се јављају као посебна људска врста, чија су обележја неизбрисива. Као што црнац остаје црнац, а Монгол остаје Монгол, где год се појавио или како год се оденуо, тако буржуј остаје буржуј чак и кад постане просјак или живи од свог рада“ (Кауцки, 1985: 95).

Али, одузимање имовине и прихода од имовине ни принудни рад буржоазије нису, према мишљењу бољшевика, довели до класног уједначавања. Буржоазија је имала уштеђевину, што ју је и даље, оценио је Лењин, чинило друштвено доминантном класом (Лењин, 1975б: 306). Део те уштеђевене „социјализован“ је приликом национализације банака, 14. децембра 1917. године.³⁰ Ипак, није могла бити одузета сва уштеђевина³¹, па се прибегло уништењу тржишта. Оно је ионако било слабо у условима рата и опште имовинске несигурности. Већ крајем новембра 1917. Лењин захтева „централизацију потрошње путем принудног удруживања у потрошачке задруге“ (Лењин, 1975а: 397). До краја децембра те године стављена је под строги надзор свака трговина, док се шири снабдевање преко

падници буржоаске класе, мушкарци и жене под контролом црвеногардејаца; оне који се одупиру – стрељати“ (Лењин, 1975б: 146).

- 30 Декретима о национализацији банака и о ревизији сефова у банкама уштеђевина у приватним сефовима по банкама подвргнута је „ревизији“ – тј. попису и стављању под надзор (нацрт је направио Лењин; види Лењин, 1975а: 437). Такође, Лењиним декретом о национализацији банака било је предвиђено да су „лица из редова богатих класа дужна да сав свој расположиви новац држе у Државној банци (...), а могу подизати највише 100–125 рубаља недељно (према одлуци локалних совјета), за трошкове живота“ (Лењин, 1975а: 442). Уништивши банкарско тржиште, бољшевици су отпочели штампањем новца да попуњавају буџет. То је покренуло инфлациону спиралу, па се Лењин, 4. марта 1918. године, жали како је „код нас новчана глад, недостају новчанице, експедит не може штампати колико је потребно“ (Лењин, 1975б: 194). Тиме је за врло кратко време заправо обезвређена сва новчана уштеђевина грађана.
- 31 Лењин се, крајем марта 1918. године, жали да и поред свих класно револуционарних мера, од укупно 30 милијарди рубаља новца, „најмање 20 милијарди од те суме, а можда и знатно више, представља залиху која је потпуно непотребна у трговачком промету и коју представници буржоазије и имућних класа чувају, сакривају, таје, због користољубивих – или користољубиво-класних циљева“ (Лењин, 1975б: 307).

купона.³² Лењин стално куди „проклету прошлост која је навикла људе да на набављање хране и одеће гледају као на 'приватну' ствар“ (Лењин, 1975б: 342), захтевајући да се и ту уведе „*совјетска*, државна контрола и евиденција“ (исто; курзив Лењиново). Све то би, ставља Лењин, почетком марта 1918. године, у нови програм партије, имало да доведе до „замене индивидуалног економисања појединих породица заједничком исхраном великих група породица“ (Лењин, 1975б: 261). Што ће рећи, до заједничке исхране, на колективним казанима и у јавним кухињама. У животу тако високи идеали ипак нису могли бити одмах остварени. Али су одмах могли бити уведени купони којим су следовања распоређивана у размери 4:3:1. То значи да су непролетерски слојеви, лекари или инжењери, добијали четири пута мање хране од пролетера. Картице за хлеб важиле су само месец дана. Уколико сте били неверни пролетерској власти, већ следећег месеца, на основу оцене вашег „кућног комитета“, могли сте бити сврстани у нижу категорију. А купоне уопште и нисте морали добити (Брдар, 2000: 226).³³ То је био изванредан начин кроћења. Не само недовољна послушност већ и недовољна ревност значила је за неког инжењера или лекара глад целе његове породице. Гладна деца као казна – нема бољег оруђа за потчињавање.

Грађани баш нису били одушевљени „нижом фазом комунизма“ и Лењиновим најавама о брзом преласку на *Massenspeisung* (Лењин, 1975б: 261), тј. на колективни казан. Напротив, почели су да пружају отпор. Стога се, само десет дана по преврату, Лењин, као председник нове владе, обратио прогласом „радницима, војницима, сељацима, свим трудбеницима“ и позвао их да „хапсе и предају револуционарном народном суду“ сваког ко пружи „било какав отпор (...) ствари обезбеђења радничке контроле над производњом и расподелом производа“ (Лењин, 1975а: 345–346). Но, изгледа да Лењин није био задовољан размерама и учинцима тих хапшења, па је месец дана доцније образовао политичку полицију – Чеку.³⁴ До краја 1918. године

32 У 1918. години снабдевање преко купона покривало је 47 посто зараде, 1919. 79 посто, а 1920. 93 посто радничке и службеничке плате (Трукан, 1994: 60). Декретом од 7. децембра 1920, сви индустријски и други производи имали су да се расподељују на 2,1 милион радника и службеника. Буржуји и сељаци нису улазили у ту расподелу (исто, 61).

33 Чак и ако сте имали купоне, а припадали сте непролетерским класама, лако сте могли да останете без хлеба. Лењин је, рецимо, средином јануара 1918. године, затражио да се у Петрограду „имућни део становника 3 дана остави без хлеба, јер они имају залиха и других намирница, а могу их набавити од шпекуланата по високим ценама“ (Лењин, 1975б: 103).

34 „Чрезвычайная комиссия по борьбе с контр-революцией“ – Ванредна комисија за борбу против контрреволуције.

Чека је већ бројала 40.000 оружника. До почетка 1921. нарасла је и на свих 280.000. Главни задатак Чеке убрзо је постало уклањање одређених класа из друштва. Као што је стајало у Чекином упутству од 1. новембра 1918. године, „ми истребљујемо буржоазију као класу. Не тражите, у истрази, документе и доказе о томе шта је оптужени урадио, делом или речима, против совјетске власти. Прво питање које треба да му поставите јесте – којој класи он припада, одакле потиче“ (наведено према ЦКК, 1999: 18).

Класни рат, који је Лењин отпочео 1917. године, у пракси се претварао у истребљење људи само зато што су припадали одређеној групи – у овом случају класи. Земљопоседници, индустријалци, трговци, интелигенција – адвокати, новинари, професори, затим високи државни чиновници, официри, свештеници, сви су они морали да нестану само зато што су били припадници свог занимања, своје класе. И не само они, већ су и чланови њихових породица често „класно неутралисани“. Жртве су одвајане према истанчаном социолошком методу (ЦКК, 1999: 25). Постојао је упитнички образац који су попуњавали чекисти: шта су по занимању били родитељи, где су радили, шта сада ради испитаник, шта је био пре револуције, шта му је жена/муж итд. На основу тога се лако утврђивало да ли неко припада „класно туђим (классовочуждџим) елементима“ или не. Наравно, често су коришћене и далеко једноставније методе. Рецимо, довољно је било да неко има беле, нежне руке, дланове без жуљева, па да као припадник буржоазије буде подвргнут класној борби (Солженицын, 1973: 308).

А од 1918. године па надаље, класна борба против буржоазије веома се „заоштрила“.³⁵ Она се по руским варошицама водила тако што би мушкарци, али често и жене из богатијих кућа били једноставно одведени. Мушкарци – очеви и синови – били би стрпани у затворе или, када би се они препунили, одведени у логоре за таоце. Таоци су узимани за случај побуне. Ако би дошло до било каквих нереда, уследила би масовна стрељања.³⁶ Буржоаске жене и ћерке биле би одведене у касарне чекиста. Прве да би чистиле и прале, друге да би биле сило-

35 „Заоштравање класне борбе“ био је омиљени бољшевички израз који је обично значео појачање свих видова насиља према „класном непријатељу“ (види Лењин, 1975а: 458; 1975в: 180).

36 На основу одлуке народног комесара за унутрашње послове од 3. септембра 1918. године, узимани су таоци из редова „класног непријатеља“ и стрељани по начелу „глава за главу“. Међутим, одељење Чеке Црвене армије у Острогорску предложило је три недеље касније да се за убиство једног комунисте стреља 100, а за убиство бољшевичког руководиоца 10.000 талаца. Лењин је у неколико писама изричито подржавао узимање талаца („Телеграм Ливенском извршном комитету“, Лењин, 1976ђ: 98). Такво питање је одмах поставио и у поздраву

ване.³⁷ У великом броју случајева, сви они би на крају били побијени. Тако је ликвидирано преко 3.000 припадника „класно туђих елемената“ у Кракову, 1.000 у Ростову на Дону, 4.000 у Одеси, 3.000 у Кијеву, 3.000 у Јекатеринодару, 2.000 у Армавиру итд. (ЦКК, 1999: 114).

„Класно туђи елементи“ нису били само припадници крупне и средње буржоазије. Били су то и „ситни буржуји“, којих је у становништву Русије било око 15 посто.³⁸ „Јасно је да за потпуно уништење класа треба не само свргнути експлоататоре, племиће и капиталисте, не само укинути њихову својину“, објашњавао је Лењин. „Треба укинути још и сваку *йривајину* својину над средствима за производњу“ (Ленин, 1941: 388; курзив С. А.). У првој фази комунизма требало је, дакле, уништити не само велике капиталисте већ и целокупну ситну буржоазију. Разлоге за то Лењин је, нешто доцније, овако исцрпно образложио:

„Уништити класе значи не само протерати спахије и капиталисте – то смо ми сразмерно лако урадили – то значи такође уништити ситне произвођаче (...). Они окружују пролетаријат са свих страна ситнобуржоаском стихијом, прожимају га њоме, кваре га њоме, стално у пролетаријату изазивају рецидиве ситнобуржоаске бескарактерности, индивидуализма. (...) Победити крупну, централизовану буржоазију хиљаду пута је лакше, него победити милионе и милионе ситних сопственика, а они својим свакодневним, обичним, невидљивим, неухватљивим, деструктивним радом остварују баш оне резултате који су потребни буржоазији, који рестаурирају буржоазију“ (Лењин, 1976а: 151).

Стога је Лењин већ у чланку „Како организовати такмичење“ (6–9. јануара 1918) прогласио као главни задатак „*чишћење* руске земље од свакојаких штетних инсеката (вредных насекомых)“ (Лењин,

немачким револуционарима: „Да ли сте узели таоце из редова буржоазије?“ („Поздрав Баварској совјетској републици“, Лењин, 1975г: 362).

37 Кауцки (1985: 96) са ужасом наводи један документ, који носи датум од 16. септембра 1918. године, а који гласи: „Совјет (Мурзиловке – С. А.) овим даје другу Грегорију Сарајеву пуномоћје да, по свом избору и по свом налогу, реквизира и доведе у касарну 60 жена и девојака из класе буржуја и шпекуланата за употребу артиљеријске дивизије чији је гарнизон у Мурзиловки, област Брианска.“ У одговору на Кауцкијеву књигу, Троцки тај документ одбацује као „фалсификат најниже врсте“ (Троцки, 1971: 180). Међутим, извештаја о силовањима као облику „класне борбе“ било је исувише много да би се сви могли приписати пукој антибољшевичкој пропаганди (види ЦКК, 1999: 113–114).

38 Од тога су петину чинили чиновници; Bettelheim, 1976: 162.

1975а: 467; курзив Лењинов). Под „штетним инсектима“ Лењин у истом чланку подразумева све „класно туђе“ елементе – не само буржоазију, крупну и ситну³⁹, него и интелигенцију. „У коме кварту великог града, у којој фабрици, у коме селу нема (...) лакеја буржоазије, саботера који себе називају интелектуалцима?“, пита се он (исто).⁴⁰ Стога Лењин проглашава „рат на живот и смрт богаташима и њиховим чанколизима, буржоаским интелектуалцима“ (Лењин, 1975а: 465). У јуну 1918. године Лењин објашњава да ту није реч ни о каквој појединачној издаји руских интелектуалаца већ „да се главна маса интелигенције старе Русије експонира као противник совјетске власти“ (Лењин, 1975в: 78).

„Ви другови питерски, московски радници“, рекао је Лењин у једном другом говору, с краја јуна 1918. године, „морате једино добро утувити и бити начисто с тим да вам нико неће притећи у помоћ, да вам из друге класе не долазе помоћници већ непријатељи, да совјетска власт не може да се ослони на одану интелигенцију. Своје искуство и знања – највишу људску врлину – интелигенција ставља у службу експлоататора и служи се свим и свачим да би нам отежала победу над експлоататорима; она ће постићи да ће стотине хиљада људи умрети од глади“ (Лењин, 1975в: 103).

Прогони интелигенције као друштвеног слоја, који су од тада започели, никада више нису престали. Када се Максим Горки, нешто доцније, пожалио да је међу ухапшеним интелектуалцима исувише

39 У борби против буржоазије Лењин је подстицао радничке и друге месне комитете да предузимају што маштовитије мере против класних непријатеља: „У једном месту стрпаће у затвор. (...) У другом – даће им да чисте нужнике. У трећем – снабдеће их, пошто одлеже затвор, жутич легитимацијама, да би цео народ, док се не поправе, мотрио на њих као на штеточине. У четвртном – стрелаће на месту једног од десет утврђених готована. У петом – измислиће комбинације разних средстава. (...) Уколико буде више разнолико, утолико ће бити боље, утолико ће богатије бити опште искуство, утолико ће сигурнији и бржи бити успех социјализма“ (Лењин, 1975а: 467).

40 „Ево шта је саботажа“, објашњава Лењин на другом месту. „То су потплаћене особе, виши чиновници, који иду само за једним циљем: да сруше совјетску власт, премда многи од њих за то и не знају“ (Лењин, 1975б: 99). Тако Лењин открива једну потпуно фантастичну ствар: да се нешто може радити само са једним циљем, а да се тога уопште и не мора бити свестан! То је концепт *црпийи-сане кривице*, који подразумева да неко може бити крив и због сасвим уобичајених поступака. Али, ако власт процени да су ти поступци *могли* бити предузети са циљем да се она обори, без обзира на то да ли сте то желели или не, ви ћете бити проглашени кривим. Ако сте, рецимо, као писмоноша донели писмо једног контрареволуционара другоме, па наступе рђаве последице по совјетску власт, ви сте *објективно* криви иако нисте знали садржину писма. То је управо била она основа на којој је Стаљин доцније изградио свој чудовишни систем.

беспрекорних и умних људи, Лењин му је, у писму од 15. септембра 1919. године, одговорио да се не узбуђује: „У ствари, то није мозак нације, то је поган“ („На деле, это не мозг нации, а говно“, Ленин, 1958б: 48; према Солженицын, 1973: 333).

Гушење тржишта и обрачун са градском буржоазијом и интелигенцијом упропастили су производњу. Индустрија је била у расулу, али су то бољшевици оправдавали тврдњом „да се развој понекад плаћа огромним харањем и уништавањем производних снага“ (Бухарин, 1983: 76).⁴¹ На другој страни, сељаци су одбијали да своје производе предају у замену за владине папириће у виду купона, признаница или обезвређеног новца.⁴² До пролећа 1918. године градски пролетаријат је већ гладовао (види Лењин, 1975в: 27 и даље). Људи су масовно напуштали градове и одлазили на село како би се прехранили.⁴³ Стога, 8. маја 1918. године, Лењин захтева „вођење и спровођење немилосрдне и терористичке борбе и рата против сељачке и друге буржоазије“ (Лењин, 1975б: 442). „Преко је потребан војни поход против сеоске буржоазије“, „рат за жито“, „крсташки рат“ против шпекуланата житом, кулака“, тражи Лењин неколико дана доцније (Лењин, 1975б: 450; 1975в: 31; 41). Тако је отпочео рат са „кулацима“.

Кулаци су били сељаци који су стално или повремено упошљавали надничаре. У доба немеханизоване пољопривреде су чак и сасвим ситни сељаци морали, нарочито током жетве, да се испомажу најмом друге радне снаге. Заправо, како је то објашњавао британски

41 Лењин је одмах прочитао ту Бухаринову књигу и направио белешке (које су и штампане, упоредо са главним штивом, у овде коришћеном преводу). Иако има местимичних примедба на пишчев стил, Лењин је био одушевљен Бухариновим слављењем „пролетерске принуде у свим својим облицима, почев од стрељања па до радне обавезе“ (Бухарин, 1983: 120). „Баш тако!“, забележио је, уз ту реченицу, разнежени Лењин, и још све са стране три пута подвукао (исто). А за читаво то поглавље које носи назив „Ванекономска принуда у прелазном раздобљу“, а у којем Бухарин хвали „пролетерску принуду“ као најбољи „метод стварања комунистичког човечанства од људског материјала капиталистичке епохе“ (120; и ово је Лењин посебно подвукао!), Лењин је на крају додао следећу оцену: „Ево ова глава је изврсна (*иревасходна*)“ (121).

42 Из једног Лењиновог чланка види се да је пуд жита (16,2805 кг) откупљиван по цени од 6 рубаља, док је на слободном тржишту његова вредност достигала и 150 рубаља (Лењин, „О глади“, *Правда*, 24. мај 1918, Лењин, 1975в: 29). На другом месту код Лењина види се да реална тржишна вредност пуда жита никако није била мања од 40 рубаља (Лењин, 1975в: 191). И поред свет насиља, није могло бити прикупљено довољно жита, па је почетком августа 1918. године Лењин предложио да се откупна цена ипак повећа на 30 рубаља (Лењин, 1975в: 196). Али, инфлација је до тада, као што се може видети из Лењиновог образложења, већ и ту цену сасвим обезвредила.

43 До 1920. године, Москва је изгубила 44,5 посто, а Петроград 57,5 посто становништва (Кар, 1984: 40).

историчар Кар (1984: 38–39), за кога се не би могло рећи да није имао разумевања за большевике, „израз *кулак* углавном се употребљавао у партијској пропаганди као погрдни термин за сељака који је пао у немилост власти јер се није покорио захтевима да испоручи житарице“. Кулаци су сада били оптужени за смишљено подривање совјетске власти. Коначни циљ, како је од тада Лењин објашњавао у својим говори-ма, биће уништење средњих сељака као класе (Лењин, 1976а: 113–114, 207–208, 218–219). Лењин 22. јула 1918. потписује декрет Совнаркома (владе) којим је прописано кажњавање лица која „чувају или препродају прехранбене или друге производе“. За сва таква лица – међу које је практично спадао сваки сељак који је стављао летину у складиште ради прехране породице – прописана је казна „лишавања слободе у трајању не мање од 10 година, заједно са тешким принудним радом и конфискацијом целокупне имовине“ (Солженицын, 1973: 45).

С друге стране, Лењин је, током маја и јуна 1918. године, приступио стварању оружаних „одреда за снабдевање“ (Лењин, 1975в: 51), које ће организовати и попунити „комитети градске и сеоске сиротиње“ и градски синдикати.⁴⁴ Снабдевање је једноставно значило – поход по околним селима ради одузимања хране и новца.⁴⁵ Пошто су се у том „снабдевању“ јавиле и неке недоумице (рецимо, коме припада опљачкано жито), Совнарком је у јулу и августу 1918. године донео више декрета. По њима, половину одузетог жита задржавали су месни одреди који су жито и реквизирали. Друга половина је предавана централној власти. Тај покушај увођења извесног реда у пљачку није много попра-

44 Из једног Лењиновог писма радницима Петрограда, од 12. јула 1918. године, у коме их позива да се придруже „одредима за снабдевање“, виде се и стање у петроградској индустрији и учинак большевичке револуције у Петрограду, али и начин на који је Лењин желео да реши тешкоће: „Седети у Питеру (Петрограду – С. А.), гладовати, дреждати испред празних фабрика, заносити се смешним фантазирањем о обнављању питерске индустрије или одбрани Питера, то је глупо и злочиначки. То је пропаст целокупне наше револуције. Питерски радници треба да раскину са том глупошћу, да ухвате за шију и најуре будале које их заступају, и да десетине хиљада њих крену на Урал, на Волгу, на југ, где има много жита, где човек може прехранити себе и породицу. (...) Оружја и новаца даћемо им колико год зажеле“ (Дела, књ. 29, стр. 158–159). Пошто је, дакле, упропашћена индустрија, сада од радника треба направити пљачкаше који ће отићи и упропастити руско село. И управо то су большевци, у наредне две године, и урадили. Након тога, на селу се гладовало једнако (ако не и горе) као у Питеру.

45 „Целу земљу треба очистишити од сакривених или несаккупљених вишкова жита“, тражио је Лењин (Лењин, 1975в: 32; курзив Лењинов). „Организовање сељачке сиротиње за систематско и непоколебиво убирање високих једнократних пореза на новчане резерве сељачке буржоазије“, такође је као задатак постављао Лењин (1975в: 54). Заиста, човек не може а да се не запита шта би то требало да значи и како другачије да се схвати осим као неограничена дозвола градској и сеоској фукари за некажњено пљачкање жита и новца од њихових богатјих комшија.

вио ствари. Одреди су били стециште градског и сеоског олоша, који су „снабдевање житом“ схватили као прилику за неограничену пљачку и иживљавање не само над кулацима већ и над свим сељацима.⁴⁶

Сељаци су почели да пуцају на „одреди за снабдевање“. То је протумачено као „кулачка контрареволуција“. Лењин објављује: „Немилосрдан рат тим кулацима! Смрт њима!“ (Лењин, 1975в: 206). Тако је у сељачкој земљи власт објавила рат сељацима (Брдар, 2000: 224). Резултат тог рата, као и опште пљачке сељачког жита⁴⁷, била је масовна глад у више сеоских области широм Русије. Пошто су им током 1920. потпуно испражњени амбари, сељаци већ од јануара 1921. године нису имали шта да једу. Онда су дошли лето и погибелна суша. Велика глад која је тада наступила потрајала је све до лета 1922. године. Захватила је 30 милиона, а усмртила најмање 5 милиона људи (ЦКК, 1999: 131). Сељаци су кували и јели траву и кожне делове обуће и намештаја (ђонове са ципела, довратке итд.) како би преживели (Солженицын, 1973: 348). Када су, крајем 1921. године, большевици коначно пустили представнике међународних добротворних друштава да помогну унесрећенима, ови су затекли страшне призоре. Нарочито су их потресла деца – ти малени, живи костури, у ритамима, који више нису имали снаге ни да пруже своју дрвену чинијицу.⁴⁸

46 Већ крајем маја и почетком јуна 1918. године мењшевици упозоравају Лењина: „Ваши одреди који иду да сакупљају жито одају се пићу и сами се претварају у шверцере, пљачкаше“ (Лењин, 1975в: 68). Међутим, Лењин на то нехајно одговара: „Ми врло добро знамо колико често се то дешава, ми то не прикривамо, не улепшавамо. (...) Тако је било, и другачије не може бити, са свим великим револуцијама у свету“ (Лењин, 1975в: 68–69). Месец доцније он опет налази разумевања и светскоисторијска оправдања за пљачку: „Одреди црвеноармејца одлазе из центра са најбољим намерама, али, понекад, када дођу на терен, не могу одолети искушењу, па се одају пљачкању и пијанчењу. За то је крива четворогодишња кланица која је људе за дуже време сатерала у ровове и принудила их да, подивљававши, истребљују једни друге. То дивљање запажа се у свим земљама“ (Лењин, 1975в: 86). У једном другом говору из тог времена Лењин чак признаје да није реч о појединачним случајевима пљачке већ да „на сваком кораку видимо појаву да одреди свесних радника који одлазе из Питера (Петрограда – С. А.) и Москве често на терену пођу погрешним путем, претварају се у злочинце“ (Лењин, 1975в: 100). Међутим, Лењин за то опет налази оправдање да ти одреди „не могу одолети искушењу и пороцима и злочина, зато што нису кинеским зидом одвојени од света угњетавања, од света глади у којем онај ко је сит жели да ушићари на својој ситости“ (исто). Дакле, када большевици пљачкају, то никако не може бити њихова кривица. За то је увек крив капитализам, заправо, у крајњем – сама опљачкана жртва.

47 Од 1. августа 1918. до 1. августа 1919. године, одузето је 111 милиона пуди жита (1,8 милиона тона), а у наредних годину дана још 212,5 милиона (3,5 милиона тона; Трукан, 1994: 57).

48 Новинара лондонског *Гардијана* највише је потресло када је видео једног малишана „танушнијег него што је у Енглеској икада било и једно дете“ (Ransome,

Али, чак и тада, када је глад увелико харала, Лењин је од месних комитета партије тражио да појачају одузимање хране од сељака (Писмо од 30. јула 1921; ЦКК, 1999: 129). Ради тога, „одреди за снабдевање“ повећани су на 120.000 људи. Убрзо се Лењинов рат са кулацима претворио у масовне злочине над сељацима током гушења њихових побуна. Рецимо, сламање побуне сељака и чишћење месних сељачких одметника у губернији Тамбов, у јуну 1921. године, било је праћено, између осталог, и следећим мерама (према наређењу 171, од 11. јуна 1921):

„(...)3. У случају да се у некој (сељачкој – С. А.) кући нађе оружје, *сместиа сирељати* без суђења најсирарије *деи* у *йородици*“; 4. Породица која је скривала бандита у својој кући биће ухапшена и депортирана, њена имовина ће бити конфискована, а најсирарије *деи* из *йородице* биће *сместиа сирељано*“; 5. Породице које крију чланове породица бандита или њихову имовину такође ће бити сматране бандитима, и у њима ће такође бити *сирељано сместиа* и без суђења најсирарије *деи* у *йородици*“ (ЦКК, 1999: 125; курзив С. А.).

На основу исте наредбе, 50.000 жена, деце и стараца узети су као таоци и стављени у логоре. Логори су били голе ледине, без икаквих заклона, ограђене само бодљикавом жицом. У њима су жене и деца одметнутих сељака имали да буду држани три недеље. Уколико се за то време сељаци не предају, породица је требало да буде трајно протерана на север (Сложеницын, 1973: 46). Међутим, због недостатака саобраћајних средстава, њихово протеривање се одужило. Сироти таоци – жене, деца и старци, ти јадни „класни непријатељи“, дочекали су октобарске кише и октобарско блато, спавајући на земљи. У јесен 1921. године смртност у тим логорима износила је 15–20 посто *месечно* (ЦКК, 1999: 125). „Они умиру као муве“, каже се у извештају Чеке о једном сличном логору (ЦКК, 1999: 108).

Тако се „класна борба“ претворила у класни рат, а класни рат у масовне злочине над женама и децом.⁴⁹ Сан о друштву без класа, о друштву у коме ће људи из препуних заједничких складишта узимати штогод пожелеле, завршио се кувањем опанака и масовним умирањем од глади. Борба за ослобађање оног седмогодишњег енглеског

1921). Малиша је у крлетци, коју је грчевито стезао у крилу, имао једног белог миша. Миш је изгледао дељи не само од свог власника него и од већине остале деце. Шврља га је очигледно хранио боље него себе – можда и зато што је то било једино биће које му је још преостало на овоме свету.

49 То јесте био „унутрашњи геноцид“, како је то назвао Солжењин (1988/3: 15).

малишана, кога отац храни за машином током његовог петнаесточасовног ропског рада, завршила се скапавањем у блату неког руског шврће и његове сестрице, стиснутих уз мајку у кишној, октобарској ноћи. Маштања Карла Маркса из његових париских или лондонских кабинета остваривала су се на јави Владимира Иљича Лењина, његовим „истребљењем штетних инсеката“. Теорија је постала пракса, „мисао је постала свијетом“.

Диктатура пролетаријата као терор тоталитарне државе

У јесен 1918. године „диктатура пролетаријата“ достигла је врхунац. У масовним стрељањима свих сумњивих и „класно туђих елемента“ убијено је најмање 10.000 људи (ЦКК, 1999: 86).⁵⁰ Тада су образовани и први већи концентрациони логори.⁵¹ У наредне две године њихов број је нарастао на 84, а обухват на преко 70.000 места за „класне непријатеље“ или „друштвено стране елементе“ (Солжењицин, 1988/2: 18; ЦКК, 1999: 88).⁵² Тај терор је, крајем 1918. године,

50 Ова бројка делује мала, упореди ли се са каснијим Стаљиновим стрељањима. Солжењицин је оценио да је само за две године (1939–1940) у СССР стрељано преко милион људи (Солженицын, 1973: 438–439). Тзв. ревизионистички историчари Арч Гети (Arch Getty) и Габор Ритерспорн (Gábor Rittersporn), који су у убијене били спремни да рачунају само несумњиве и индивидуализоване случајеве, избројали су 786.098 стрељања од 1930. до 1953. године. Један други скептични историчар, Роберт Тарстон (Robert W. Thurston), избројао је 681.692 погубљења у СССР 1937–1938. године (види пуне изворе у Адлер, 2005: 45–47).

51 Већ у августу 1918. године Лењин наређује: „Сумњиве (не кривце, него сумњиве – С. А.) затворити у концентрациони логор ван града“ (Телеграм у Пензу, *Собр. Соч.*, т. 50, стр. 143; Солжењицин, 1988/2: 16). Затварање сопствених грађана у концлогоре је заправо Лењинов изум. Пре њега, концлогори су коришћени само за ратне заробљенике (Солжењицин, исто). Општа наредба Совнаркома у којој стоји: „Обезбедити Совјетску републику од класног непријатеља његовим изоловањем у концентрационе логоре“, издата је десетак дана након овог Лењиновог наређења, 5. септембра 1918. године (исто). За слање у концлогор није била потребна судска одлука већ само административно решење Чекe. Није било потребно утврдити било какву кривицу већ је било довољно бити класни непријатељ или бити једноставно сумњив.

52 До 1922. године укупан број затвореника попео се на 150.000 (Солжењицин, 1988/2: 18). До 1923. број логора је нарастао на 355 (исто, 21). Логорски систем је достигао врхунац под Стаљином. Солжењицин је проценио да се, четрдесетих година, у концентрационим логорима налазило око 10 милиона људи, а да је кроз њих прошло можда и свих 40 милиона „класних непријатеља“ (Солжењицин, 1988/2: 460). Касније процене давале су нешто ниже, али и даље чу-

изазвао масовне побуне и избијање правог грађанског рата. Тиме је Лењиново прижељкивање грађанског рата, из 1914. године, било потпуно остварено.

За Лењина се, наиме, слободно може рећи да је био главни виновник грађанског рата у Русији. Већ у писму Александру Шљапникову, од 17. октобра 1914. године, Лењин вели да „пролетерска парола мора бити – грађански рат“ (Лењин, 1976д: 211). „Наша парола је грађански рат“, каже он и у писму од 31. октобра 1914. (Лењин, 1976д: 215). У септембру 1917, дакле након успостављања либералнодемократске владе, Лењин у чланку „Руска револуција и грађански рат“ отворено брани покретање „пролетерског грађанског рата“: „Снага револуционарног пролетаријата неупоредиво је већа у ванпарламентарној него у парламентарној борби. То је веома важно запажање о грађанском рату. Зна се зашто сви услови и све околности парламентарне борбе и избора смањују снагу угњетених класа у односу на снагу коју оне стварно могу да развију у грађанском рату“ (Лењин, 1975а: 111). На примедбу да би „пролетерски грађански рат“ у Русији значео „потоке крви“, Лењин мирно одговара да је то тачно, али да то није ништа будући да капиталисти ионако проливају „мора крви“ (Лењин, 1975а: 115–116).

Два месеца после преврата (у децембру 1917) Лењин егзалтирано пише да је „заоштравање класне борбе“ коначно довело до „њеног претварања у грађански рат, једини законити, једини праведни, једини свети“! (Лењин, 1975а: 458). Када су вође социјалреволуционара апеловале на Лењина да не иде у грађански рат, Лењин их је назвао „застарелим политичарима који, као и пре, и даље досадно цмиздре о обустављању грађанског рата“ (Лењин, 1975б: 49). „То је заиста тако лако“, грубо им одговара Лењин, „тако угодно: решавати питања револуције преклињањима. Нека не буде грађанског рата, нека не буде саботаже, нека сви признају Уставотворну скупштину. По чему се то, у суштини, разликује од преклињања: Нека се помире радници и капиталисти?“ (...) Или победа над експлоататорима у грађанском рату, или пропаст револуције!“ (Лењин, 1975б: 40).

довишне бројке. Стивен Виткоф (Steven Wittkoff) процењује да је, крајем тридесетих година, у логорима било 3,5 милиона осуђеника, а Едвин Бејкон (Edwin Bacon) да је, од 1934. до 1947, кроз логоре прошло 12 милиона људи. Николај Шмељов (Николай Шмелёв) процењује да је у раздобљу 1937–1953. било 17 милиона логораша, Дмитриј Волконогов (Дмитрий Волконогов) наводи да их је у периоду 1929–1953. било 21,5 милиона, док Олга Шатуновскаја (Ольга Шатуновская), из Хрушчовљеве комисије за рехабилитацију, помиње бројку од 19,8 милиона логорских и других жртава између 1935. и 1941. године (види пуне изворе у Адлер, 2005: 45–46).

Коначно, у јануару 1918. године Лењин је са поносом изјавио да су управо он и његова влада започели грађански рат: „На све оптужбе због грађанског рата одговарамо: да, ми смо отворено прогласили то што ни једна влада није могла прогласити. Прва влада у свету која може отворено говорити о грађанском рату – то је влада радничких, сељачких и војничких маса. Да, ми смо почели и водимо рат против експлоататора“ (Лењин, 1975б: 70). „Рат који се данас пропагира“, поновио је Лењин и у јуну 1918, „јесте свети рат, то је грађански рат, рат радничке класе против експлоататора“ (Лењин, 1975в: 116). А тај и такав „грађански рат треба да потраје још много месеци, а можда и година; то треба да буде јасно руском човеку“ (Лењин, 1975в: 232).

Али, „заоштравање класне борбе“ и грађански рат омогућили су Лењину да до краја развије своју представу о диктатури пролетаријата. Она је сада добила потпуни изглед. Лењин је у теорији, али и у пракси, понудио одговор на три питања: 1. шта је и како треба да изгледа диктатура пролетаријата, 2. ко је носилац пролетерске диктатуре и 3 да ли диктатура пролетаријата, након успешно изведене револуције, треба да слаби или да јача?

Лењин је још пре револуције јасно говорио шта је за њега диктатура. „Научни појам диктатуре“, писао је он 1906. године, „не значи ништа друго до ничим неограничену, никаквим законима, апсолутно никаквим правилима неспутавану, непосредно на насиље ослоњену власт. (...) Диктатура значи – упамтите једном заувек, господе каде-ти – неограничену, на силу а не на закон ослоњену власт“ (Лењин, 1973: 141). Након револуције, он је такво своје схватање диктатуре, као временски и законски неограничене власти, само применио на конкретне руске прилике. „Диктатура пролетаријата је (...) власт која је извојевана и која се одржава насиљем пролетаријата над буржоазијом, власт која није везана никаквим законима“ (Лењин, 1960б: 362). Таква диктатура, будући да није везана никаквим законима, никаквим временским или институционалним ограничењима, сматра Лењин, просто мора бити „крвава“ и „насилна“ (Лењин, 1976а: 151).

Лењинов одговор на питање ко треба да буде носилац пролетерске диктатуре био је сурово отворен – Партија, тачније – њени руководиоци. „Већ само постављање питања диктатура партије или диктатура класе, диктатура вођа или диктатура маса, говори о невероватној и безизлазној збрци мисли“, објашњавао је он 1920. године. „Сваком је познато да се масе деле на класе, да класама обично руководе политичке партије, да политичким партијама, по правилу, управљају мање више чврсте групе најауторитативнијих, најутицајнијих, најискуснијих људи, који се бирају на најодговорније положаје и на-

зивају вођама. (...) Доћи дотле да се диктатура маса уопште супротставља диктатури вођа смешна је бесмислица и глупост“, закључује Лењин свој доказ (1976а: 151–152).

Дакле, диктатура вођа, диктатура појединаца, објашњава Лењин у априлу 1918. године, прави је израз диктатуре пролетаријата. „Диктатура појединца је израз, носилац, спроводник диктатуре револуционарних класа... Зато између совјетског демократизма и примене диктаторске власти појединаца нема никакве принципијелне противуречности“ (Лењин, 1975б: 352). Модерна машинска производња једноставно тражи лично заповедање⁵³, те отуда Партија мора да води „борбу против остатака фамозног демократизма. Сви ти повици против наменованих (привредних и политичких руководиоца – С. А.), цео тај штетни стареж који налази места у разним резолуцијама, разговорима, треба да буде почишћен“ (Лењин, 1976а: 72–73).

Отуда, Лењиново схватање диктатуре пролетаријата не подразумева диктатуру стварне, искуствене радничке класе већ њене идеје, њене научне представе, тачније, диктатуру носилаца те идеје. То није диктатура радника већ диктатура идеалне, теоријске радничке класе, оличене у Партији, тачније, у 22 члана Централног комитета.⁵⁴ „Зар сваки радник зна како се управља државом? Практични људи знају да је то бајка“, груб је Лењин. „Ко је од радника управљао? Неколико хиљада из целе Русије и ништа више“ (Лењин, 1976б: 212). Зато, објашњава опет Лењин, „преко свеопште организације индустријских радника се не остварује та диктатура (тј. диктатура пролетаријата – С. А.). Диктатуру може остварити само она авангарда која је апсорбовала револуционарну енергију класе“ (Лењин, 1976б: 173–174).

И тако, рећи ће доцније један Лењинов критичар (Брдар, 2000: 285), „уместо радника који ринта у фабрици долази теоријски или партијски радник, који никад у животу није радио ништа сем читања Маркса и његове пропаганде. Пошто овај други поседује ’класну

53 „О значају индивидуалне диктаторске власти с гледишта специфичних задатака даног момента треба рећи да свака крупна машинска индустрија – тј. баш материјални, продукцијски извор и темељ социјализма – захтева безусловно и најстроже јединство воље која усмерава заједнички рад стотина хиљада и десетина хиљада људи. А како може да се обезбеди најстроже јединство воље? Потчињавањем воље хиљада вољи једно!“ (Лењин, 1960б: 213).

54 Толико је ЦК бројао до марта 1919. године. А онда је, на Осмом конгресу, изабран ЦК од 19 чланова. Али, главна моћ је усредсређена у Политбироу, који је бројао свега пет бољшевика (Кар, 1984: 55). Чинили су га В. И. Лењин, Л. Д. Троцки, Ј. В. Стаљин, Л. Б. Камењев и Крестински. Тако је сада авангарда руског пролетаријата, која је неограничено владала највећом земљом на свету, била толика да је цела могла да стане у један лифт.

свест' свих арбајтера света, ред је да им буде вођа". То је својеврсно револуционарно месијанство: једини свесни радници, који виде даље од ситносопственичког интереса, јесу партијски функционери; стога су они једини прави радници; стога они боље од конкретних радника знају шта је раднички интерес; стога они и имају право да воде раднике; стога они и имају право да те раднике кажњавају, ако конкретан пролетаријат, у свом ситносопственичком ограничењу, почне да се буни.

Доиста, Лењин се није нимало либио да диктатуру пролетаријата упери и против самих радника. Руски радници су, што није чудо, тешко подносили своју сопствену диктатуру. Сметало им је што су били далеко бедније плаћени него пре револуције, што су морали да раде и суботом и недељом (тзв. *субботници*), што су прехрамбени производи рационисани преваходно према политичком мерилу, што их је терорисала Чека итд. Почињали су да ропћу, да штрајкују, па и да се супротстављају. Тада би и њих погодио „гром револуције“.

1. Тако је у фабрици наоружања „Мотовилиха“, почетком новембра 1918, избио штрајк. Радници су протестовали због ограничавања снабдевања прехрамбеним производима „према социјалном пореклу“⁵⁵ и због терора тамошње Чеке према појединим радницима. Одмах су сви радници отпуштени, а убрзо је преко стотину радника изведено пред стрељачки строј и побијено (ЦКК, 1999: 86).
2. Такође, око десет хиљада радника фабрике „Путилов“ ступило је, 10. марта 1919, у штрајк. И они су се бунили због диктатуре ЦК и терора Чеке, као и због рђавог материјалног положаја. Шест дана доцније, Чека је напала фабрику, ухапсила 900 радника, а затим 200 стрељала без икаквог суђења. Сви остали су отпуштени, а онда појединачно запошљавани под условом да потпишу изјаву да су били „заслепљени“ и „заведени у злочин“ (ЦКК, 1999: 94).
3. У пролеће 1919. читав талас радничких штрајкова захватио је руске градове. Прописана плата је, наиме, била довољна да се купи само 250 грама хлеба дневно. Сви штрајкови су сломљени по већ описаном обрасцу. Посебно је сурово угушен раднички штрајк у Астрахану, у марту 1919. Пошто су штрајкачи овладали градом, варош је опкољена, затим заузета, а онда се приступило колективном кажњавању. Стрељано је преко

55 Радници који су били пореклом са села другачије су третирани од радника пореклом из града.

три хиљаде људи – две хиљаде радника и хиљаду припадника „друштвено страних елемената“.

4. Терор против радника посебно је био изражен у време Кронштатског устанка (пролеће 1921). Тада су, наиме, радници Кронштата – поморске базе у близини Петрограда, ступили у штрајк. Њима су се придружили и војници-морнари из оближњих касарни. Чека и војска су напале град и после десет дана борби побуна је скршена. До тада је већ било убијено преко хиљаду побуњеника. Две хиљаде радника и морнара осуђено је на смрт, а осам хиљада одведено у логоре. У логоре је послато и 2,5 хиљаде грађана Кронштата. Они су били криви само зато што су могли посведочити о тим догађањима! (ЦКК, 1999: 122)

Ова суровост према побуњеним радницима била је део одговора и на треће питање – да ли диктатура пролетаријата, након успешно изведене револуције, треба да слаби или да јача? Наравно да треба да јача – одговарао је Лењин. Зашто? Зато што оборена буржоазија, после револуције, није слабија већ јача.

„Уништење класа ствар је дуге, тешке упорне класне борбе, која после обарања власти капитала, после разарања буржоаске државе, после успостављања диктатуре пролетаријата не ишчезава, него само мења своје облике постајући у многим погледу још огорченијом“ (Лењин, 1975г: 412).

„Диктатура пролетаријата је најпожртвованији и најнемилосрднији рат нове класе против моћнијег непријатеља, против буржоазије, чији је отпор удесетостручен њеним обарањем са власти“ (Ленин, 1925/25: 173; цитирано у Стаљин, 1946: 36).

Дакле, иако је буржоазија у Русији оборена, она је и даље била моћнија од пролетерске власти. Разлог су њене „међународне везе“ (Ленин, 1925/25: 173; према Стаљин, 1946: 35) и чињеница да „експлоататори још дуго времена после револуције неизбежно задржавају читав низ огромних фактичких предности: код њих остаје новац, разна покретна имовина, често врло знатна, остају везе, умешност у организацији и управљању, остаје виша образованост, блиски односи с технички вишим особљем (које живи и мисли буржоаски), остаје неизмерно веће искуство у војним стварима и тако даље и тако даље“ (Ленин, 1925/23: 354; Стаљин, 1946: 35). „Ми смо слабији од капитализма не само у светским размерама него и у самој земљи. То је свима познато“, вајкао се Лењин (Ленин, 1925/26: 263; Стаљин, 1946: 203).

Зато је Лењин и тражио да се повећа притисак власти, да се у диктатури иде до краја. Први начин постреволуционарне борбе против буржоазије било је ограничење, па и укидање тржишта. У говору од 19. маја 1919. године Лењин је објавио да у том историјском тренутку „у први план иступа борба за потпуно укидање робне производње“.⁵⁶ Посебно је указао на опасност од трговине житом, која је „главни извор капитализма, извор који је до сада баш био главни извор пропасти свих република“.⁵⁷ Гуши се и непосредно забрањује свака трговина, па ситни произвођачи и трговци немају са чим да раде – не могу законски да набаве сировину за производњу или робу за трговину. До краја 1919. године, половина све потрошње морала се пребацити на задовољење са црног тржишта (Bettelheim, 1976: 173). То је још више разгневило бољшевице, који су такво понашање приписивали само „завери ситне буржоазије против совјетске власти“.

Други начин појачања притиска власти на становништво било је увођење принудног рада. У јануару 1918. године уведена је радна обавеза за све „паразитске слојеве друштва“ – тј. за буржоазију и интелектуалце (Трукан, 1994: 61). Совнарком је, 29. јануара 1920, донео декрет о завођењу опште радне обавезе и за раднике и сељаке. „Показујте у свом раду неисцрпну енергију као да сте на маршу или у бици“, стајало је у *Правди*, 16. јануара 1920.⁵⁸ „Командири и комесари су одговорни за своје одреде на раду исто као у бици. Свој посао почињите и завршавајте, кад год је могуће, уз звуке социјалистичких химни и песама. Ваш рад није ропски рад, него узвишена служба социјалистичкој отаџбини“ (исто). Тако је остварена Марксова замисао из *Манифеста* (Маркс и Енгелс, 1948: 65) да, након комунистичке револуције, треба увести општу радну обавезу и створити индустријске и пољопривредне армије. Читаво становништво Русије било је од тада посматрано само као огромно и непотрошено спремиште људске радне снаге.⁵⁹

Трећи начин јачања диктатуре пролетаријата било је повећање репресије против политичких противника. Већ 27. октобра 1917. године, само неколико дана након револуције, забрањени су сви ли-

56 Лењин, говор од 19. маја 1919; цитирано према Колаковски, 1984: 573. Колаковски га је навео према пољском издању Лењина, али тај говор се не може наћи у српским преводима (види напомену преводиоца, у Колаковски, 1984: 623).

57 Исто као и у претходној фусноти, Колаковски, 1984: 574.

58 Реч је о говору Лава Троцког, који је идеолошки најавио поменути указ (према Брдар, 2000: 323).

59 То је отворено рекао и Троцки. „Једино принципијелно и практички правилно решење привредних тешкоћа састоји се у томе да се на становништво целе земље гледа као на резервоар радне снаге“ (Троцки, 1971: 247).

стови осим бољшевичких.⁶⁰ „Ми смо и раније говорили да ћемо заштити буржоаске листове ако узмемо власт“, објашњавао је Лењин. „Трпети постојање тих листова значи више не бити социјалист“ (Лењин, 1975а: 336). Уосталом, слобода штампе је за њега увек била само право на „буржоаско заглупљивање“.⁶¹ Зато и није сматрао да то право треба поштовати. Слично је било и са слободом говора. „За јавно испољавање мењшевизма наши револуционарни судови треба да стрељају“, вели Лењин, „јер иначе то не би били наши судови већ бог зна шта.“⁶² И револуционарни судови су уредно стрељали. Чак и у личним разговорима није смело бити слободе говора. Тако је, 1921. године, ухапшена група студената из Тимирјазевске академије. Били су оптужени да су, у разговорима које су међу собом водили, износили ставове који су представљали „критику поретка“. Сви су осуђени на дуготрајне казне, након чега им се губи сваки траг (Солженицын, 1973: 47). Није прошло много, а дошло је време када су и безазлене ствари, као молитва пред укућанима, постале дело „контрареволуционарне агитације“. И за то се добијало десет година логора.⁶³

Сличан став Лењин је имао и према политичким слободама. „Нећемо допустити да нас ико обмањује тако звучним паролма као што су слобода, једнакост, воља већине... Ко у тренутку када је дошло до свргавања власти капитала у целом свету потрже реч 'слобода' уопште, и у њено име иде против диктатуре пролетаријата – помаже експлоататорима и ништа више; он је њихов приврженик, јер

60 Они су, затим, настављали да излазе под другим именима, али би поново бивали забрањени.

61 „'Слобода штампе' у буржоаском друштву састоји се у слободи богаташа да систематски, стално, свакодневно, у милионима примерака обмањују изопачињу, заглупљују, експлоатисане и угњетене масе народа, сиротињу“ (Лењин, 1975а: 104).

62 Лењин, *Дела*, књ. 35, стр. 162. На другом месту Лењин слично вели: „Доиста, проповед који држе Ото Бауер и руководиоци Друге и Друге и по интернационале, и мењшевици и есери одговара њиховој правој природи: 'Револуција је отишла предалеко. Ми смо увек говорили оно што ти сада говориш. Дозволи нам да то још једном поновимо'. А ми на то одговарамо: 'Допустите да вас за то поставимо уза зид'“ (Лењин, 1976г: 163).

63 Солженицын, 1973: 50. Тридесетих година је чак и записивање сопствених неподобних песама у дневник било забрањено. Тања Ходкевич је написала песму у којој се каже: „Молити се можеш слободно, но само тако да те чује једино Бог“. Песму није објавила, али ју је полиција, приликом претреса, пронашла. За тај, један једини стих, за стих о Богу и молитви, Тања Ходкевич је добила *десет година робије* (Солженицын, 1973: 50). Чак су и деца, због писања неподобних песмуљака, слата у логоре. Нина Перегуд, ученица осмог разреда основне школе, добила је пет година робије за следеће стихове: „На небу звезде засијале, светлост пала и на свеће, трупе Смоленск већ предале, а и Москву ускоро ће. Боже дај да школу сруше, учења нам већ до гуше“ (Солжењин, 1988/2: 333).

ако није подређена интересима ослобођења рада, од угњетавања капитала слобода је обмана“ (Лењин, 1975г: 381–382). Стога је, већ 28. новембра 1917. године, забрањена најјача небољшевичка партија – Уставнодемократска странка (тзв. кадети). Донет је Декрет о хапшењу вођа грађанског рата против револуције, усмерен првенствено против чланова те странке. Уставне демократе су, иначе, били странка изразито либералног опредељења. Залагали су се за парламентаризам и доношење демократског устава. Након обарања цара, чинили су већину у прве две, од три, привремене владе (есери и мењшевици чинили су већину у трећој). Међутим, Декретом о хапшењу, који је написао лично Лењин (Лењин, 1975а: 399), руководиоци кадета проглашени су непријатељима народа и подвргнути прогонима. „Шта ако у тим прогонима страдају и невини?“, често би питали Лењина. „Расуђујем трезвено и категорички“, одговарао би он. „Шта је боље – ухапсити неколико десетина или стотина подстрекача, кривих или недужних, свесних или несвесних, или изгубити хиљаде црвеноармејаца и радника? – Прво је боље. И нека ме оптуже за све смртне грехове и кршења слобода – признаћу да сам крив, али интереси радника биће на добитку“ (Лењин, 1975г: 341).

А кадети су постали непријатељи само зато што су добро прошли на изборима за Уставотворну скупштину. Иако су избори одржани убрзо након преврата (од 12. до 14. новембра 1917), дакле у часу када је подршка бољшевицима међу народом била на врхунцу, кадети и есери су добили више гласова од бољшевика.⁶⁴ То је Лењина само утврдило у његовом рђавом мишљењу о демократији и парламентаризму. „Када су били избори, народ није изабрао оне који изражавају његову вољу, његове жеље“, рекао је почетком децембра 1917. године (Лењин, 1975а: 411). Стога, вели он негде у исто време, „не треба се враћати старим предрасудама, које интересе народа потчињавају формалном демократијом“ (Лењин, 1975а: 408). „Нико осим социјалиста-утописта, није тврдио да да је могућно победити без отпора, без диктатуре пролетаријата и без стављања гвоздене руке на стари свет. (...) Речи 'диктатура пролетаријата' изговарамо озбиљно и ми ћемо је остварити“ (Лењин, 1975а: 438). То ће практично значити „уништење парламентаризма“, тако што ће се извршити „уједињавање законодавног и извршног државног рада“ и „спајање управе са законодавством“ (Лењин, 1975б: 259).

А када су дрски кадети и есери ипак одлучили да одрже Уставотворну скупштину, Лењин их је бајонетима растерао, 6. јануара 1918. године. Пошто је неколико хиљада људи изашло да протестује,

64 Од 942 изабрана посланика Уставотворне скупштине, кадети су имали 247 (26 посто), есери 152 (16 посто), а бољшевици 424 (45 посто); Брдар, 2000: 136.

уследили су кушуми и двадесетак мртвих (Трукан, 1994: 44–45). „Док нема општег коначног резултата, трајаће и даље стање страшног рата“, говорио је Лењин. „И ми кажемо: ’У рату поступамо на ратни начин, не обећавамо никакву слободу и никакву демократију’“ (Лењин, 1976г: 236). Лењину се много шта може замерити. Али не и да је био неискрен или да није доследно радио оно што је и говорио.

Али, најважнији начин на који је Лењин притискао друштво било је тоталитарно право. То није била тек драконска строгост. Строго кажњавање за најмањи преступ ипак је више одлика ауторитарне него тоталитарне власти. Но, у тоталитарном праву се не кажњавају грешке јер и нема јасних прописа који се могу прекршити. Власт је „неспутана законима“, па може масовно да кажњава кога пожели. Најчешће, предмет казне су читаве категорије становништва – буржоазија као таква, сви становници неког непослушног села, цела породица „непријатеља народа“ итд. Кажњава се, дакле, заједнички, масовно, неограничено, непредвидљиво, потпуно својевољно. При томе се чак не кажњава ни преступ већ *мојућности* да се преступ уопште направи.

Одмах по преврату, бољшевици су прогласили неважећим све законе. Уведени су револуционарни судови, којима су дата најшира овлашћења. Пошто све до 1922. године није било кривичног законика, у тим судовима се, како то Лењин образлаже, судило по „револуционарном осећају судија“ (Лењин, 1960б: 212). Уз то, Чека је добила дозволу да води тзв. вансудску расправу, па су се у истим рукама нашли праћење, хапшење, истрага, подизање оптужнице, суђење, извршење казне и могуће помиловање. „Нека нам не говоре да деловање нашег кривичног суда мора бити засновано искључиво на постојећим писаним прописима“, објашњавао је Лењинов врховни тужилац Н. В. Криљенко (Крыленко, 1923: 408; према Солженицын, 1973: 313). „Суд је орган класне борбе радника, намењен њиховим непријатељима“ и зато делује „са становишта интереса револуције, имајући у виду учинке који су најпожељнији за радничке и сељачке масе“ (Крыленко, 1923: 73; Солженицын, 1973: 314). Чак и када се, 1922. године, приступило увођењу писаних прописа, Лењин је захтевао доношење што неодређенијих и безобалнијих закона како „револуционарни осећај“ судија не би био спутан правним зачкољицама (Лењин, 1976г: 230). Тако Лењин, 17. маја 1922, шаље писмо комесару правде Д. И. Курском, поводом нацрта новог комунистичког кривичног законика. У њему дословце вели да „терор (треба да се) образложи и озакони, принципијелно, јасно, без обмањивања и без улешавања. Треба га само формулисати што је могуће шире“ (Лењин, 1976г: 230).

Изостанак прописа или безобалне норме омогућили су да се и за најбезазленије преступе изричу најстроже казне, укључујући и стрељање. „Док не применимо терор према шпекулантима – стрељањем на лицу места – ништа нећемо постићи“, подстицао је бољшевице Лењин (1975б: 103). „Мислим да треба шире примењивати казну стрељања“, објашњавао је он, посебно указујући да то треба применити и „на све облике делатности мењшевика, есера и сл.“ (Лењин, 1976г: 230). *Расстреляйть!* – то је била све чешћа пресуда чекиста, војних комесара или револуционарних судова (од јуна 1918), нарочито у суђењима за пример. А та, тзв. егземпларна суђења, чија је основна сврха било застрашивање становништва, Лењин је широко подржавао. Захтевао је „обавезно организовање низа егземпларних процеса у Москви, Петрограду, Харкову и у неколико других најважнијих центара“ (Лењин, 1976г: 60–61). „Ту је потребан низ егземпларних суђења с применом најсуровијих казни“, подстицао је он. „Чини се да НК правде не схвата да нова економска политика изискује нове методе новог, суровог кажњавања“ (исто).

Уз суђења за пример ишла су и заједничка кажњавања. Тако је, приликом образовања „одреда за снабдевање“, Лењин изричито наложио да треба „увести колективну одговорност целог одреда, на пример, претњу стрељањем сваког десетог“ (Лењин, 1975в: 42). Убрзо се та пракса раширила, обухвативши све категорије становништва. Рецимо, приликом сламања отпора козака, који су били сврстани у кулаке, потпуно су уништавани читави градови. Тако је, у јесен 1920. године, целокупно мушко становништво из градова Калиновскаја, Романовскаја, Самасинскаја и Михаиловскаја (а у свакој од тих вароши живело је између три и пет хиљада људи) послато на тежак рад у логоре на северу земље. Жене, деца и старци, пошто им је одузета сва имовина, депортовани су у друге градове на северу (ЦКК, 109). Двадесетих година у логоре су слати не само сви официри који су завршили војне школе пре Револуције – без обзира на то да ли су се борили као црвеноармејци или не.⁶⁵ У логоре су послате и њихове целе породице – жене са децом, па чак и мајке официра (Солженицын, 1973: 51–52).

Уопште, деца су сврставана у исту категорију криваца са родитељима и према њима је, приликом заједничког кажњавања, једнако поступано као и са одраслима.⁶⁶ Она су коришћена и као таоци, пре-

65 До почетка 1919. године, око 30.000 царских официра ступило је Црвену армију (Кар, 1984: 30).

66 Тако су, 16. јула 1918, по Лењиновом наређењу и без икаквог суђења, побијени сви чланови руске царске породице – цар Никола Други, царица Александра, четири њихове ћерке и четрнаестогодишњи син Алексеј (као и породични ле-

ко којих је успостављана послушност њихових родитеља. Уколико се нешто желело – рецимо, признање неке кривице – претило се насиљем или чак убиством детета.⁶⁷ Чак и када су била поштеђена казни које су добијали њихови родитељи, деца су често имала невеселу судбину. У Русији се, двадесетих година, појавио читав сој „деце-бе-скућника“; деца која су, као подивљала марвинчад, живела на рушевинама својих сеоских или градских домова (Шафаревич, 1997: 334).

Најгоре је било то што се није кажњавало само извршено дело већ и претпостављена намера. „Ми не разликујемо намеру од самог преступа и у томе је предност совјетског законодавства над буржоаским“, похвалили су се, нешто доцније, совјетски правници (Вышинский, 1934: 36; према Солженицын, 1973: 73). То није морала да буде никаква стварна, доказана намера већ *моућност* да се нешто уради против совјетске власти. „Ми се бранимо не само од прошлог, већ и од будућег“, лепо је објашњавао Криљенко (Крыленко 82; 1923: Солженицын, 1973: 314). Дobar пример за такву логику је случај десеторо младих људи, који су се састајали да слушају музику и пију чај. Пошто су шећер и чај у то време били права драгоценост, младеж је сакупљала копејке у једну кутијицу. Скупљање новца за чај није било забрањено. Али, тај се новац *мојао* употребити и за помоћ контрареволуцији. Дакле, то *јесте* била контрареволуција. Све девојке и младићи су похапшени и осуђени на робију од три до десет година (Солженицын, 1973: 55; пример је из тридесетих). То се једноставно звало „социјална профилактика“ (предохрана, превентива; Солженицын, 1973: 54).

То је био државни терор над становништвом. *Терор* дословце значи „владавина страха“, „страховлада“. Лењин се за то отворено залагао. „Нико се не може одрећи терора“, говорио је. „Или белогардејски

кар и троје слугу). То је злочин без премца у новијој историји. Јакобинци јесу гиљотинирали Луја XVI и Марију Антоанету, али су им макар судили, а нису погубили ни њихову децу. Бољшевици су, међутим, настојали да потпуно истребе Романове, па су поубијали и најближе царево рођаке (заједно са њиховим слугама) – укупно њих више од четрдесеторо.

67 Тридесетих година, чувена је у томе постала извесна иследница Рималис. Њена омиљена метода изнуђивања признања била је претња оцу или мајци да ће њихову кћерку, макар била и девојчица, ухапсити и бацити у ћелију са сифилистичарима (Солженицын, 1973: 117). И Бухариново признање је изнуђено непосредном претњом да ће му бити убијен синчић Јура (Милошевић, 1990: 167). То што је Бухарин подлегао тек тој претњи значи само да је, као високи комунистички руководилац, добро знао да су бољшевици ту претњу извршавали. Бухарин је на крају убијен, а Јура је завршио у прихватилишту. Ту му је промењено презиме у Чеботарјов. Тек је 1956. године сазнао ко му је био отац и како гласи његово право презиме (Солжењин, 1988/2: 332).

(...) или црвени пролетерски терор. Средине нема, 'трећег нема' и не може бити“ (Лењин, 1960б: 141–2; такође и 1960в: 304). „Терор – то је средство убеђивања“, подучавао је. „Терор (треба да се) образложи и озакони, принципијелно, јасно, без обмањивања и без улепшавања. Треба га само формулисати што је могуће шире“, захтевао је (Ленин, 1958а: 190; Солженицын, 1973: 357).

Закључак

Тако је створен чудовишни систем, како то лепо осликава Милан Брдар (2000: 606), не пуки *Leviathan* већ прави *Tyrranosaurus Rex*. То је било чудовиште које се хранило људским месом и из чијих су крвавих чељусту непрестано допирали крици невиних људи и жена и њихове несрећне деце. „Лењинова политика је дословно лудачка и неурачунљива, а уз то и злочиначка. Лудачка је и неурачунљива у манијакалном походу против милиона људи. Злочиначка је била и тек ће бити у следећој фази... (у којој ће) Лењинове лудачке идеје решења класног питања изградити стаљинизам и највећу фабрику смрти у модерном добу“ (Брдар, 2000: 608–9).

У основи тог система била је замисао о искорењивању беде и сиромаштва. Али, та идеја се, од Маркса до Лењина, претворила у најстрашнију тиранију. То није било само извитоперење једне добре замисли. Јер, та замисао ипак није била ни тако добра ни тако племенита како су је њене присталице представљале. Подразумевала је да се беда искорењује диктатуром, класе укидају истребљењем, а радник ослобађа поробљавањем. „Бољшевички тоталитаризам није исход неке издаје или несрећног случаја“, рекао је Брдар. „То је нужан исход (...) књишких фикција Чернишевског и Карла Маркса“ (Брдар, 2000: 552).

И збиља, Маркс је и сам давао разлоге за такву оцену. У његовом спису „Открића о комунистичком процесу у Келну“ стоји: „Ми говоримо радницима: ви имате да прођете петнаест, двадесет, педесет година грађанских ратова и борби међу народима да бисте изменили не само ове односе, него и саме себе и оспособили се за политичку власт“ (Маркс 1975: 340). Ако се само присетимо свих суровости грађанског рата у Русији, који је трајао три године, можемо се запитати – шта би тек донело 50 година „грађанских ратова и борби међу народима“, колико је Маркс сматрао да је нужно за комунистичку револуцију? Његови позиви на „потпуно уништење старог друштвеног поретка“ и „диктатуру пролетаријата“ били су одличан

основ за Лењинове злочине.⁶⁸ Можда би се Маркс, да је био жив, супротставио Лењиновом начину остваривања комунизма. Маркс није баш волео „азијски деспотизам“. Можда би одбацио и самог Лењина као „азијског деспота“. Али, све што је Лењин чинио ипак је било у духу Марксове теорије. Маркс се уздржавао да ближе описује комунистичку будућност, препуштајући практичним револуционарима да изналазе решења. Стога је оставио много празних места у својој теорији. Лењин је та празна места попунио како је знао и умео. Али, он при томе ништа није кривотворио, ништа није урадио што би противуречило остатку Марксовог дела. Он се доиста држао логике и духа целине Марксове теорије.

Ту злотворну грађевину, којој је Маркс ударио темеље а Лењин поставио зидове и таваницу, завршио је до краја Стаљин. То је била својврсна пирамида смрти, како то лепо описује Брдар.

„У пирамиди Утопије, у којој ће бити заточени Партија и друштво, биће реализован само један Лењинов идеал: 'неће имати где да се склони, неће се имати куд' – *'нельзя бюджетъ ниіда уклонийся, некуда бюджетъ здеійся'*. У највећој земљи на свету, упркос пустом географском простору, спаса неће бити ни за смртнике, ни за бесмртнике. Пирамида ће бити гробница и нови свет живота, злокобно јединство ужаса и смрти. У средини ће бити ковчег с балзамованим телом утемељивача новог света, какав 'свет још није видео', тело из ког зрачи 'вечно жив дух лењинизма' који свима пије душу, крв, зној и сузе, који све убија да би живео“ (Брдар, 2000: 613).

Страшни злочини уверених марксиста – Лењина, Стаљина, Мао Цедунга или Пола Пота – сурова су опомена свим људима од теорије. Радикалне и величанствене, али неодговорне замисли различитих теоретичара – па било да је реч о укидању класа, о великој нацији, о расној чистоћи, о убрзаној европеизацији или о ослобађању од национализма... – лако могу преузети идеолошки фанатици. Они ће их одмах проследити месним насилницима и неоствареним ауторитарцима. И настаће зло, помор и патња. Од кабинета критичког мислиоца до концентрационог логора, од оштрог пера до брзопотезног стрељања, од тешких речи до масовних погубљења води пут који је кратак и који се брзо пређе. Зато, свако треба добро да размисли пре него што у име било ког идеала напише речи као што су „уништење“,

68 „Истребити 10 или 100 милиона људи, шта је то према стању у коме ће сви људи бити срећни, да више ни једно једино дете никад сузу неће пустити“ (Брдар, 2000: 549).

„диктатура“, „рат“, „беспштедно“, „милом или силом“, „гвозденом метлом“, „ломачама шпанске инквизиције“, „или ћемо ми њих, или ће они нас“... (види неке савремене примере у Антонић, 2008а). Јер, када у ваше име, у име ваше теорије, почну да страдају деца, биће доцкан за оправдања као што су „нисам тако мислио“, „нисам то знао“, „нису ме добро разумели“...

Треба бити одговоран и учинити да те добро разумеју. И не дозволити да твоје идеје икоме могу да послуже као тољаге. То не зависи од других људи. То зависи само од нас, наше паметне главе и нашег доброг срца.

Друга глава

Неовеберијанска анализа

У овом поглављу биће објашњен неовеберијански приступ друштвеној слојевитости. Пошто опишем начин на који су постављени теоријски темељи таквог приступа код Вебера, даћу преглед његових истраживачких примена код Локвуда и Голторпа, затим ћу рећи нешто о Скотовој обнови теоријског значаја веберијанског приступа у стратификционој анализи и на крају ћу, на основу истраживања М. Поповића и сарадника, описати како је у Србији била примењена једна варијанта неовеберијанске концепције стратификације.

Веберово схватање стратификације

Треба подсетити да класично Веберово схватање друштвене структуре подразумева постојање плурализма облика стратификације. То значи да класа није основни, а камоли једини вид друштвеног рангирања. Уз класу, за Вебера су кључни облици стратификације још и сталеж (припадност статусној групи) и странка (припадност интересној групи; види схему 1). Јер, како каже Вебер (1976/2: 31), „’класе’, ’сталежи’ и ’партије’ су појаве расподеле моћи у оквиру једне заједнице“.

Схема 1 Облици стратификације код Вебера

Структурална група	Основ груписања	Врста моћи
Класа (радно-тржишна група)	Имовина и стручност (тржишни положај)	Економска моћ
Сталеж (статусна група)	Углед (социјални положај)	Социјална моћ
Странка (интересна група)	Интерес (институционални положај)	Политичка моћ

Вебер се не само разликује од Маркса по томе што класи, као стратификационој основи, додаје још два мерила раслојавања већ и по томе што сам појам класе другачије схвата него Маркс. За разлику од Маркса, за кога се извор класа налази у области производње, за Вебера класа произилази из положаја на *тржишту*. У исту класу се, сматра Вебер, могу сврстати људи који, у грубим цртама, деле исти класни положај. А у савременим условима, он је одређен баш положајем на тржишту. „За појам класе је увек заједничко то да је врста изгледа на *тржишту* онај фактор који представља заједнички услов за судбину појединаца. 'Класни положај' је, у овом смислу, најзад, 'положај на тржишту'“ (Вебер, 1976/1: 241; 2: 32). Од класног положаја ће зависити какви ће бити изгледи неког појединца за „опскрбу добрима, стицање положаја у животу и постизање унутрашњег задовољства“ (Вебер, 1976/1: 241). Све то чини *животно изгледе* неког индивидуума, а они у савременим друштвима одлучујуће зависе управо од положаја на тржишту.⁶⁹

Класни положај сваког појединца – а тиме и класа у коју се он може сврстати – према Веберовом мишљењу, зависи од две ствари. Једно је „врста поседа“, а друго „врста услуга“ коју тај појединац може да пружи (Вебер, 1976/2: 32). Први чинилац привредног положаја неког човека је његова *својина*. „'Посед' и 'немање поседа' су, стога, основне категорије свих класних положаја“ (Вебер, 1976/2: 32), рећи ће Вебер. Оне који су власници тржишно значајне имовине Вебер назива *поседничким класама* (Besitzklassen). То су најчешће рентијери, који добит остварују као власници индустријских постројења, рудника, земље, бродова, људи (робовласници), добара за узјамљивање (стоке, жита или новца) или хартија од вредности (Вебер, 1976/1:

69 „О некој 'класи' говорићемо тамо где је 1. већем броју људи заједничка специфична узрочна компонента њихових изгледа на живот, уколико 2. ову компоненту представљају само економски изгледи за поседовање добара и за стицање прихода, и то 3. под условима *тржишта* – робног тржишта или тржишта рада ('класни положај')“ (Вебер 1976/2: 31; курзив Веберов).

242). Али, положај на тржишту не зависи само од својине. Он зависи и од вештина, знања или обучености које су важне за тржиште. То је други чинилац нечијих изгледа на тржишту, односно његовог класног положаја. Оне који поседују тржишно важне способности и квалификације Вебер назива *пословним класама* (*Erwerbsklassen*). То су све врсте предузетника у области трговине, морепловства, индустрије, пољопривреде, банкарства и финансија итд.

Схема 2 Класна стратификација код Вебера

Ешелони	Поседничке класе	Пословне класе
Највиши	Већи поседници земље, фабрика, рудника, људи (робовласници), бродова (бродовласници) итд.	Велики предузетници у области трговине, банкарства, индустрије, саобраћаја итд.
Средњи	Мањи поседници земље (сељаци), индустријских радионица (занатлије), бродова (рибари и ситни трговци)	Мањи предузетници (ситни трговци, занатлије, сељаци), „слободна занимања“ (адвокати, лекари, уметници), чиновници, и радници са монополским квалификацијама или талентима
Најнижи	Пролетери, сиротиња, кметови, робови итд.	Све врсте најамних радника

Извор: према Вебер, 1976/1: 243

И у поседничким и у пословним класама постоје највиши, средњи и најнижи ешелони (слојеви; види схему 2). Одмах се види да се неке категорије занимања (рецимо, занатлије, сељаци) јављају два пута – и у поседничкој и у пословној класи. Реч је о томе да су поседништво и пословна повлашћеност две димензије тржишта. Стога се људи истог занимања, зависно од њиховог поседа (оса x) или тржишног умећа и повлашћености (оса y), могу налазити на различитим тачкама координатног система (схема 3).

Схема 3 Тржишни положај појединаца
(према Веберу)

Али, људе који припадају поседничким и пословним класама социолог може додатно да организује у *друштвене класе* (Soziale Klassen). „Друштвеном класом треба назвати свеукупност оних класних положаја међу којима је обично врло лако могућа и на типичан начин се обавља покретљивост⁷⁰ а) лично, б) у низу генерација“ (Вебер, 1976/1: 241). Вебер, дакле, сматра да су друштвене класе одређене границима личне и међупоколењске покретљивости. Из тог угла посматрано, поседничке и пословне класе се, према Веберовом мишљењу (Вебер, 1976/1: 244; сви даљи наводи су са те странице), могу уобличити у четири велике друштвене класе (схема 4).

- 1) Горњу класу сачињавају позитивно повлашћени по оба мерила – они који имају тржишно значајну имовину и на основу ње су успели да стекну добро образовање или ретке вештине; то су „класе имућних и привилегованих на основу образовања“, објашњава Вебер; њих обично називамо капиталистичком класом, док их сам Вебер назива *класом делџа* (δ).

⁷⁰ *Wechsel* је, према уобичајеним енглеским преводима, исправљено у *покретљивост*. У српском преводу стајало је *размена*.

- 2) Доњу класу чине негативно повлашћени по оба мерила – они који немају тржишно значајну имовину и који нису успели да стекну образовање или ретке вештине; то су, наводи Вебер, „радници у целини, утолико више уколико се више процес рада аутоматизује“; они се обично називају пролетерима, док их сам Вебер зове *класом алфа* (α).
- 3) Између се налази, прво, средња класа коју чине људи са образовањем, али без тржишне имовине; у њу спадају „неимућна интелигенција и стручно образовани (техничари, комерцијалисти и други 'намештеници', чиновништво)“; њих обично називамо новом средњом класом или белим оковратницима, док их сам Вебер зове *класа гама* (γ).
- 4) Другу средњу класу чине људи са тржишном имовином, али без неког нарочитог образовања или без тржишно ретких вештина; то су ситне занатлије, сељаци и трговчићи, „ситна буржоазија“, како вели Вебер; њих обично зовемо старом средњом класом, док их Вебер именује *класа бета* (β).

Схема 4 Веберово виђење четири основне друштвене класе

Мерило тржишног положаја		Да ли су власници производних добара?	
		Да	Не
Да ли имају образовање/ сиручносћ	Да	Капиталисти (класа δ)	Нова средња класа (класа γ)
	Не	Стара средња класа (класа β)	Пролетери (класа α)

Радник, објашњава своју схему Вебер (исто), данас тешко може да постане занатлија или трговчић. У томе тешко могу успети и његова деца. Између осталог и због постојања те препреке, у узлазној покретљивости виши радници и најнижа ситна буржоазија ипак су одвојене класе (класа алфа и класа бета). Међутим, пут навише води управо туда. Они радници који успеју да уђу у ситну буржоазију потрудиће се да и њихова деца напредују. Али, једини пут навише за њих – јер, мало ко ће скочити непосредно од ситног буржуја до капиталисте – води преко класе гама. Трговчићи или радионичари настојаће да школују своју децу, од којих ће нека стећи квалификације неопходне за класу гама (нову средњу класу). Тек из класе гама могуће је прећи у класу делта (у капиталисте). Али, само ако сте „виши чиновник (...) у банкама и акционарским предузећима“ (исто).

Тако, покретљивост навише – онда када се оствари – има изглед: $\alpha \rightarrow \beta \rightarrow \gamma \rightarrow \delta$. Али, заправо, за већину људи се између свих тих степени-

ца налази препрека. И само малобројни успевају ту препреку – коју ћемо означити са \parallel – да прођу. Отуда, та степенаста структура за већину људи има изглед $\alpha \parallel \beta \parallel \gamma \parallel \delta$. А препрека је управо оно што успоставља друштвену класу. Само до ње, поновимо још једном Веберову реченицу, одвија се „лако могућа и на типичан начин покретљивост а) лично, б) у низу генерација“ (Вебер, 1976/1: 241).

Веберово решење питања одређења друштвене класе дато је, тако, само у тој једној, поменутој, реченици. Оно нигде даље није развијано. И требало је да прође педесет година па да социолози схвате колико је то решење сјајно. Повезати класу са покретљивошћу? То значи спојити структуру и динамику. Класа, то је структура. Али, у њеној дефиницији суштински значај добија управо динамички елемент – покретљивост. Структура је одмах оживела, а динамика добила грађу у којој промене добијају смисао. Збиља изванредно.

Али, да се вратимо остатку Веберовог разматрања друштвених класа. Вебер, у складу са номиналистичким приступом, наглашава да класе не морају да буду никакве стварне групације, са истоветним интересом и једнодушним деловањем. „*Класе*’ нису заједнице (Gemeinschaften), у смислу који ми овде употребљавамо, већ представљају само могућне (и честе) основе заједничког делања (Gemeinschaftshandelns)“, вели Вебер (Вебер, 1976/2: 31). То је отуда што „класни интерес“, као узрок класног делања, није нешто једнозначно. Исти класни положај, наиме, може дати сасвим различито делање. Радници могу да се мире са судбином, могу само да гунђају, могу да отежу са радом, могу да се удружују у синдикат, а неки од њих ће покушати и да побегну из своје класе (Вебер, 1976/2: 33). Но, шта ће се од тога десити зависи првенствено од спољних друштвених околности у односу на класни положај – пре свега од културе која омогућава да се разуме веза између класне акције и поправљања класног положаја. „Свака класа може да буде носилац неког од безбројних могућих облика ’класног делања’, али она то не мора бити; у сваком случају, она сама није заједница“ (Вебер, 1976/2: 34).

Дакле, класа није реална структура која нагони на тачно одређени вид понашања. Она није ни заједница која уважава исте вредности и делује јединствено. У оквиру класа „могу настати удружења класно заинтересованих (класне организоване групе)“ (Вебер, 1976/1: 240). Али, то су само мањи делови класа, то није цела класа која једнодушно мисли и дела. Друштвена класа чији су се делови највише приближили класном деловању јесте пролетаријат. То је отуда, објашњава Вебер, што је класни положај пролетера особен у односу на припаднике свих других класа. Четири чињенице повезане са друштвеним

положајем радника чине услове који се морају испунити да би класно деловање уопште било могуће: да се пред собом има „непосредни противник са супротним интересима“; да се „велики број лица налазе у сличном класном положају“; да се ради у истом, ограниченом простору, чиме се олакшава организовање; да се имају јасни класни циљеви (које радницима „редовно намећу и тумаче лица која не припадају тој класи [интелигенција]“ [Вебер, 1976/1: 244]).

Али, класно деловање радника је, сматра Вебер, изузетак међу друштвеним класама. Групације које у друштву најчешће делују јесу *сћајшусне ірује*. Веберово схватање статусних група опширније сам описао на другом месту (Антонић, 2009) и зато ћу овде рећи само најважније. Док класни положај неког човека говори о његовим изгледима на тржишту (Вебер, 1976/1: 241; /2: 32), његов статусни положај говори о његовом друштвеном угледу (Вебер, 1976/2: 36). Као што неједнак производни иметак даје различите класе, тако и неједнак друштвени углед – начин живота, облици потрошње – даје различите статусне групе – сталеже (Вебер, 1976/2: 41). Док класе нису самосвесне и делатне групације (заједнице), сталежи то јесу. „*Сталежи су, насупрот класама, у нормалном случају заједнице, иако често аморфне врсте*“, прави разлику Вебер (1976/2: 36). Припадници статусне скупине имају групну самосвест (идентитет) и могу да делују као група. Да ли ће у неком друштву преовлађавати класна или сталешка подела, то ће, према Веберовом мишљењу, зависити од историјског стања у коме се налази привреда. Када је тржиште у успону и када се привреда развија, преовлађује онај облик стратификације који почива на тржишту – класа. Када се, међутим, догоди привредни застој, долази до брзог монополисања друштвених положаја на основу угледа (Вебер, 1976/2: 42).

„Док је постојбина ‘класа’ ‘привредни поредак’, а ‘сталежа’ ‘друштвени поредак’, тј. сфера поделе ‘угледа’ (...), дотле је ‘*іарііија-ма*’ место примарно у сфери ‘моћи’“ (Вебер, 1976/2: 42). Тако Вебер почиње свој одељак о странкама. Као што смо већ рекли, за Вебера су класе, сталежи и странке само различите „појаве расподеле моћи у оквиру једне заједнице“ (Вебер, 1976/2: 31). Међутим, док је моћ класа и сталежа узгредни производ тржишних и друштвених привилегија, дотле моћ представља циљ и окосницу деловања странака. „Њихово делање је усмерено ка стицању друштвене ‘моћи’, а то значи усмерено ка томе да утичу на заједничко делање без обзира на његов садржај“ (Вебер, 1976/2: 42). Област у којој се странке јављају јесте политика, а у њу, вели Вебер, спада свака „тежња ка учествовању у моћи, или ка утицају на расподелу моћи“ (Вебер, 1988: 56).

Странке, за Вебера нису само оне групације које се на изборима такмиче за власт. „Партије могу да постоје у једном друштвеном 'клубу', колико и у некој 'држави'“ (Вебер, 1976/2: 42). Отуда Вебер сматра да се може говорити и о странкама у антици и средњем веку, иако тада није било данашњих политичких партија. Уместо речи *странка* савремени друштвени научник можда би радије употребио израз *интересне групе* (Wilson, 1990). И Веберова странка, баш као и интересна група, подразумева извесну минималну организацију и координацију деловања. По томе се странка, између осталог, и разликује од класе и сталежа (Вебер, 1976/2: 42). Циљ страначког деловања јесте овладавање неком институцијом или очување удела у моћи у оквиру ње. Отуда странака може бити само тамо где има институција.⁷¹

Као што се види, Веберов тродимензионални приступ друштвеној слојевитости – са класним, статусним и интересним (страначким) положајем, као основом стратификационе анализе – био је знатно богатији од Марксовог, који је почивао на једној димензији – класи. Уз остала Веберова унапређења апарата стратификационе анализе, то је могло да стави Веберове следбенике у знатно повољнији положај од Марксових. Ипак, Вебер, за разлику од Маркса, иза себе није оставио никакву научну школу. Иако су Веберову генијалност његови савременици потпуно увиђали (Милић, 1989: 97), он за живота није био родоначелник ниједне школе у Немачкој. То је било, најпре, стога што је Вебер, због слабог здравља, морао да напусти универзитет. А управо је „чврст и друштвено утицајан положај на универзитету био у то време предуслов за стварање научне школе“ (Милић, 1989: 98). И друго, сама Веберова нарав није поговарала стварању никаквих дружина или клубова следбеника.⁷² Ван Немачке, Вебер је био далеко мање познат него његови земљаци Тенис (Ferdinand Tönnies, 1855–1936) и Зимл (Georg Simmel, 1858–1918). Чак и после смрти, када његова незгодна нарав више није могла бити сметња уобличињу клуба поштовалаца, Вебер није добио школу. Нацисти су, наиме, десетак

71 „Партије су могуће само у оквиру заједница које су на било који начин организоване као друштво, дакле, које имају ма какав рационални поредак и апарат. (...) Циљ партија је управо да утичу на овај апарат и да га по могућности саставе од својих чланова партије“ (Вебер, 1976/2: 42).

72 „У Веберовом карактеру било је нечег строгог и опаког, нечег што одбија. Прекомерно раздражљив и плаховит, Вебер је све озбиљно узимао к срцу. Чак и према најбезначајнијим стварима свакодневног живота, односио се тако као да од њих зависи живот или смрт. Био је немилосрдан према себи и према другима. (...) Стога је природно што су га његови савременици много више обасипали страхопоштовањем него љубављу. Једна личност која је остављала утисак да је неопозиво опседнута демонским силама – то је, углавном, било мишљење свих који су Вебера познавали“ (Ђурић, 1987: 27).

година након његове смрти, растерали већину немачких социолога, а самог Вебера ставили на списак писаца које је непожељно уопште и спомињати. Англофонски социолози, пак, који су од Немаца преузели барјак светске силе у социологији, слабо су знали немачки. Требало је, претходно, да Парсонс дође на докторске студије у Немачку. Требало је да се тамо сусретне са Веберовим братом Алфредом и захваљујући њему се упозна са делом Макса Вебера. Требало је да се, након повратка у САД, посвети организацији превођења Веберових дела. И да тек онда амерички социолози схвате значај тог „трећег класика“ социолошке теорије.

А за то је имало да прође бар тридесет година од Веберове смрти. Наиме, осим *Пројектанске еџике* (1905), сва остала Веберова дела преведена су на енглески тек након 1947. године (Bendix, 1966: xvi). Када је стратификација у питању, Вебер је коначно заузео своје место поред Маркса тек када су, 1954. године, Бендикс и Липсет (S. M. Lipset) издали хрестоматију *Класе, статус и моћ* (*Class, Status, and Power*). И тек након ње, Веберово гледиште о слојевитости почело се узимати као алтернатива Марксовом. Али, морало је да прође још 35 година да се Веберова визија друштвене структуре у много чему изједначи са Марксовом.

Локвудова афирмација статусне анализе

Стварање онога што би се могло назвати неовеберијанском класном анализом започело је истраживачким класним схемама, развијаним четрдесетих и педесетих година XX века. Наиме, социолози који нису желели да стратификациону анализу заснивају на Марксовој поставци о власништву као извору класне експлоатације и класних сукоба покушавали су да створе приручне (*ad hoc*) приступе за своја искуствена истраживања. Главни од тих приступа друштвеној слојевитости био је посредством занимања. Најелементарнији начин је била подела запослених на чиновничка занимања, која чине средњу класу, и радничка занимања, која припадају радничкој класи (Young and Wilmott, 1957). Та подела је била критикована зато што се није видело зашто би неки писар био виша класа у односу на висококвалификованог заваривача. Често је овај други запослени имао не само вишу надницу него је уживао и много већу радну аутономију.

Друга врста приступа је била посредством пописне схеме занимања. То је, такође, била здраворазумска (нетеоријска) схема, која је почивала на пописним класификацијама занимања. Рецимо, у Брита-

нији попис становништва садржи различите врсте занимања поређане по степенима (*grades*): А – горња средња класа (бискупи, доктори, адвокати, шеф полиције, банкарски директор), В – средња класа (шеф банкарских службеника, адвокатски или лекарски почетници, шеф инспектора), С1 – нижа средња класа (капелани, свештеници, студенти, парцелни сељаци, банкарски службеници), С2 – квалификована радничка класа (пословођа, полицајац, пољопривредни радник, квалификовани лимар или зидар), D – радничка класа (мануелни радник, поштар, продавац, рибар, шегрти), Е – поткласа (*underclass*; повремени радници, старосни пензионери).

И такав приступ је оспораван. Читава схема је била без јасне теоријске подлоге и почивала је на одлуци статистичара у коју ће класу сврстати поједино занимање. Та одлука, наравно, није била произвољна. Она је била заснована на претходним материјалним показатељима (дохотку) или саветовању са стручњацима. На основу тога, нека занимања су временом спуштена за класу, а нека подигнута.⁷³ Ипак, без обзира на подлогу која је постојала у дохотку и образовању, било је јасно да Пописна схема занимања не може послужити као основа за потпунију класну анализу – премда може дати веома корисне податке.

Трећи приступ је био посредством престижа, односно статуса. Реч је о субјективистичкој схеми која је одражавала углед појединих занимања у друштву. Прва лествица занимања по престижу урађена је у САД 1947. године (North and Hatt, 1949). Испитаници су 90 занимања оцењивали од „одличан“ до „рђав“. Добијени налази су дали лествицу сличну пописној схеми занимања. На врху су се нашли високи и добро плаћени стручњаци, попут судија Врховног суда САД или лекара. На дну су била неквалификована занимања, као што су чистачи или ђубретари. То је био показатељ да постоји врста друштвене сагласности о угледу занимања, као и веза између угледа занимања и високих плата. Слична лествица занимања по угледу добијена је и у Британији (Hall and Jones, 1950).⁷⁴

73 Рецимо, чиновници су 1931. године спуштени из В у С1, пилоти су 1960. дигнути из С1 у В, а поштари и телефонисти су 1961. премештени из класе В у класу С2.

74 Испитивање се вршило у два корака. У првом је од пет стручњака затражено да поређају 138 занимања по угледу. У другом је спроведено истраживање међу становништвом које је оцењивало 30 занимања. На основу начина на који је поређано тих 30 занимања извршено је потпуно степеновање почетних 138 занимања. На крају су сва занимања збрана у седам класа, степенованих по угледу: стручњаци и државни управљачи; директори и управници; виши шефови и надзорници у немануелним занимањима; нижи шефови и надзорници у

Невоља са таквом врстом истраживања била је у томе што су различити испитаници под угледом подразумевали различите ствари. Рецимо, у Јонговом и Вилмотовом истраживању (Young and Willmott, 1957) већи део мануелних радника степеновао је занимања у складу са Хол–Џонсовом лествицом. Али, немали број њих је оцену угледа занимања схватио као оцену друштвене корисности. Отуда су директоре и шефове стављали на последња места, а раднике на прва. Стога се поставило питање: када испитаници степенују занимања, шта *заправо* они раде? Изражавају ли лично поштовање према појединим занимањима? Или извештавају о степену повлашћености коју виде у друштву? Ређају ли професије према новцу који процењују да оне доносе? Или само праве редослед који изражава шта би они сами, ако би могли да бирају, желели да буду? Коначно, остало је нејасно и мерило сврставања занимања у класе. Ако је посреди лествица од 138 подеока (занимања), зашто смо границу између класе (1) и (2) ставили баш на 19, а не, рецимо, на 24. подеоку? И како смо уопште од непрекидане следбености дошли до раздеобне одвојености?

Очигледно је било да немарксистичке истраживачке класне схеме морају бити теоријски озбиљније утемељене. Први и најозбиљнији покушај повезивања стратификационих истраживања са веберијанским идејама начинио је британски социолог Дејвид Локвуд, у својој докторској дисертацији – која је доцније објављена као књига – *Радник у црном каиуџу* (Lockwood, 1958). Локвуд се позабавио питањем да ли су ситни чиновници део радничке класе или не. Да ли су они само радници обучени у црни сако, односно „пролетаријат са белим крагнама“ (Lockwood, 1958: 14) или су они, ипак, засебна класа у односу на радништво?

Да су чиновници само део радничке класе, могло би се закључити по томе што изнајмљују своју радну снагу и што су скромно плаћени – каткад и ниже од квалификованих радника. С друге стране, британски службеници никада нису о себи мислили као о делу радничке класе. Они су се увек сврставали у средњу класу. Чак и када су по примањима изједначени са радницима, 72 посто чиновника сврставало је себе у средњу класу (24 посто у радничку), а 67 посто њих гласало је за конзервативце (33 посто за лабуристе).⁷⁵ Како разрешити тај несклад између чињеничног класног положаја и класне свести?

немануелним занимањима; квалификовани мануелни и рутински немануелни радници; полукавалификовани мануелни радници и некавалификовани мануелни радници.

75 Подаци за класну свест односе се на 1952, а за гласање на 1951. годину; Bonham, 1954: 60; наведено у Lockwood, 1958: 126–127.

Локвуд је разрадио приступ који подразумева да класни положај појединца обухвата три чиниоца (Lockwood, 1958: 15):

- 1) *џржишни њоложај*: то је „економски положај у ужем смислу“; он укључује изворе и величину прихода (као и посредних властица), сигурност запослења и могућност за напредовање у послу;
- 2) *радни њоложај*: он подразумева „низ друштвених односа у које је радник укључен на месту рада“ – од самосталности рада, до издавања, односно примања наређења у току рада;
- 3) *сџаџусни њоложај*: то је „положај појединца у хијерархији угледа у друштву као целини“.

Друштвено искуство стечено у овим трима областима, по Локвуду, суштински одређује нечију класну свест. Локвуд вели да прва два положаја обухватају оно што и Маркс подразумева под класним положајем, док је статусни положај преузет од Вебера (16). Класа и статус, дакле, за Локвуда „нису алтернативни већ комплементарни начин гледања на стварност сваког датог стратификационог система“ (202).⁷⁶

Локвуду је било потпуно јасно да се статус ситних чиновника у Британији променио. У XIX веку они су сматрани делом „образоване господе“, тј. средње класе. Бити чиновник у неком предузећу значило је, често, познавати основе рачуноводства, владати пословним језиком, познавати нешто од страних језика, бити упознат са пословодним тајнама предузећа, радити са пословним сарадницима и странкама, бити десна рука власника у многим пословима, па чак и једног дана, можда, постати његов партнер (22–24). Чиновници из банкарства, државне управе, осигурања, трговине и велеиндустрије добијали су пристојну плату, која им је омогућавала „начин живота поштоване средње класе“ (22). Тај високи статус преносио се и на слабије плаћено чиновништво из мањих предузећа и са железнице. И без обзира на то што су им плате често биле недовољне да могу водити потпуни живот средње класе, ти чиновници су се придржавали идеје „господства“ (*gentlemanliness*) и сами су се осећали делом средње класе (29). Радиле су далеко чистији посао од радника, посао који је захтевао знање и мозак, а не мишице. Одевали су се у финију одежду и настојали да живе у пристојнијим четвртима. Њихов посао и зараде били су сигурнији од радничких и постепено су расле током година. А и они сами су се, временом, могли попети у хијерархији чиновничких звања (34).

76 Пишући то, Локвуд се непосредно позива на Вебера, односно на поглавље „Класа, сталеж и странка“ из *Привреде и грушџива*.

Блискост у раду са послодавцем и упућеност у технику пословања јачали су и схватање да су чиновници, макар и они најнижи, ипак ближи господи него радницима. С друге стране, деца боље плаћених чиновника и сама су имала изгледе да прву чиновничку службу добију у неком од бољих предузећа или установа. Тако су могли да се надају да ће једног дана, после верне и прилежне службе, можда моћи да постану и пословни партнери својих послодавца. Такав етос рада и живота, међутим, значио је да су чиновници у друштву почели да уживају виши статус него што су могли очекивати на основу свог пуког материјалног положаја (30).

Међутим, све већа понуда чиновника на тржишту радне снаге снижавала је њихову цену – без обзира на то што је у међувремену порасла и потражња за њима. Нарочито је био приметан улазак жена, као радне снаге, у службеничка занимања. Док је 1851. године међу чиновницима било 0,1 посто жена, век касније 59,6 посто чиновника биле су жене (табела 1). Чиновници су, такође, све мање били нарочита групација у оквиру радне снаге, а све више њен саставни део. Године 1951. мање од 1 посто радне снаге чинили су чиновници (табела 1). Сто година доцније њихов удео се удесетостручио, а њихов број порастао 25 пута (са 80 хиљада, на два милиона).⁷⁷

Табела 1 Чиновништво у Британији 1851–1951.

Година	Удео чиновништва у радној снази (у постоцима)	Удео жена у чиновништву (у постоцима)
1851.	0,8	0,1
1901.	4,0	13,4
1951.	10,5	59,6

Извор: Lockwood, 1958: 36

И тржишни положај чиновника делимично се погоршао. Некада су чиновници зарађивали два пута више од радника. Рецимо, 1906. године, мануелни радници су примали просечно 29 шилинга недељно. У исто време, половина запослених чиновника у банкарству и осигурању и трећина у јавним службама примали су 61 шилинг недељно. Остатак чиновника из тих области примао је 34 шилинга недељно. Али, треба рећи да су то углавним били млађи чиновници-почетници (43–44). Међутим, већ између два светска рата плате радника и чиновника почеле су се изједначавати. Током двадесетих година оне

77 Тим Локвудовим налазима треба додати да се слично кретање наставило и доцније. Године 1981. чиновника је у Британији већ било 16 посто радне снаге, а чак 74 посто њих биле су жене (Saunders, 1990б: 98).

су се, за оба соја запослених, кретале око 60 шилинга недељно (46). Ипак, још увек је део чиновништва у банкарству и осигурању могао, током каријере, да достигне плату и до 140 шилинга недељно. Али, после Другог светског рата раст чиновничких плата је наставио да остаје за радничким. Тако је медијана плате за чиновника првог степена била 203 шилинга, другог степена 223 шилинга, а просечна радничка плата је била 235 шилинга. Само је чиновник трећег, највишег степена, имао вишу плату од радника – 279 шилинга (49).

Ипак, уз могућност напредовања у више платне разреде, током радног века, чиновник је имао још неке предности у материјалном положају. Најпре, додатне пензије, које су обезбеђивали послодавци, двоструко чешће су добијали чиновници (40 посто) него радници (21 посто) (54–55). Друго, чиновници су мање остајали без посла него радници. Године 1931. стопа незапослености у укупној радној снази била је 12,7 посто, а код чиновника 5,3 посто (55). Треће, чиновници су имали веће могућности кретања ка вишим занимањима него радници. Једно истраживање покретљивости у Британији (1945–1949) показало је да је 38 посто испитаника који су свој радни век почели као чиновници касније доспело до директорских или стручних положаја (58).⁷⁸ Локвуд је проценио да су, у његово време, свако треће директорско место попуњавали бивши чиновници, односно да је сваки четврти чиновник на крају доспео до неког извршно-заповедног положаја директорског или шефовског ранга (61–62). Коначно, чиновничка занимања су се разликовала од радничких и по неновчаним погодностима: рад у чистом и на топлем, већа удобност током рада, опуштенији ритам рада, боље радно време, више слободних дана и годишњег одмора итд. (204).

И радни положај чиновника остао је довољно различит у односу на раднике. Радници су обично радили у већим групама, везани безличном полувојничком дисциплином за машине и њихов темпо рада. Стога су радници у процесу рада били јасно потчињени управи и у непрестаном трвењу са њом. Напротив, чиновници су и даље радили у мањим скупинама и у раду тесно сарађивали са управом. Док је, 1949. године, 75 посто радника у индустрији радило у предузећима са преко 100 запослених, свега 32 посто чиновника у индустрији радило је у предузећима са више од 80 чиновника (75–76). Чак и тамо где је био већи број службеника, они су били подељени по секторима и разврстани у мање радне јединице које су обично бројале до пет службеника (77). Уместо безличне полувојничке дисциплине, успостављали су се опуштенији и приснији односи са шефом, а преко

78 Истина, и 28 посто њих су завршили као радници (исто).

њега и са управом предузећа. С друге стране, чиновничке радне јединице биле су јасно одвојене од производних радника. Чиновници се са радницима нису мешали чак ни током паузе за ручак. Они су јели „ужину“ (*lunch*) у својим трпезаријама, а радници „ручак“ (*dinner*) у својим (81).⁷⁹ Све у свему, закључује Локвуд, „ако појам ’класни положај’ разумемо тако да он обухвата не само тржишни положај већ и радни положај, јасно је да чиновници и мануелни радници, у већини случајева, уопште не деле истоветан класни положај“ (208).

Коначно, управо је статусна свест чиновнике све време одвајала од радника. Као што је већ речено, у XIX веку чиновници нису били истинска средња класа. Недостајали су им економска независност и довољно прихода да би то могли бити. Ипак, они су имали знатно већу образованост и чистији посао од производних радника. Стога су се, као што смо видели, осећали ближим својим послодавцима него сатрудницима из фабричких хала. Иако исмевани због својеврсног средњокласног снобизма, чиновници су „из друштвене несигурности настојали да што више повећају социјалну удаљеност између себе и класе која је непосредно испод њих“ (100). Но, у XX веку општи положај чиновника се још више приближио радничком. Док су радници имали све више образовања, све боље плате и све повољније услове запослења, чиновници су остали тамо где су и пре били. То је утицало на пад престижа чиновника у односу на остала занимања. Истраживања су показивала да су родитељи много чешће желели да им деца буду стручњаци или квалификовани радници него чиновници (101). Осим тога, радници су и сами развили презрив однос према „канцеларијским мишевима“ и „мастиљарама“, како су звали чиновнике. Оцењивали су их као ленштине и слабиће који паразитирају на њиховом раду (103). Синдикати и лабуристи су затим ту рђаву представу о чиновницима раширили по целом британском друштву.

Да је друштвени углед чиновника опао, видело се и из чињенице да су у чиновнике све мање ишла деца из средње класе. Док се у XIX веку чиновништво попуњавало претежно из средњокласних породица, истраживање Гласа и сарадника из 1947. године (Glass, 1954) показало је да из средње класе долази 24,3 посто чиновника, из чиновништва 10,3 посто, из услужних и нижих службених делатности (војска и полиција) 24,0 посто, док чак 41,4 посто чиновника потиче из радничких породица (108). Штавише, што су чиновници били млађи, то су већма потицали из редова радништва. У доби од 18 до

79 Радници су свој оброк звали „ручком“ јер им је то био главни дневни оброк; чиновници су пак, око 18 часова, дакле по доласку кући, обедовали свој главни оброк (*dinner*); отуда је јело током паузе за њих била само „ужина“.

29 година чак 48 посто чиновника долазило је из радничких породица (110), а међу чиновницама (тј. женама-чиновницама) тај постотак је износио чак 55 посто (112).

И општи улазак жена у чиновничка занимања, током прве половине XX века, срзао је статус тог позива. Радници су већ ионако чиновнике сматрали „мекушцима“. Уласком жена међу чиновнике тај утисак се још више појачао. С друге стране, рутинизација чиновничког рада створила је ниподаштавајући однос средње класе и стручњака према чиновништву. Непостојање овлашћења и сваке пословне предузимљивости дактилографа, телефониста или шалтерских радника бацало је рђаво светло на чиновнички посао. А када су та места масовно почеле да попуњавају младе жене – за које се сматрало да им је једина амбиција била да побегну од фабричке машине и нађу средњокласног младожењу – углед чиновничких занимања је још више опао (122–125).

Но, иако им је статус опао, чиновници нису о себи престајали да мисле као о средњој класи. То се видело и по томе што су прихватили средњокласни назор на величину породице и образовање деце. Мања породица уз што више образовање за сву децу, то је био идеал средње класе. Док је, према Гласовом истраживању, 23 посто квалификованих радника желело да им деца заврше факултет, тај постотак се код стручњака кретао око 45 посто, док је код чиновника он био чак и већи и износио је читавих 59 посто (129).

И синдикално деловање чиновника било је другачије него оно радника. Године 1951. свега 25 посто чиновника било је синдикално организовано (138). Чак и када су имали синдикат, чиновници су одбијали да се споје са радничким синдикатима или да се подвргну централном пролабуристичком вођству. Наравно, било је и случајева сарадње са радничким синдикатима, посебно када је реч о тзв. чиновничком пролетаријату – попут чиновника на железници. Ипак, радни положај и статусна свест чиновника били су довољно другачији од положаја и свести радника да се нису могли са њима класно интегрисати. Дакле, наглашава Локвуд, то што чиновници нису *истинска* средња класа никако не значи да су они аутоматски радници (132). Усвојене средњокласне вредности чиновника преживеле су срзавање њихових плата, па и статуса. Тако је код чиновника настала својеврсна „статусна двосмисленост“ (*status ambiguity*; 133). Они су о себи и даље мислили боље него што је био њихов тадашњи статус код других слојева (тј. код радника или стручњака), односно боље него што је био њихов стварни друштвени положај.

При томе, наглашав Локвуд, није реч ни о каквој „лажној класној свести“ чиновника. На овом месту Локвуд се позива (203) на Веберов став да различитост у „способности“ (тј. у квалификацији) „ствара посебан класни положај“. „Само потпуна 'неквалификованост' пролетера, упућених да живе од рада“, објашњава ту Вебер, „ствара, у случају несталног запослења, јединствен класни положај“ (Вебер, 1976/1: 241). Међутим, такав јединствен класни положај чиновника и радника, сматра Локвуд, не постоји. И поред друштвеног пада, чиновници никада нису били до краја „пролетаризовани“ у погледу дохотка, сигурности посла и могућности напредовања (204). И док разлика у класном положају подгрева статусно супарништво између чиновника и радника, оно само слаби осећај класне припадности који би, због сличног најамног положаја, могао бити близак радничком (211). Због тога је, закључује Локвуд, свака прича о „лажној“ класној свести чиновника у основи неумесна:

„Чак и ако стварну класну поделу дефинишемо искључиво помоћу појмова власништва и невласништва над средствима за производњу, и тада је спорно да радник у црном капуту има 'лажну' свест о свом стварном класном положају. Закључимо ли тако нешто, то није никакво објашњење класне свести чиновника, већ само лепљење једне, не баш сасвим прикладне налепнице. Јер, пре свега, 'истинито' и 'лажно' јесу логички а не социолошки појмови; они су применљиви на исказе о осећањима и понашањима, али не и на сама осећања и понашања. У социолошком појмовнику, 'лажност' класне свести неког чиновника може да значи само то да његова схватања и деловања теже да одступе од оних која се најчешће јављају међу припадницима 'невласничке' класе. Али, такав поглед на класни положај и на класну свест само описује проблем, а не објашњава га. Уколико, међутим, желимо да објаснимо разлике у класној свести неопходно је да сагледамо разлике у класном положају. Проширимо ли замисао класе тако да она, осим власништва, обухвати и неке друге објективне одлике – попут одлика испитаних у овом раду – тада се класна свесност чиновника може оценити као доследан и веран одраз његовог класног положаја“ (212–213).

Све у свему, Локвуд је својом књигом потврдио употребљивост и истанчаност веберијанског комбинованог приступа. Такав приступ, који у себи садржи и класу и статус, не даје првенство ни области производње, ни сфери тржишта, али ни потрошње. Он све три обла-

сти настоји да третира као подједнако значајне и тако обезбеђује целовито сагледавање друштвеног положаја класа (одн. слојева). Такође, (нео)веберијански приступ омогућава да се теоријски конзистентно разреши питање „лажне“ класне свести и лакше одговори на недоумицу да ли је нижа средња класа постала радничка или је остала засебна класна категорија.

Голторпов истраживачки продор и Скотова теоријска афирмација Вебера

Џон Голторп (John Goldthorpe, 1935-) био је Локвудов нешто млађи колега и сарадник. Радио је са њим на пројекту *Имућни радник у класној сџрукџури* (Goldthorpe et al., 1969). У том истраживању класни положај је анализиран на основу три Локвудова показатеља, док је за утврђивање статусног положаја занимања коришћена Хол-Џонсова лествица.

Међутим, у свом првом већем делу *Друшћивена њокрећљивост и класна сџрукџура у савременој Бриџанији* (1980; Goldthorpe, 1987), Голторп је преузео два од три Локвудова мерила за утврђивање класне позиције: 1. тржишни и 2. радни положај (Goldthorpe, 1987: 40). Његова идеја је била да се на основу гроздова занимања грубо утврде економски интерес и животне шансе људи. Занимања су, према Голторповом схватању, „кости класне структуре“ (29). Она су важна не због хијерархије угледа већ због тога што су „показатељи класног положаја“ (29). Из класног положаја се затим изводе „класна формација“ и „могућности за класно деловање“ (30).

Најпре је утврђено 36 сојева (*category*) занимања, који су сабрани у седам гроздова (*cluster*; 40). Сојеви занимања прављени су на основу „функције занимања и упошљеничког статуса“ (40). Тако су самозапослени водоинсталатер и водоинсталатери запослени у некој услужној установи или предузећу сврстани у различите сојеве (40). Шири гроздови занимања, дакле, нису прављени према строго статусној хијерархији већ као мешавина друштвене функционалности и тржишног и радног положаја појединих занимања (40; 43). Статус занимања се, рецимо то још једном, није посебно мерио већ се узимао само као допунска састојница поступка разврставања (43). Али, без обзира на потискивање статуса и саморазумевање истраживања као „расправе с Марксом“ (29), тржишна састојница класног положаја била је довољно јака да таквом приступу донесе придев „веберијански“.

Табела 4 Голторпова класна схема

I	Прворазредни стручњаци, управљачи и званичници; директори и шефови у великим индустријским предузећима; велики поседници – 8 посто	Стручно- -управљачка (или службена) класа (<i>Salariat</i>) – 14 посто
II	Другостепени стручњаци, управљачи и званичници; прворазредни техничари; директори и шефови у мањим предузећима; надзорници немануелних занимања – 6 посто	
III	Рутинска немануелна (пре свега чиновничка) занимања у администрацији и привреди; продавци и пријемна занимања у услугама – 8 посто.	Средња класа – 31 посто
IV	Мали власници (укључујући и земљовласнике, занатлије, трговце) и самоупсленици без прворазредне стручности – 10 посто	
V	Другостепени техничари и надзорници мануелних радника – 13 посто	
VI	Квалификовани мануелни радници – 30 посто	Радничка класа – 55 посто
VII	Полуквалификовани и неквалификовани мануелни радници – 25 посто	

Извор: Goldthorpe, 1987: 40–43; 45; постоци из схеме се односе на Британију.

Седам гроздова занимања, сврстаних према радном положају и положају на тржишту, чини седам основних класа. Оне се могу, према иста два мерила, збрати у три главне класе. Тако, *службена класа* (*Service Class*)⁸⁰ обухвата власнике и стручњаке, *средња класа* (*Intermediate Class*) власнике или стручњаке нижег степена, док у *радничку класу* (*Working Class*) спадају невластници и нестручњаци.

Голторп наглашава да његова класна схема није нужно степенаста већ релациона (43). То значи да се класе не морају нужно налазити једна изнад друге (као рецимо, VI и VII) већ и једна поред друге (III, IV и V класа). Баш као код Вебера, и код Голторпа границе класа су у непосредној вези са границама класне покретљивости (30; 40). Голторп, наиме, има у виду Веберово одређење да је класа укупност оних класних положаја у оквиру којих је појединачна и међупоколењска покретљивост лака и типична. Полазна претпоставка Голторпа, коју он у овом истраживању жели да испита, јесте да ли је „покретљивост (...) основни извор класне ’структурације’“ (40). „Степен и обрасци покретљивости одређују меру до које класе могу бити схваћене као заједнице појединаца или породица који се налазе на

80 Назив је Голторп преузео од Дарендорфа (Dahrendorf, 1959), који је тако превео *Dienstklasse* Карла Ренера (Renner, 1953).

истим положајима унутар друштвене поделе рада у одређеном времену“ (40). Стога би Голторпових седам класа могло да се представи као седам могућих степеника класног пењања или спуштања (при чему степенице нису нужно поређане једна изнад друге).

Као што је за социолошко препознавање класе нужен образац друштвене покретљивости, тако је он неопходан и приликом успостављања класног идентитета (217–249). Лако пролазни степен, током класног успона, омогућује само успостављање *демографског идентитета*. Напротив, степен на коме се људи дуго задржавају може водити „друштвено-политичкој класној формацији“. То је „степен разликовања чланова препознатљивих класа у смислу њихових животних изгледа, њихових начина живота и образаца удруживања и њихових друштвено-политичких опредељивања и начина деловања“ (Goldthorpe, 1983: 467).

Стога Голторп сматра да су због ширине покретљивости за класе III и IV у Британији те класе у заметку, недовољно уобличене и да имају само демографски идентитет. Насупрот њих стоји „демографски зрела“ радничка класа, која је изградила читав систем друштвено-политичке акције. Негде у средини је службена класа (саларијат), која није тако зрела ни стабилна као пролетаријат, али има далеко јачи идентитет од средње класе (332–341).

Голторпу су марксисти замерали да је увођењем службене класе као горње занемарио темељни значај капитала и власништва у савременим друштвима. Премда је данас управа раздвојена од власништва, првенство власништва над управом и даље је остало неупитно. Проширењем горње класе стручно-управљачким занимањима, она је нарасла са 2 посто – колико су Маршал и сарадници добили када су применили марксистичку Рајтову схему (Wright, 1985) на Британију (Marshall *et al.*, 1988), на 25 посто – колико је добио Голторп у новијим истраживањима (Erikson and Goldthorpe, 1992). Стављање мањих власника и стручњака нижег степена у исту, средњу класу било је предмет критике као и сврставање прворазредних стручњака у горњу класу. Тврдило се да се мали власници и службеници могу налазити у толико различитим тржишним и радним положајима да тешко могу бити једна класа (Penn, 1981).

Међутим, преокрет се десио након пада Берлинског зида и масовне евакуације многих друштвених научника из марксистичке парадигме. Док су многи бивши марксисти сада говорили о „смрти класа“ (види: Антонић, 2008), Голторп је остао веран класној анализи (Goldthorpe and Marshall, 1992). Ако постоје тешкоће са коришћењем

марксистичког концепта класе, писао је он, треба рећи да, осим марксистичког, има и других концепата класне анализе – какав је, рецимо, његов и Маршалов. Класе су суштинске за истраживање животних шанси, друштвених идентитета и система вредности које имају појединци и њихове породице у савременом друштву. Сам Голторп је и раније одбијао да се сврста у веберијанце. Њега су више занимала искуствена истраживања, а мање теоријски и идеолошки спорови. Ипак, значај који је увек давао „животним изгледима“ (*life chances*) и теоријска равнодушност према важности појма експлоатације приликом класне анализе Голторпа су сасвим приближавали Веберу, због чега је он најчешће сврстан у веберијанце или „квазивеберијанце“ („quasi-Weberian approach“; Wright, 2001).

Почетком деведесетих, међутим, Голторп се до краја дистанцирао од марксизма, а његови најновији радови показују још веће приближавање Веберу. „Класе у овој схеми“, објашњава он (заједно са Ченом) у једном од последњих чланака, „немају намеру да ухвате 'реално' социокултурно груписање, у смислу колективитета које признају њихови чланови и који су од субјективног значаја за њих, и који имају јасно одређене социјалне границе створене, рецимо, током процеса одабира, социјализације и затварања. Другим речима, и још увек следећи Вебера, ми не узимамо класе као 'заједнице' ('„Klassen“ sind keine Gemeinschaften'), већ само такво постојање код ког је 'већем броју људи заједничка специфична узрочна компонента њихових животних изгледа' (Вебер 1976/2: 31⁸¹), које проишлазе из њихових односа унутар тржишта рада и унутар предузећа (production units) – а које, желимо то да додамо, такође на важан начин условљавају различите животне изборе (life-choices) за које се уобичајено очекује да буду направљени“ (Chan and Goldthorpe 2007: 514). Тако је Голторп сасвим прихватио не само Веберову дефиницију класе већ и његово номиналистичко виђење класа, које се јасно разликује од Марксовог супстанцијалистичког.

Док је Голторп јачао своју неовеберијанску позицију, али је и даље одбијао да се назове неовеберијанцем, један други значајан британски социолог – Џон Скот (Scott, 1996; 1999; 2002) врло јасно је прокламовао преузимање Веберовог приступа стратификацији као генералног социолошког истраживачког програма. Он полази од Веберовог троврсног виђења стратификације – тј. од класе, статуса

81 Чен и Голторп су овде навели енглески превод; ја сам у српском преводу, како би дошло до изражаја оно што Голторп хоће да нагласи, само заменио „изгледе на живот“ изразом „животним изгледима“.

и странке. Скот једино овај последњи тип стратификације чита као *надмоћ* или *зайоведање* (*authority or command*). Сва три типа слојевитости односе се на животне изгледе. То значи да, као и код Вебера, економски положај не одређује у целини нечије животне изгледе. Статус говори о угледу у заједници, а он је увек повезан са вредностима заједнице. Они који живе или поступају у складу са доминантним вредностима уживају виши статус од оних који их занемарују или их чак крше. Неједнаки статус се у савременом социолошком појмовнику повезује и са неједнаком количином културног капитала. Отуда се статус често сматра „класом“ у културном или социјалном смислу. Тачније, статус је, објашњава Скот (1999), заправо оно што функционалисти (посебно Парсонс) подразумевају под класом.

Класни и статусни положај су често измешани. Тако, постоји један део занимања (рецимо, плаћеност) који изражава тржишни положај, тј. класу. Такође, постоји и други део који изражава углед тог занимања у друштву, тј. статус. Оба дела су важна као одредба животних изгледа људи. У конкретним случајевима може бити важнији класни или статусни део. Али, не постоји преискуствено првенство ниједног од та два чиниоца.

Трећи чинилац је заповедништво. Као што постоји класни и статусни положај, тако у свакој организацији или институцији (држави, предузећу, цркви итд.) постоји и заповедни положај. Организација или институција може бити састављена од чланова једнаких по класи, па и почетном статусу. Али, моћ заповедања издваја заповедничку мањину (елиту) од следбеничке већине. Слојеве различите моћи заповедања Скот назива друштвеним таборима (*social blocs*). Елита или највиши табор заповедне моћи постоји свуда: у предузећу, цркви, спортском клубу, на факултету... И као што се занимања разликују по класном и статусном положају, тако се она разликују и по заповедном. Нека занимања успевају да обезбеде својим представницима заповедни положај, а нека не.

Три састојнице друштвеног положаја неког човека – класна, статусна и заповедна – узрочне су компоненете које одређују животне изгледе датог појединца. Друштвени слој (*social stratum*) чине људи који имају једнак (или сличан) класни, статусни и заповедни положај. Они су група у најширем смислу речи. Људи се током живота најчешће крећу у истом слоју. Рађају се у њему, жене се или удају у оквиру њега, станују, раде и забављају се у њему, напредују у каријери до његових горњих граница или се друштвено спуштају до његових доњих граница. И за Скота су, дакле, границе „лаке и типичне“ друштвене покретљивости, заправо, границе између слојева.

Схема 5 Скотџова схема слојевитости

Друшћивене области	Положај моћи	Друшћивени слој
Привреда	Класни положај	Друштвене класе
Заједништво	Статусни положај	Друштвени сталежи
Заповедништво	Заповедни положај	Друштвени блокови

Извор: Scott, 1996.

У појединим друштвима животни изгледи, наравно, неће зависити подједнако од све три врсте положаја. Ако класни положај има првенство, онда су то класна друштва, ако је доминантан статусни положај, онда су то статусна друштва, а ако преовладава значај заповедног положаја, то су заповедничка друштва. Британско друштво у XVIII и XIX веку било је класно, совјетско је било заповедно, а традиционално индијско друштво статусно. Али, чести су и случајеви „хибридних слојева“ (*hybrid social strata*), који су мешавина класног, статусног и заповедног положаја.

Овако разубђено схватање слојевитости омогућава, сматра Скот, да се обједини и искористи оно најбоље у социологији: Маркс за анализу класе, Парсонс за анализу статуса, Парето, Моска и Михелс за анализу заповедништва (елите). А капа целе синтезе био би, наравно, Макс Вебер. Посебно је значајно Скотово (2002) афирмисање Веберовог схватања (не)покретљивости као начина уобличавања друштвених класа. Ту се Скот директно наслања на Голторпа и његово „демографско“ уобличавање друштвених класа.⁸² Обрасци друштвености, попут дружења или брака, утичу на границе класне покретљивости. Ти обрасци су отворенији у службеној класи, која расте и непрестано се попуњава из доњих класа, а нешто затворенији у радничкој класи, која се постепено сажима и из које се углавном одлази. Ако друштвену структуру, вели Скот (2002), представимо у облику дијаманта, онда би се могло рећи да је највећа покретљивост у средини структуре, а како се иде ка врху (ка високој елити) или ка дну (ка поткласи), тако друштвена покретљивост опада. То је зато што су обрасци друштвености најотворенији у средини структуре, а најзатворенији на крајевима.

Данас, осим класе, људи користе и друге оријентире за самоодређење друштвеног положаја. Неки од њих почивају и на потрошачким обрасцима, то јест „животном стилу“. „Животни стил“

82 „Размере и обрасци покретљивости одредиће ширину до које ће појединци или породице, које током времена заузимају сличне положаје унутар друштвене поделе рада, препознати класе као заједнице“ (Goldthorpe, 1987: 39).

(*lifestyle*), међутим, упозорава Скот, треба разликовати од „начина живота“ (*style of life*). Само овај други термин одговара Веберовом *Lebensstil*-у, који описује свеукупност животних ситуација неког појединца. Начин живота је далеко више структурално одређен него животни стил. Животни стил је ствар укуса, али начин живота није потпуно одређен личним преференцијама. Он и даље зависи од друштвеног положаја, а његови показатељи су класа и статус. Иако статус данас јача на рачун класе, то још увек не значи да смо добили статусно друштво. Зато су обе састојнице (класа и статус) за социолога изузетно важне и он обе мора имати у виду.

Један пример неовеберијанског приступа у Србији

И у Србији су социолози, приликом искуствених истраживања, користили елементе неовеберијанског приступа. Прво велико социолошко истраживање стратификације у Србији, *Друштвени слојеви и друштвена свесћ* (Поповић и др., 1977), не само да је било блиско ономе што су у Британији радили Локвуд и Голторп већ је у основним својим цртама било заправо веберијанско.

Наиме, аутори тог истраживања⁸³ из идеолошких и политичких разлога нису могли да користе Маркову представу о класама. Они су и сами, на почетку књиге, истакли да је „социјализам једно у високом степену идеологизирано и политизирано друштво, тако да је оно по правилу склоно да прихвати само ону слику о себи која одговара основним идејно-политичким интенцијама“ (Поповић и др., 1977: 24). Због тога се у социјализму „представе о социјалној структури и друштвеној реалности уопште изграђују више под утицајем онога чему се политички тежи, какво би социјалистичко друштво *требало да буде*, него какво оно сада *стварно јесте*“ (24–25; курзив писаца).

Основна идеолошка поставка тадашњег система била је да у њему нема класне експлоатације ни сукоба произашлих из ње. А управо су то кључне састојнице класа, како их је Маркс схватао. Наиме, као што и сами аутори наглашавају, „због тога што се разликују пре свега као власници и невласници средстава за производњу, класе се међусобно налазе у односу *експлоатације*“, због чега су „класе битно *конфликтне* друштвене групације чији се интереси углавном *искљу-*

83 Михаило В. Поповић, Силвано Болчић, Весна Пешић, Милосав Јанићијевић и Драгомир Панџић.

чују или *суйројстїављају*“ (33; курзив аутора). Пошто је у социјализму највећи део средстава за производњу у власништву државе, то онда значи да не постоје експлоатација на основу власништва ни сукоби због ње, па не постоје ни марксистички схваћене класе.

Међутим, у социјализму постоје *слојеви*. Међу друштвеним слојевима нема експлоатације и сукоба, али има „неједнаког поседовања економске и политичке моћи“ и „професионалне и са њом повезане друштвене неједнакости“ (34). Друштвена неједнакост припадника различитих слојева, међутим, према схватању аутора овог истраживања, не односи се само на неједнак материјални стандард већ и на различит *сїил живоїа*. „У друштвима у којима није превазиђено класно диференцирање, стил живота и човекова појединачна егзистенција на специфичан начин испољавају припадност појединца основним друштвеним групама – класама и слојевима“ (194). Реч је о „класно посредованим стилевима живота“ (194), дакле не о типу понашања који појединац слободно изабира већ о типу понашања који појединац мора да следи због свог друштвеног положаја. А то је управо оно што Вебер назива „начин живота“ (*Lebensstil*).

Слојеви су, према концепцији аутора тог истраживања, заправо класе у мирном сапостојању (коегзистенцији; Антонић, 1983), при чему су класе, суштински, схваћене на веберијански начин. Оне су, наиме, пре свега одређене и власништвом (приватници и запослени у јавном сектору) и образовањем. Стратификациони положај (који аутори називају „друштвени“) израчунаван је на основу индекса који представља средњу вредност броја бодова које припадник датог слоја добија на лествицама образовања, материјалног положаја и друштвене моћи. образовање и материјални положај одређени су у овом истраживању на уобичајен начин, а друштвена моћ је мерена помоћу три показатеља: чланства и функције у Савезу комуниста (СК), чланства у (само)управним телима и политичке функције (од месне заједнице до савезне скупштине). Несумњиво је да значај образовања и моћи за стратификациони положај неког појединца пре припада веберијанској него марксистичкој концепцији друштвене стратификације.

И сам истраживачки приступ у основи је био веберијански. Класе (слојеви) нису схваћене као јасне, издиференциране заједнице већ као магличасти и измешани ентитети које социолог сам настоји да разазна (мисаоно организује) као схватљиве целине – а све то је одлика номиналистичког приступа. Истраживачи су пошли од следећих 10 групација занимања, које су видели као слојеве: сељаци, градски приватници, сељаци-радници (полутани), НКВ радници,

КВ радници у индустрији, КВ радници у услугама, службеници (са средњом школом), стручњаци у привреди, стручњаци ван привреде и руководеће особље. Из сваке групације је испитано 100 представника.⁸⁴ Анализа добијених података показала је да се осам од десет претпостављених слојева у многим елементима заиста може представити као аналитичка целина. За два слоја – за КВ раднике у услугама и за стручњаке ван привреде – показало се да се, по својим основним одликама (изузев по висини дохотка), не могу одвојити од сродних групација (односно од КВ радника у индустрији и стручњака у привреди). Међутим, аутори и сами признају да ни оних осам слојева који су потврђени као социолошки издиференцирани ентитети ипак нису заједнице (у Веберовом смислу те речи). То је зато што њихови чланови, осим у три случаја (сељаци, у ширем смислу радници и донекле интелигенција), најчешће немају јасну свест о сопственој слојној припадности.

И начин на који су аутори описали слојеве које су разазнали у тадашњем српском друштву одражава јак утицај Вебера и неовеберијанаца.⁸⁵ Сељаци су описани као „најхомогенији друштвени слој“, са сличним материјалним положајем, „готово једнообразним образовањем“, малом друштвеном моћи⁸⁶, стилем живота који је назван „патријархално-традиционалним“ и „традиционалном вредносном оријентацијом“ (411–412). „Традиционални стил живота“ веома одликује управо тај слој⁸⁷, тако да је реч о посебном типу животне културе који тај слој јасно одваја од свих осталих.

Сељацима су, по власничком положају, слични градски приватници (угоститељи, занатлије, превозници). Али, по стилу живота, они припадају заправо средњим градским слојевима. Међутим, по „либералистичкој идеолошкој оријентацији“ тај слој се сасвим издваја и од свих осталих градских слојева (види схему на стр. 393). Занимљиво је да, док сељаци углавном себе виде као слој сељака, градски приватници себе више виде као део радничке класе него као

84 Истраживање је урађено у октобру 1974. године, у централној Србији, на квотном узорку од 1.000 испитаника. Испитаници су били ожењени мушкарци, с децом, старости 30–60 година, српске националности (42–43).

85 Они се, у самој књизи, не само помињу, већ и шире цитирају. Тако се, на стр. 167, где се говори о стилу живота, аутори позивају на Макса Вебера, који се опширније наводи на стр. 203 (где се говори о „статусном положају“ и „статусној свести“); такође, истраживања Локвуда и Голторпа (153) не само да се помињу већ се и широко наводе (209–211).

86 Од сто сељака, свега троје је било у чланству СК.

87 Он подразумева „потиснутост личних потреба појединца за рачун одржања произвођачке делатности и приватног власништва“, а карактерише га мала потражња, дружење са комшилуком и „пасивни одмор“ (129).

посебан слој (413). То је, као што знају сви који су живели у тим временима, био типичан пример социјалне мимикрије. Пошто је у тадашњој званичној идеологији радништво имало нарочит статус, то су идеолошки увек „сумњиви“ приватници очигледно на тај начин настојали да се прикажу као део више статусне групе.

Трећи слој, у овом истраживању, били су сељаци-радници (полутани). Они су себе већином сматрали радничком класом, а и њихов стил живота је више био потрошачко-статусни него традиционални (сељачки).⁸⁸ Ипак, по слабој друштвеној моћи⁸⁹, полутани су били ближи сељацима него радницима.⁹⁰ Четврти слој су били НКВ радници, који су по својој моћи били слични сељацима-радницима⁹¹, али су по начину живота и класној свести несумњиво били део радничке класе. Од свих слојева који раде у државном сектору, сељаци-радници и НКВ радници имали су „најнижи (...) утицај (и друштвени углед)“ (62–63).

Пети слој су били КВ радници у индустрији који су, због политичког статуса који уживају у социјализму, имали натпросечну моћ.⁹² Стил живота радника је, баш као и сељака, био толико својствен да се, према мишљењу аутора овог истраживања, могао индивидуализовати у посебан тип – раднички или егалитаран стил живота. Он је, на једној страни, подразумевао одрицање од дела свакодневних потрошачких потреба ради задовољења неких дугорочнијих циљева (школовања деце или изградње куће), а на другој страни „тежњу ка лаким, забавно-рекреативним садржајима чија је функција 'заборав' егзистенцијалних и других проблема“ (130).

„Радници читају знатно мање књига, мање читају штампу (...), ретко посећују позоришта и концерте озбиљне музике (...) и ређе се активно баве спортом; зато је за њих карактеристично чешће посећивање фудбалских утакмица, одлазак у кафане и приврженост телевизији. (...) Према нашим подацима, радници и у друштву својих пријатеља најчешће воде разговоре о фудбалу и спорту уопште, и по томе се издвајају и разликују од припадника других друштвених слојева. (...) Лутрија и спортска прогноза су најчешће игре радника. (...)

88 То се види по томе што би свега 4 посто њих новац уложио у средства за производњу, наспрам 33 посто сељака (138).

89 Свега њих 19 од 100 су чланови СК (60).

90 Чак 39 од 100 КВ индустријска радника су били чланови СК (60).

91 Њих 16 од 100 су били чланови СК (60).

92 Били су заступљени у СК 39 од 100, у (само)управним телима 38 од 100, и у политичким органима 12 од 100 (414).

Чак и време уз телевизијски програм, као вид доколице који је типичан за раднике, чешће је посвећено спортским емисијама, него информативним, културно-образовним, политичким, па чак и забавним другог жанра (драме и филмови). Зато се слободно може рећи да је одлазак на фудбалске утакмице, провођење времена у дискусијама о спорту и праћење спортских емисија у правом смислу *образац* радничке класе“ (181–183; курзив аутора).

Будући да се највећи број радника, који друштво виде као класно, самоидентификују као припадници радничке класе (246), тај слој (коме треба придодати и КВ раднике у услужним делатностима), по култури и идентитету, био је (скупа са сељацима) међу „најразвијенијим“ слојевима тадашњег друштва.

Следећи слој, службеници, „скоро су изједначени са категоријом квалификованих радника у погледу прихода (материјални положај), али у просеку имају нешто већу друштвену моћ и више образовање, што њихове аспирације чини окренутим према слоју интелигенције“ (63). Ипак, и службеници себе најчешће воле да стављају у радничку класу (док слојеви стручњака себе ипак сматрају „интелигенцијом“; 417). С друге стране, стручњаци из оба слоја – у привреди и ван привреде, теже да живе тзв. статусним стилем, а по свом друштвеном положају бар половина њих то стварно и успева (63; 418). Тај стил живота карактеришу задовољеност основних потрошачких потреба и окретање „нормама социјалне дистинкције“ у потрошњи, која често има и „друштвену функцију изражавања економске и друштвене моћи“ (130).⁹³

Конечно, највиши слој су били руководиоци, који су такође живели статусним стилем живота⁹⁴, са „елементима ексклузивности“ (131). И за њих је била карактеристична социјална мимикрија, која је била уочена код приватника и службеника. Већина руководиоца је сматрала да је тадашње југословенско друштво без класа, док су они

93 Тако су тадашњи статусни симболи били телевизори у боји, машине за прање судова, клима-уређаји и томе слично (155), а интелигенција је тежила да их има једнако као и руководиоци (16 посто и 15 посто; ради поређења, свега 1 посто сељака и 2 посто радника је имало потрошачке аспирације у том правцу; 155). Такође, да своју одећу набавља и у иностранству рекло је 34 посто интелектуалаца и 39 посто руководиоца, а свега 2 посто сељака и 3 посто НКВ радника (156). Док је 80 посто руководиоца и 78 посто стручњака провело свој годишњи одмор у неком туристичком месту, то је био случај са свега 1 посто сељака и 6 посто НКВ радника (166).

94 Док 93 посто сељака и 91 посто НКВ радника није имало аутомобил, свега 18 посто руководиоца није располагало тим знаком друштвене успешности.

који су га видели као класно себе углавном сврставали у радничку класу (419).

Све у свему, ово истраживање у основи садржи све елементе голторпске варијанте неовеберијанског приступа (изузев што, на пољу теорије, знатно мање разуме значај граница друштвене покретљивости за уобличавање класа). Свако ко је прочитао књигу *Друшћивени слојеви и друшћивена свесћ* може да закључи да би њени аутори свесрдно потписали оно што су тридесет година доцније објавили Чен и Голторп (а што смо већ у потпунијем облику цитирали): „Следећи Вебера, ми не узимамо класе као 'заједнице', већ само такво постојање код ког је 'већем броју људи заједничка специфична узрочна компонента њихових животних изгледа', које произлазе из њихових односа унутар тржишта рада и унутар предузећа – а које, желимо то да додамо, такође на важан начин условљавају различите животне изборе за које се уобичајено очекује да буду направљени“ (Chan and Goldthorpe 2007: 514).

Управо то је опис који одговара концепцији слојева у овом истраживачком пројекту. Иако су његови аутори до такве концепције дошли, између осталог, и под притиском ваннаучних разлога, њихова концепција је развијена и истраживачки реализована изузетно квалитетно, а у научном смислу ништа мање оригинално и смело од Локвудовог или Голторповог прегнућа. Зато истраживање *Друшћивени слојеви и друшћивена свесћ* остаје трајан спомен развијености српске социологије и њене способности да креативно одговори и на најсложеније друштвене и истраживачке изазове.

Закључно разматрање

Веберова представа о друштвеној слојевитости и неовеберијански приступ истраживању стратификације, због веће концептуалне сложености и истанчаности, свакако су погоднији за разумевање савремених друштава, од супарничке, марксистичке парадигме. (Нео) веберијанска представа о стратификацији је, према вишедеценијском искуству социолога који су се бавили том проблематиком, нарочито употребљива у истраживању структуре оних друштава која су мање раздирана социјалним конфликтима.

Ипак, изгледа да можда најплоднији и најизазовнији део те концепције – конститутивност друштвене покретљивости у уобличавању класа – још није дошао до пуног изражаја ни у искуственим истраживањима ни у интерпретацији налаза. Премда то повезивање,

у пракси, подразумева коришћење сложених статистичких техника, општи напредак искуствене социологије ће, у наредним деценијама, омогућити да се и та важна теоријска идеја до краја испита. Делујући у том правцу, и српска социологија, са својим вишедеценијским искуством неортодоксног истраживања друштвене структуре, може значајно да допринесе унапређењу научног сазнања.

Трећа глава

Расправа о класи у социологији с краја XX века

Ова расправа се тиче употребљивости класе, као омиљеног оруђа социолога, у анализи савремених „потрошачких“ и „постиндустријских“ друштава. Одмах након Другог светског рата, са привредним опоравком и настанком државе благостања, јавила се и теза да развијено потрошачко друштво води слабљењу и нестанку класа. Уместо традиционалних класних подела настају нови потрошачки идентитети, који обухватају живот у предграђу и „средњокласни“ начин живота (Packard, 1959). Главна лозинка постаје „сада смо сви средња класа“. А ако сви живе као средња класа, онда и нема класа на начин на који их је било раније. Уместо класног друштва настаје масовно друштво (Reisman *et al.*, 1953). А на масовно друштво се, свакако, не може примењивати класна анализа.

Роберт Низбет (Robert Alexander Nisbet, 1913–1996), у свом знаменитом саопштењу „Опадање и слом друштвених класа“, изложеном на скупу Америчког социолошког друштва 1958. године, истакао је:

„Појам друштвене класе је сада употребљив у историјској социологији, у упоредној или етнографској социологији, али је готово безвредан за разумевање података који се тичу бо-

гатства, моћи и друштвеног статуса у САД или у већини западних друштава уопште“ (Nisbet, 1959).

Класност у западним друштвима XIX века, наводи Низбет, није била последица индустријског развоја већ задржавања старих хијерархијских структура из предмодерних времена. Та друштва су по инерцији наставила да траже „сталезе“ и у новим друштвеним групама. Тако је настала представа о „класама“ – индустријским варијантама традиционалних сталеза. Али, са окончањем демократизације друштва, са правом гласа које добија сваки појединац – без обзира на занимање и имовину, и стара корпоративистичко-сталешка представа друштва губи смисао. Подизање животног стандарда омогућава и изједначавање у обрасцима потрошње. Тако данас у најразвијенијим друштвима класе постају анахронизам којег се сећају још само социолози. Време је да се и они тог анахронизма ослободе.

Ипак, већина социолога, нарочито оних у Европи, није желела да се лиши свог главног аналитичког оруђа. Признавало се да се друштво убрзано мења, да се и класе мењају. Али, класе су за социологе остајале најзначајније групе и у савременим друштвима. Но, расправа о „смрти класа“ често се разгоревала и обнављала.

Однос класне анализе и социолошке парадигме

Најновији круг расправе⁹⁵ отворио је Роберт Холтон (Robert Holton), социолог из Аустралије, својим радом *Има ли класна анализа будућности? Макс Вебер и либерални изазов схватању класе као Gemeinschaft-a* (Holton, 1989). Холтон сматра да се досадашња употреба појма класе у социологији може представити помоћу Тенисових (Ferdinand Tönnies) појмова *Gemeinschaft* и *Gesellschaft*. Неки социолози под класом подразумевају заједницу (*Gemeinschaft*) која има интересе, свест и која дела, док је други више виде као друштво (*Gesellschaft*) које само структурира производне улоге које се касније додељују појединцима. Ако заједницу и друштво ставимо на исту дуж као њене крајеве, добићемо својеврсну *Gemeinschaft-Gesellschaft* осу, на којој ћемо моћи да уочимо три кључна положаја у употреби појма класе.

Први, крајње леви положај, јесте *јачање* класе. Он се налази на гемајншафт делу спектра и ту је класа истовремено и израз структуралне расподеле моћи, неједнакости и експлоатације, али и

95 Један део радова који се тичу ове расправе сабран је у: Lee and Turner, 1994.

израз групне свести, друштвеног обликовања и политичких покрета. Представник тог схватања је сам Маркс (Karl Marx). Класа, за такав приступ, није само пуки економски положај већ је и нешто што стварно постоји у политици, култури, друштву опште. Пошто је класа само језгро друштвеног живота, класна теорија је суштински део друштвене теорије, односно социологије. Цело друштво се види као резултат деловања и сукобљавања заједница. А како је најважнија заједница класа, то социолози на њу морају да обраћају највише пажње.

Други, крајње десни положај, јесте *слабо значење* појма класа. Он се налази у гезелшафт делу спектра, а класа је ту само један од неколико образаца неједнаке расподеле моћи. Пример оваквог приступа је Веберов (Max Weber). Код Вебера разликујемо три стратификационе димензије: неједнак приступ материјалним ресурсима (класа – *класна моћ*), неједнак друштвени углед (статусне групе – *друшћивена моћ*) и неједнак друштвени утицај (странке – *йолићичка моћ*). У том смислу, класа за социологију не може имати никакав посебан онтолошки или епистемолошки привилегован положај. Осим тога, код Вебера не постоји нужна веза између друштвеног (класног) положаја и обликовања друштвене групе, као ни између класног положаја и групне свести и акције. Такође, не постоји нужна веза ни између класних конфликта и светске историје. Обликовање класа је само контингентна могућност, не и нужност. Класа је користан инструмент за разумевање друштвеног положаја појединца, али она није главно социолошко оруђе за објашњење политичких кретања или светске историје.

Трећи, средњи положај, који подразумева *умерено јак* појам класе, налази се негде на средини *Gemeinschaft–Gesellschaft* осе. Ту је класа главна димензија друштвене неједнакости која има извесне везе са политиком и друштвеном променом. Али, та веза није ни нужна ни директна. На овом месту осе одбацује се епистемолошки монопол јаког значења, али се одбацује и уравниловка слабог значења појма класа. Холтон истиче да су марксисти данас углавном напустили јак положај, али су се концентрисали на овај средњи положај. Пример је Хирст (Hirst, 1977), који признаје да класе као такве не могу да делају и да странке нису директан експонент класне политике, али и даље тврди да страначки програми на неки начин ипак кореспондирају интересима класа.

Сам Холтон се залаже за даљу афирмацију веберовског приступа. Он сматра да је чак и средњи положај погрешан. Тврдња присталица умерено јаког појма да партије воде рачуна о класним интересима

претпоставља постојање некакве хомогене, органске целине која има интересе. Али, може се питати, како се ти интереси иначе обликују ако не преко партија и идеологија? И има ли свака партија и идеологија своју класу? Шта ћемо са различитим интересима у сфери мануелног рада – индустријским гранама, занимањима, фабрикама...? Да ли су и они партијски изражени, а ако нису, зашто? Холтон одбацује романтизоване историје радничког покрета које занемарују све остале интересе до „радничког“ и указује на две нове и важне друштвене појаве које се не могу разумети са средњег положаја:

- 1) ширење услужних занимања и пропаст тешке индустрије, разбијање традиционалних радничких заједница (рудара, морнара, докера), ширење власништва над кућама и становима... и
- 2) ерозија класног гласања, пропаст синдиката и смањење чланства у левим партијама, појава нових друштвених покрета.

Пошто умерена позиција ово тешко може да објасни, решење је – назад к Веберу! Веберова класна теорија је, према Холтоновом мишљењу, боља од осталих. Она почива на тржишту, не на производним односима, чиме се избегавају многи методолошки проблеми. Осим тога, Веберово поимање друштва (*Gesellschaft*) као слободног уговорног удружења појединаца такође је ближе модерном сензитивитету индивидуализма и слободе. Ако погледамо мало боље, видећемо да је понашање људи на тржишту повезано са калкулативношћу, рационалношћу, личним животним шансама, али и личним избором. А управо су то главне одлике модерности. Осим тога, тржиште је супротно органским заједницама и традиционалистичким, идеолошким или верским вредностима и својим деловањем ствара *друштва*, а разбија *заједнице*. Холтон сматра да на тржишту стварно постоји само класни положај, који зависи од својине и тржишних вештина, али не и никаква класа као заједница. Класни положај може да има везе са политиком или културом – и имао је у XIX веку. Али концем XX века те везе су ослабиле. Стога се може слободно рећи да, док је јак појам класе увек био нетачан, средњи положај је имао вредност у прошлости, док данас у социолошкој анализи „ради“ једино слаб појам.

Холтонова основна линија дискусије биће подржана и у раду *Јесу ли друштвене класе мртве?* (1991), који су написала двојица америчких социолога Т. Н. Кларк и С. М. Липсет (Terry Nicholls Clark, Seymour Martin Lipset). Класе су, према њиховом схватању, део *традиционалне хијерархије*, засноване на моћи, статусу и новцу. Али, та

хијерархија у модерним друштвима постепено слаби, што се може видети на три кључна друштвена поља: у политици, у економији и у породици.

Када је реч о политици, Кларк и Липсет подсећају на класично Липсетово дело *Полиитички човек* (Lipset, 1960), у коме је заступана концепција класног гласања. Међутим, од тада се уочава општи пад Алфордовога индекса класног гласања (шта је он и како се примењује види у Антонић, 2002: 77). Кларк и Липсет скрећу пажњу на чињеницу да Алфордов индекс пада за сваку земљу за коју постоје подаци. То само значи да класична оса левица–десница губи свој значај. Како се општи ниво друштвеног богатства повећава, тако људи све више брину о стилу живота и ужицима, а све мање о идеологији, политици, класној борби, светској револуцији. На делу је афирмација индивидуализма и самоостварења, као и доминација идеологије потрошње. Тиме се смањују класне разлике, па се људи суботом пре подне у Хај стриту (главној градској трговачкој улици) не разликују превише ни по куповној моћи ни по потрошачким циљевима. Отуда нестају разлике и у политици, и то је оно што се мора констатовати.

У економији се одвија сличан процес. Разбија се хијерархијска, централизована структура производње, што показује податак да се две трећине нових послова отварају у фирмама до 20 запослених. Такође, и нова радна места слабе класну доминацију на послу, па у фирмама за производњу пластичне робе трећина запослених ради у истраживачком сектору, а на тим пословима нема радног заповедања као у класичној фабрици. Слабији класни односи на послу комбиновани су са ширењем средње класе, па класна структура више није пирамида већ поприма изглед дијаманта (који је најшири на средини).

Коначно, у породици је такође приметно слабљење хијерархијске структуре и друштвене улоге породице као основе класне репродукције. То је нарочито приметно од шездесетих година наовамо. Кларк и Липсет наводе да је утицај изворног породичног статуса на коначни животни статус појединца од 1962. до 1973. године пао за 28% и још за трећину од 1972. до 1985. године. То показује све већи значај образовања за животне шансе појединаца, а образовање је у држави благостања постало далеко доступније него икада раније у људској историји.

На такво оспоравање улоге класне анализе у социологији одговориће тројица америчких социолога Хаут, Брукс и Манца (Mike Hout, Clem Brooks, Jeff Manza) у раду *Ојстџанак класа у џојстингустријском друштву* (1993). Они сматрају да евиденција поборника смрти класа почива на крајње селективним подацима и да стога не

може да издржи оштрију критику. Други подаци показују несумњив наставак постојања и друштвене важности класа. Један од тих потискиваних и прећуткиваних података, рецимо, јесте податак о изразитој неједнакости у расподели богатства, па и прихода, која постоји у САД и осталим капиталистичким друштвима. А елементарна је чињеница да онај ко има богатство може да контролише политичаре и медије, па чак и школски систем. Својина је и даље главни извор највећих богатстава, па су савремена друштва далеко од идеала меритократије који би могао да значи слабљење утицаја класног положаја на судбину људи. Отуда за социолога класа и даље остаје:

- 1) кључна детерминанта материјалног интереса припадника неке структуралне групе;
- 2) показатељ друштвене промене какву прижељкује та структурална група;
- 3) показатељ животних шанси и образаца понашања припадника одређене структуралне групе.

Због промена у структури модерних друштава, проучавање класа је данас социолошки далеко сложенији посао него што је то било у Марксово доба. Али то не значи да због тога ваља одбацити сам појам класе. Да је он важан, може се видети управо на оним појима у којима Кларк и Липсет виде губљење његовог значаја.

У политици, смањење Алфордовога индекса не значи и аутоматско смањење класне структуре. То се може видети из податка да је Алфордов индекс виши у Шведској него у САД, иако је дистрибуција богатства и дохотка у САД знатно већа него у Шведској. Чак и смањење индекса за исту земљу не мора да буде показатељ слабљења класне структуре. Пре ће бити да је она остала једнако снажна као што је и раније била, али да су се појавиле нове друштвене и политичке теме које су тренутно заокупиле друштво. Из тога што класни расцеп није више једини друштвени расцеп не може се закључити да га више уопште нема нити да је мање дубок него што је био до сада.

У економији, такође, стари хијерархијски односи настављају да пребивају, без обзира на извесне промене. Пораст постфордистичке тржишности није угрозио монополску доминацију великих, хијерархијски устројених компанија. Нови послови у малим фирмама, на које се позивају Кларк и Липсет, најчешће су повремени и слабије плаћени, поготово у поређењу са пословима који дају велике наднационалне компаније. Отуда се ни ту спољне промене не могу узимати за суштинске.

Коначно, породица и даље остаје главни извор неједнакости и друштвене беде (поготово ширењем појаве самохраних мајки, насупрот породица у којима су оба родитеља запослена). Можда је данас већем броју људи него икада пре отворена могућност високог образовања. Али не и образовања на сваком универзитету. А управо су елитни универзитети главни канали регрутације и самообнављања више класе. Отуда, веће могућности образовања за ниже класе не значе и нестанак класних подела у неком друштву.

Све у свему, закључују Хаут, Брукс и Манца, рађање нових извора неједнакости не значи аутоматски и смрт старих. Једнодимензионални модел класа из XIX века можда више није одговарајући. Али, нужност изградње новог, вишедимензионалног модела не значи и да се догодила смрт класа. Задатак данашњих социолога није да одбаце класну анализу већ да покушају да нађу одговоре на питања као што су зашто су класе постале тако комплексне или зашто су класе све више детерминсане политиком а све мање саме детерминишу политику.

У дискусију ће се убрзо укључити Јан Пакулски (Jan Pakulski), својим радом *Смрти класе или марксистичке теорије класа?* (1993). Према његовом схватању, појам класе пати од онога што Сартори назива појмовном растегљивошћу. Његов обухват се стално шири на рачун јасноће и одређености, па у сусрету са новим чињеницама које не иду у прилог појму сазнајни садржај појма почиње да се празни, да слаби, да би појам и даље могао да обухвата стварност. Тако појам класе постаје истањена, велика мрежа која обухвата сасвим различите ствари, чиме класна теорија постаје теорија свега и свачега.

Осим тога, у тај појам се, сматра Пакулски, често уграђују различити концепти, из којих произилазе и различите консеквенце. Тако, Хаут, Брукс и Манца под класом подразумевају само апстрактан однос појединца према средствима за производњу и тржишту рада. То подразумева да класе морају постојати онолико дуго колико постоје и неједнакости у расподели економских средстава, што је вероватно прилично дуго време. Заправо, оно што сте уградили у појам, то сте и добили као последицу, али аналитички судови априори мало доприносе ширењу људског сазнања.

Пакулски мисли да су Кларк и Липсет погрешили само утолико што су под класом подразумевали марксистички концепт класа. Тај концепт доиста и јесте слабо употребљив у новој реалности. Али, веберијанска представа о класи веома је корисна и због своје мултидимензионалности и каузалног неаутоматизма одлично применљива на савремени свет. Кларк и Липсет заправо тврде да марксистички кон-

цепт више није применљив, али се њихова критика не може односити и на веберијански. Класни концепт је изгубио привилеговано, централно место социолошке анализе, али не и сваку корисност. Ако он остане основа на коју ће се надовезати потка статуса и других категорија, може се добити веома добра и богата социолошка тканина.

Слично мишљење је изнео и Малколм Вотерс (Malcolm Waters) у раду *Усион у сџраификацијском сисџему: један доџинос дебати о смрти класа* (1994). Ако се пође од Веберове тријаде – класа-странка-статус видеће се да се данас не ради о смрти класе већ о њеном све већем подвођењу под друге стратификацијске поретке. Док у XIX веку класа доминира као стратификацијски поредак, током XX века најпре јача улога државе и организационих система (тј. *сџранка*), а онда њихова улога постепено слаби у корист културних образаца, заједница вредности и животних стилова (тј. у корист *сџаџуса*). Последњих двеста година развоја индустријских нација може се представити као смена три соја друштава.

Класно друштво је постојало у XIX и почетком XX века; њега одликује доминација економије над осталим сферама друштва; на једној страни имамо ослобођење трговине и брзи размах индустрије, а на другој страни крајње потискивање државе и сваке друге нетржишне регулативе.

Сџраначко друштво је преовладало од двадесетих до седамдесетих година; њега одликује доминација државне регулативе и планска или командна економија; настало је тако што је старо класно друштво, са његовим дубоким конфликтима, постајало све више аутодеструктивно и морало је бити замењено неким стабилнијим; радничка класа је, осим на синдикат, своју пажњу усмерила и на партију и помоћу ње кренула у освајање државе; тако је настало својеврсно корпоративистичко друштво, сачињено од бирократије, бизниса и организованог рада повезаних истом структуром моћи; у таквом друштву настали су и нови друштвени слојеви: на врху моћна државна бирократско-политичка елита која надзире дистрибуцију ресурса и утврђује привилегованост у потрошњи; у средини запослени у државном сектору привреде и у средњим управним ешелонима; коначно, на дну, поткласа, од државе зависна политичко-друштвена категорија такође привилегованог становништва.

Сџаџусно друштво је настајало осамдесетих година и све више се развија; њега одликује доминација културе као начина живота и потрошње; и оно се јавило тако што је страначко друштво државе благостања упало у дубоку кризу; старе политичке и друштвене структуре постале су само љуштура, без снаге да се ухвате у коштац

са новом стварношћу; јавиле су се нове и борбене статусне групе, засноване на полу, годинама, нацији, раси, вери, начину живота и потрошње; оне не оличавају економско-социјалне заједнице већ *замисли* заједнице чији су симболи масмедији и интернет; штавише, доминатне статусне групе све мање почивају на приписаном статусу (попут вере, пола или нације) а све више на самоодабраном и стеченом статусу (какве су интернет групе); имовина и командна моћ постају све мање значајне у односу на знање, информације и способност задовољавања културних потреба; укратко, у току је постмодерно припитомљавање и државе и економије, медијски интерактивним освајањем политичког и економског тржишта.

Класна структура и класна акција

Много радикалнији од Пакулског и Вотерса је Реј Пал (Ray Pahl) у свом раду *Је ли цар јо? Нека њиховања у вези са адекватношћу социолошке теорије* (1989). Класа је као концепт, тврди Пал, престала да ради било какав посао у социологији и то социолози треба јасно да кажу пре него што се појави неки малиша који ће повикати да је цар го. Шест је разлога за то:

- 1) моделом класна структура – класна свест – класна акција тешко може да се објасни како су се догодиле тако дубоке промене савремених друштава првенствено револуцијом одозгоре; примери за то су СССР и Горбачов, Британија и Тачерка или САД и Реган;
- 2) моделом класна структура – класна свест – класна акција тешко може да се објасни зашто он јаче делује на немоћне него на моћније друштвене групе;
- 3) припадници класног модела и после сто година нису у стању да се сложе о тачном броју друштвених класа; није ли то знак да нешто озбиљно није у реду са самим концептом?
- 4) уместо утврђивања стварних каузалних механизма, непрестано се нуде циркуларна објашњења да друштвено-економски услови производе класе, а ове пак стварају друштвено-економске услове; али то је објашњење кокошка-јаје;
- 5) у тржишним истраживањима, којима се утврђује шта људи раде са својим новцем, показало се да класа као варијабла не функционише; то је озбиљан знак да нешто није у реду;
- 6) постоји опште слагање, чак и присталица класног концепта, да је дошло до слабљења класног идентитета у политици;

производни односи, према њиховом сопственом објашњењу, једноставно су се интернационализовали, док је потрошња робе остала у националним или месним оквирима; пошто је гласање остало национално или месно, потрошачки интереси су превагнули и у политичким питањима; ако је класа у Британији XIX века са њеном националном индустријом и имала неки смисао, крајем XX века британска индустрија је постала део транснационалних корпорација и ЕУ, па сада национални пролетаријат против себе више нема националну буржоазију и онда више нема политике као класне борбе.

Све то, наглашава Пал, не значи да треба сасвим да заборавимо на класу. Али, треба да напустимо идеју да ћемо само ако будемо довољно дуго и напорно трагали, стићи до праве и употребљиве класне концепције. Класа је очигледно данас само заједничко име за више показатеља – као што су услови становања, услови рада, доходак, начин исхране итд. Зар онда није боље тако је и третирати него у њу учитавати нешто што она не може да буде? Уосталом, ако ти показатељи када су исказани одвојено различито социолошки раде, зашто их онда не раздвојити, без обзира на то хоће ли то значити „смрт класе“? Нека класа остане у историјској социологији, а ако она више не ради, не треба је на силу оживљавати у социологији савременог друштва.

На Палово коренито оспоравање корисности појма класе у социологији одговорили су Џон Голторп и Гордон Маршал (John H. Goldhorpe, Gordon Marshall), радом *Обећавајућа будућности класне анализе* (1992). Они су, најпре, јетко приметили да класну анализу најчешће почињу да одбацују управо марксисти који су се за њу најватреније залагали, а који сада имају тешкоћа са коришћењем марксистичког концепта класе. Али, ваља скренути пажњу на то да, осим марксистичког, постоје и други концепти класне анализе. Ти концепти, какав је и њихов, далеко су од некорисних, будући да помажу у истраживању:

- 1) односа у производњи са становишта тржишта рада и различитих сектора националне економије;
- 2) процеса путем којег се појединци и њихове породице расподељују и прерасподељују у тим односима током времена;
- 3) последица које то има на њихове животне шансе, друштвени идентитет и систем вредности.

У том смислу, Голторп и Маршал указују на то да концепт класе не треба схватати као теоријску већ више као истраживачку катего-

рију. Заправо, нема, нити може бити, никакве велике класне теорије већ само класног истраживачког програма. Класа првенствено има своју улогу у економији објашњавања једног дела друштвеног живота, као синдром материјалних показатеља друштвеног положаја. Можда је тај синдром данас мање значајан него што је био пре педесет година, али он и даље постоји и социолози не смеју да га пре небрегну. А усавршавањем статистичких техника (каква је, рецимо, мултиваријантна анализа), и тај нешто слабији синдром може бити сасвим лепо препознат.

Такав приступ, какав нуде Голторп и Маршал, епистемолошки је значајно ограниченији и у четири елемента различит од класичног марксистичког концепта:

- 1) нема теорије историје, према којој је класни конфликт локомотива развоја;
- 2) нема теорије експлоатације, према којој су класни односи искључиво и нужно антагонистички (*zero-sum game*);
- 3) нема теорије класно засноване колективне акције, према којој класни положај аутоматски води у класну свест, интерес и акцију; због тога нема потребе ни за лажном свешћу;
- 4) нема редукционистичке теорије политичке акције, као не-посредованог израза класних односа; различити друштвени идентитети претходе интересима, а не обратно.

Отуда се, закључују Голторп и Маршал, социолози не смеју олако одрећи тако важног оруђа својих истраживања каква је класна анализа.

Убрзо се поново јавио Пал, својим *Одговором Голторпу и Маршалу* (1993). Он жели да покаже да класа више није не само теоријски већ ни истраживачки значајна категорија. У једном од новијих истраживања морталитета, пише Пал, два омиљеним категоријама социолога – класи и образовању, додате су још две: власништво над станом и приступ колима. Показало се да је приступ колима варијабла која има највећу позитивну корелацију са ниском смртношћу. Наиме, чак и код људи сасвим истог класног стања, поседници двоја кола имају мањи морталитет од оних са једним. Али, пита се сада Пал, какво може да буде објашњење ове корелације? Очигледно, неопходна је теорија да би се дало објашњење јер је, без теорије, истраживачки програм заснован на категорији *поседовања кола* практично неупотребљив. Наравно, пошто се демографске карактеристике које чине појам класе тако лако мењају или додају, као што се то у истраживањима често чини, може се убацити и ова, и све онда објаснити класним положајем. Али, шта ако се сутра покаже да, рецимо,

телесна тежина има везе са морталитетом или чак са друштвеним положајем? Хоће ли онда и телесна тежина постати део дефиниције класе? Очигледно, нека граница се мора повући, а једини начин да се одреде границе јесте да се теорија редефинише.

Стога је, истиче Пал, једини начин да се класна анализа спасе поправка њених теоријских мањкавости. Једино је необично то што се тако угледни и искусни социолози какви су Голторп и Маршал сада одједном одричу свих својих ранијих покушаја теоријског заснивања концепта класа. Пал подсећа да Голторпов појам класе обухвата седам демографских категорија: величину дохотка, изворе дохотка, друга новчана примања, друга неновчана примања, степен економске сигурности, шансу за економско напредовање и место у систему ауторитета и контроле. Данас Голторп инсистира да је класа само налепница за тих седам показатеља, да не мора постојати као заједница, па је уместо класе I, II, III итд. могао да употреби и речи попут црвендаћи, конопљарке, вроне, кукавице итд. Али, може се поставити питање како је Голторп, помоћу тих седам показатеља, дошао баш до седам друштвених класа. Очигледно да је Голторп, пре него што је израдио модел, ипак морао учинити неке претходне претпоставке, а оне су могле бити само *теоријског* карактера. Отуда, класа не може бити истраживачка категорија а да уједно не буде и теоријска. Тако и резервни положај на који су се Голторп и Маршал повукли тешко да може бити одбрањен.

У расправу се укључује и Џон Скот (John Scott) радом *Класна анализа: назаг у будућности?* (1994). Пал је, мисли Скот, у праву када указује на извесне теоријске проблеме веберијанске класне анализе. Те тешкоће се очигледно не могу решити одрицањем класној анализи њеног теоријског карактера и свођењем класне анализе на пуки истраживачки програм. Решење мора бити поправка теорије, а то се може учинити једино враћањем коренима – тј. Веберу.

За Веберов приступ је кључно разликовање између *класног положаја* и *друштвене класе*. Класни положај је нарочит узрочни састојак животних шанси, тако да Вебер држи како је „врста изгледа на *ирижишћу* онај фактор који представља заједнички услов за судбину појединаца“ (Вебер, 1976/2: 32). Али, у својим историјским и компаративним истраживањима Вебер се окреће од класног положаја ка друштвеној класи. Ова друга категорија обухвата „свеукупност оних класних положаја међу којима је обично врло лако могућа и на типичан начин се обавља покретљивост⁹⁶ а) лично, б) у низу генерација“

96 Wechsel је сам, према уобичајеним енглеским преводима, исправио у *покретљивости*. У српском преводу је стајало *размена*.

(Вебер, 1976/1: 241). Очигледно је да су за Вебера границе класа границе друштвене покретљивости, границе склапања бракова и границе неформалних друштвених међудејстава.

Отуда је основна грешка Голторпа и Маршала то што они класе дефинишу првенствено на основу класног положаја, одакле следе и демографски приступ и арбитрарност у утврђивању броја и изгледа класа. Решење је, међутим, у враћање Веберу и његовом концепту друштвене класе. Према том концепту, број и изглед друштвених класа одређује се помоћу мапе покретљивости, бракова и друштвених веза. Голторп је својих седам класа направио тако што је интуитивно груписао 124 занимања у седам агрегација занимања које је назвао класама. Тај интуитивни корак могао се избећи тако да је посматрана покретљивост и да су према њеним границама повучене и границе између класа. Наравно да то не би био статистички лако изводљив посао, будући да Голторпових 10.309 испитаника, када се поделе у 124 поља, дају исувише мале ћелије. Али, то не значи да треба одустати од тог напора и идеје да покретљивост буде конституенс друштвене класе.

Осим тога, треба постати свестан и консеквенце која произилази из овако схваћене Веберове теорије, а то је да је аналитичка јединица друштвене класе *йородица* а не појединац. Такође, сјајна је Веберова дистинкција класног и статусног положаја, која омогућава да се реши проблем рода или етничких и расних група. Све у свему, закључује Скот, класна анализа има будућност, али само са јасним веберовским теоријским оквиром.

Коначно, врхунац противкласног залагања вероватно је заједничка књига Пакулског и Вотерса *Смрти класа* (Pakulski and Waters, 1996). У њој се редом излажу разлози за напуштање класне анализе и употребе појма класе у социологији. Пакулски и Вотерс сматрају да је најновија верзија одбране класне анализе једнака оном познатом вицу о Радио Јеревану. „Да ли је тачна вест да поклањају аутомобили на Црвеном тргу у Москви? Да, у основи је тачна, осим неколико ситница. Догађај се, наиме, не дешава на Црвеном тргу у Москви већ на Црвеном тргу у Пскову. И да, не ради се о аутомобилима већ о бициклима. И, заправо, нико их, нажалост, не поклања. Него их неко краде.“ Једнако поступа и социолог који на питање може ли класна анализа користити за разумевање савремених друштава одговора: „Да, и те како! Једино још да разјаснимо колико класа постоји – две, три, четири, седам или дванаест? И чега су оне производ – имовинских односа, радних услова, односа ауторитета или културних, друштвених, симболичких и биолошких разлика? И зашто људи нај-

чешће и не знају да припадају некој класи, него то морају да чују од социолога? И зашто је све мање класних партија и синдиката, као и класних конфликта? Али, чим се социолози око тих питања сложе, одмах ће се моћи показати сви изванредни домети класне анализе“ (Pakulski and Waters, 1996: 150).

Вотерс и Пакулски истичу да постоји још један самообмањујући одговор, типичан за социологе који бране класну анализу. Тај одговор подсећа на један скеч из „Летећег циркуса Монтија Пајтона“. Муштерија долази у радњу за кућне љубимце да се пожали да му је папагај, кога је јуче купио, угинуо. „Ах, не“, објашњава власник радње, „он није мртав, он само спава.“ Муштерија покушава да укаже на оно што је очигледно: „Овај папагај је преминуо, отишао је да упозна свог творца, покојан је, угасио...“. „Не, не и не“, одговара власник радње, „ако погледате само мало боље, видећете да се он једноставно одмара.“ „Одмара?“, врисну муштерија. „Одмара! Проклетиња сатима лежи на леђима, опружених ногу и не мрда!“ Тако нам исто и социолог-теоретичар класа поручује: „Сигурно не гледате довољно добро, само ако бисте мало боље погледали видели бисте да, иако изгледа као да су класе мртве и да се ништа помоћу њих не да објаснити, оне се у ствари само мало одмарају. И једино је питање времена када ће се пробудити и када ће наша анализа заблистати у пуном сјају“ (Pakulski and Waters, 1996: 151).

Али, на основу класа се данас доиста мало тога може разумети. Не могу се разумети ни промене у структури рада и запослења, ни глобализација тржишних односа и брзи раст глобалних структура, ни промене облика идентификације и политичке акције, ни ширење демократизације и маркетизације, ни ратови, ни кофликти, ни тероризам, ни експанзија националних, религијских, регионалних, полних или сексуалних идентитета... „Интелектуално оружје класне теорије корисно је за данашње друштво и политичку свест једнако као и коњичка бригада у тенковској бици“, закључују Пакулски и Вотерс (1996: 151).

Својеврсни теоретски одговор Пакулском и Вотерсу налазимо у раду Џона Скота *Друштвене класе и стиратификација* (2002). Скот мисли да критичари класне анализе имају право када одбацују настојања да се класе узимају као једини и потпуни оквир друштвеног разматрања неке појаве. Ипак, они иду у другу крајност када одбијају да уопште употребљавају појам класе, задовољавајући се изналажењем слојевања друштва по извесним појединачним показатељима. Постоји нешто више од таквог слојевања што чини класу, а задатак социолога је управо да теоријски одреди шта је то „нешто више“.

Слабљење класног идентитета и појава нових самоодређења не значе да је нестао сваки класни однос. Класни односи и даље постоје и утичу на животне изгледе људи, тако да и класна анализа има своје место у арсеналу социологових оружја.

Четири кључна питања су ту од суштинске важности. Прво се тиче економског одређења класног положаја. Нема сумње да положај на тржишту радне снаге одређује величину прихода појединаца, а тиме и њихове свеукупне животне изгледе. Такође нема сумње да постоје демографски гроздови домаћинства са истим или сличним економским положајем. Ти гроздови се могу назвати економским класама. Колико ће њих бити, зависиће од потребе социолошке анализе. За грубу анализу су довољне и три класе, док у истанчанијој број класа расте и до 14.

Друго питање је веза економске класе и животних изгледа. Социолози који одбацују класну анализу у праву су само ако је утицај економске класе на животне изгледе мали. Међутим, и новија британска истраживања (Reid, 1998; Payne and Payne, 2000) показују да и даље постоји јака веза између економске класе и општег квалитета нечијег живота. Неквалификовани радници имају двоструко више тешкоћа са видом од виших службеника (*service-contract employees*), три пута више тешкоћа са слухом и десет пута чешће немају природне зубе. Двоструко чешће оболевају од артритиса и срчаних болести, а њихова просечна висина је 3,2 cm нижа од стручњака и директора. У односу на стручњаке, седам пута чешће живе у премалим становима (у односу на број укућана), а пет пута чешће станују у домовима без централног грејања. Док свега 3% деце стручњака окончава школовање а да није стекло било какву квалификацију, неквалификовани радници имају чак три четвртине такве деце. Само 1% деце неквалификованих радника уписује факултет, док је таквих међу децом стручњака три четвртине. И њихов начин живота, без обзира на потрошачке могућности, такође се разликује. Полуквалификовани и неквалификовани радници готово 50% више времена проводе уз телевизор од стручњака и директора, који, опет, 50% чешће читају новине (*The Daily Telegraph* или *The Times*) од радника (углавном читају *The Sun*). Док 13% стручњака и менаџера купи пет или више тврдо укоричених књига годишње, три четвртине НКВ радника никада не купује књиге.

Треће питање је како се од економских класа и животних изгледа уобличавају друштвене класе. То Гиденс назива процесом „структурирације“ (Giddens, 1973: 107). Током њега се успостављају класне границе, и то пре свега на основу личне и поколењске покретљиво-

сти. Тај исти процес Голторп назива „демографским“ уобличавањем друштвених класа (*demographic formation of social classes*): „Размере и обрасци покретљивости одредиће ширину до које ће појединци или породице, које током времена заузимају сличне положаје унутар друштвене поделе рада, препознати класе као заједнице“ (Goldthorpe, 1987: 39). Голторп сматра да су обрасци друштвености, попут дружења или брака, „у вези“ (*concomitants*; Goldthorpe 1987: 64) са границама класне покретљивости. Ти обрасци друштвености отворенији су у службеној класи, која расте и непрестано се попуњава из доњих класа, а нешто затворенији у радничкој класи, која се постепено сажима и из које се углавном одлази. Ако друштвену структуру представимо у облику дијаманта, онда би се могло рећи да је највећа покретљивост у средини структуре, а како се иде ка врху (ка високој елити) или ка дну (ка поткласи), тако друштвена покретљивост пада. Тако су и обрасци друштвености најотворенији у средини структуре, а најзатворенији на крајевима.

Тако долазимо до четвртог питања – класне свести и класног виђења друштва. Живот у затворенијим класно-друштвеним оквирима даје јаче класно самопрепознавање и оштрију оцену класне, односно друштвене подељености. Незадовољство властитим животним положајем то виђење још више заоштрава. Обрнуто, већа друштвена покретљивост и веће могућности задовољења потрошачких потреба у савременим друштвима смањују јасноћу класног самопрепознавања и класног виђења друштвених подела. Међутим, смањење јасности класних подела не значи да су оне нестале. Истраживања показују да 90% Британаца види друштво подељено на класе и може себе да сврста у неку од њих. Половина Британаца види себе као припадника радничке класе, четвртина као средње. Чак и у САД 90% испитаника је спремно да себе сврста у неку класу. Ако им се понуди отворени одговор, већина ће се изјаснити да су припадници средње класе. Али, ако им се понуде алтернативе, половина ће се сврстати у радничку класу, а половина у средњу.

Ово последње, наравно, показује да није изграђена јасна класна свест. Ипак, људи и даље користе појам класе – премда, истина, знатно мање него раније. Он им служи као изванредан општи оријентир за занимање и друштвени положај. Тај оријентир, очигледно, може бити у различитој мери прецизан. Тако, када затражите додатна објашњења, испитаник ће најчешће бити спреман да тај оријентир још више сузи. Али, из тога што то оруђе може бити грубље или заоштреније не може се извести закључак да је оно начелно неупотребљиво.

Такође, у игру су несумњиво ушли и нови оријентери за само-одређење друштвеног положаја. Неки од њих почивају и на потрошачким обрасцима, то јест „животном стилу“. Али, то што различити животни стилови замагљују класно самоодређење неких испитаника, није препрека за социолога да се и даље бави њиховом класном припадношћу. „Животни стил“ (*lifestyle*), упозорава Скот, треба разликовати од „начина живота“ (*style of life*). Само овај други термин одговара Веберовом *Lebensstil*-у, који описује свеукупност животних ситуација неког појединца. Начин живота је далеко више структурално одређен него животни стил. Овај други се првенствено повезује са начином на који се користи нека роба, пребива на неким местима и испуњава сопствено време. Животни стил је ствар укуса, али начин живота није потпуно одређен личним преференцијама. Он и даље зависи од друштвеног положаја, а класа је његов важан – премда не и једини – показатељ. Друга састојница друштвеног положаја је статус и он доиста јача на рачун класе. Али, то не значи да је класа сасвим потиснута и да смо добили статусно друштво. Састојница класности и даље постоји управо онолико колико је нечији начин живота ствар економске нужности, а не слободног избора. А ако тако гледамо на ствар, класа је још увек у превази у односу на статус.

Класе и занимања

Постоји, осим овог Скотовог, и један други пут спасавања класне анализе. Он води било преко сужавања појма класе на занимање, било преко појма ренте, који се опет повезује са одређеним занимањима (или друштвеним положајем). Тим другим путем кренула су двојица америчких социолога Дејвид Груски и Џаспер Соренсен (David B. Grusky, Jesper B. Sorensen) и Ое Соренсен (Aage Sorensen). Са намером да „спасу класну анализу“ (Grusky and Sorensen, 1998), прва двојица су појам класе усредсредила првенствено на занимања као на „социјално конструисане и дефинисане класне категорије“. Груски и Соренсен, наиме, сматрају да већина уобичајених класних модела почива на идеји класе као агрегације (збирања) занимања. Према неомарксистичком објашњењу, које је и најутицајније, занимања су само израз техничке поделе рада, док класе изражавају стварне „производне друштвене односе“. Отуда стварна класна структура постоји само на вишим нивоима агрегатности. Али, у агрегатном приступу (*employment-aggregation approach*) социолози се сусрећу са многим проблемима у вези са класном свешћу и класном акцијом. Оно

што је њима класа, за њене припаднике често практично не постоји. Идентитет припадника тих „вештачких“ класа, које су пуки гроздови занимања, као да је повезан са неким другим класама (занимањима), за које социолог тврди да су „погрешне“.

Насупрот тог насиља теорије над стварношћу, Груски и Соренсен хоће да покажу да класе треба свести на ниво занимања. Занимања, а поготово струке (како их види Парсонс; Parsons: 1954[1939]), нису само положај у структури експлоатације и неједнакости (што је номиналистичко становиште) већ и праве заједнице (*gemeinschaft*). А то је сасвим близу онога што захтева методолошки реализам. Груски и Соренсен једноставно указују на то да различити степени образовања, прихода и престижа, који често одликују сродна занимања, тешко допуштају њихово спајање у једну класу. Чак и када се нека од тих занимања повремено и удруже око неког циља, та занимања ретко трајније делују заједно, ретко имају заједничку културу, исте материјалне интересе, па и слична политичка мишљења. Отуда је свако збирање (агрегација) занимања превише насилно да би могло да успе.

С друге стране, занимања јесу израз дубинске поделе рада и суштинске борбе која се у друштву води због правних надлежности (професионалних монопола), односно функционалне важности у подели рада. Да је таква структурација веома дубока, види се и по нашем осећају да је неки посао „само за болничаре“, неки „само за медицинске сестре“, а неки „само за лекаре“. Услед правне и економске борбе професија за функционални положај у подели рада долази и до трансформисања често само номинално заснованих групација каква су *неразвијена занимања* (или занимања само по имену) у реалне, политички активне и социјално развијеније групације какве су *орјанизиована* или *јака занимања* (струке). Ако таква занимања по уобичајеним мерилима, као што су поистовећење (идентификација), свесност о друштвеном положају, затвореност, колективна акција и животни стил, упоредимо са оним што се зове класа, видеће се да занимања много више задовољавају услове за класу него што су то збрана (агрегатна) занимања.

Као прво *идентификација*: да у многим развијеним друштвима постоји слаб класни идентитет, није ништа ново. Рецимо, према једном истраживању (Emmison and Western, 1990), свега 7% Аустралијанаца гледа на своју класу као на „важан идентитет“. Напротив, када је занимање у питању, треба само погледати налазе из истог истраживања и уверити се да је занимање један од главних „извора идентитета“ за већину испитаника. У великом броју случајева људи се

поистовећују са послом који обављају и своје друштвено понашање прилагођавају очекивањима која произилазе из друштвених улога појединих професија. Штавише, снага професионалног идентитета није нимало умањена постмодернистичким увидима о повећању слободно изабраних самоодређења.

Друго, *свест о друштвеном положају*: Коксон и Џонс (Coxon and Jones, 1979a; 1979b) указују на то да испитаници веома различито виде број и садржај класа, као и облик и контуре класне структуре. Према извештајима Колмена и Рејнвотера (Coleman and Rainwater 1979), трећина Американаца види друштво подељено у три класе, док преостале две трећине виде класну структуру на сасвим различите и често противречне начине. У другом истраживању (1992), 35–45% испитаника види радничку класу као несразмерно велику, док других 55% види средњу класу као преовлађујућу. Насупрот те конфузије стоји прилично доследан и јасан доживљај друштва подељеног у занимања, од којих се нека често виде као супарничка, а нека као пријатељска у односу на сопствено.

Треће, *затвореност*: стварна затвореност рада, насупрот прећутних претпоставки које постоје у већини класних анализа, не постоји код класа већ код појединачних занимања. Искључивост и затвореност према превеликом уласку у занимање јесте начин на који се уобичајено штити добра цена неког занимања на тржишту рада. То је и начин да се спрече друга занимања да уђу у тржишно такмичење са датом професијом. Насупрот таквој уобичајености, не постоје организације које бране приступ класама нити постоје правне одлуке или институционалне препреке за улазак у неки грозд занимања назван класом. Неки су чак предлагали да се друштво посматра као целина састављена из две класе, од којих једну чини класа затворених занимања, а другу сва остала занимања. Али, такав покушај је погрешан, будући да игнорише многе „цепиће“ затворености и искључивости који се могу наћи у занимањима која су на социјалној хијерархији далеко од лекара или адвоката, који су несумњиво предводници у струковном затварању. Наравно, то не значи да су сва занимања једнако затворена. Нека занимања једноставно нису успела у настојањима да остваре ексклузивност по угледу на лекаре (нпр. медицинске сестре), док се друга нису ни развила ни довољно артикулисала да би уопште поставила те захтеве. Ипак, мада су многа занимања још увек неуобичајена, сва развијенија занимања дошла су до затворености. Штавише, уз унутарпоколењску затвореност занимања иде и извесна међупоколењска затвореност. Наиме, укуси, оријентације и социјални капитал сваке специфичне врсте занимања преносе се међугенера-

цијски, тако да родитељи на своју децу преносе специфичан капитал занимања (у смислу ширих облика социјалног и културног капитала). Деца лекара постају лекари много чешће него што деца физичара постају физичари.

Четврто, *колективна акција*: класе као гроздови занимања показале су несклоност ка колективном понашању. Очајни, марксистички су најчешће предлагали следеће излазне тактике: 1. поново покушати да се дефинишу класе и линије раздвајања између њих; 2. направити однос између класне структуре и класне акције који почива само на вероватноћи и могућности, не на нужности; 3. нагласити посредничку улогу политичких покрета и партија у активирању класних интереса; 4. одбацити покушај да се директно из класне анализе изведе било каква акциона консеквенца. Ипак, ниједна од тих тактика није донела плода. Али, ако би се социолози усмерили на колективну акцију занимања, видело би се колико се само примера може наћи за: 1. активне стратегије очувања затворености према другим занимањима; 2. оштре борбе између занимања за функције у подели рада; 3. колективно делање ради обезбеђивања бенефиција у односу на државу или у односу на послодавце.

Коначно, пето, *начин живота*: за разлику од дифузне културе класа, није тешко открити да у оквиру занимања постоје јасне и уобличене поткултуре. Многа занимања захтевају од својих службеника дуго школовање, током којег се интериоризује одређени систем вредности, који укључује начин живота (одевање, понашање, становање), тј. одговарајуће статусне симболе. Нарочито се струке, као јака занимања, преливају из сфере рада у сферу живота – много више него што то виде постмодернистички (постфордистички) теоретичари. То није случај само са лекарима или адвокатима. То је случај и са занимањима као што су трговачки путници, санитарни радници, војници, полицајци, циркузанти, глумци, погребници и тсл. Садржај тих поткултура је подоста сложен и не може се разумети само на основу димензије престижа већ првенствено из структуре професије.

Али, чак и динамичка анализа показује да су занимања далеко трајашнија, када је реч о постфордистичким растакањима, него што су то агрегатне класе. Истина, многа производна занимања трпе снажну разградњу услед механизације или компјутеризације, повећања типизованог рада, увођења веће школске проходности, односно могућности унакрсног кретања током образовања, стварања вишевалентних и мултиактивних послова, али и због комбиновања стручних послова и послова руковођења или координисања. Међу-

тим, такође, у много случајева процесом рада доминирају експерти који су успели да одбране правну надлежност свог занимања, одупревши се унакрсном образовању и осталим изазовима постфордизма. Јакe професије, поготово оне ван производње, успеле су да сачувају монопол на тржишту и избегну утапање у међупрофесијске конфедерације. Оне и даље, захваљујући монополу на поступак лиценцирања, контролишу попуну сопствене професије.

Стога, закључују Груски и Соренсен, чиста (дисагрегатна) занимања могу се слободно узети као пунозначне социополитичке заједнице или као структуралне локације које имају потенцијала да можда у будућности постану и социополитичке заједнице. Њихова особеност је настала као последица деловања друштвене (системске) *ренте*. А управо на дисагрегатном нивоу – а не на нивоу класе – настаје рента и уобличавају се директне користи од групне припадности.

Са рентом смо дошли до кључне теме једног савременог социолога који сматра да се чак и већа теоријска амбициозност класне анализе може спасти уколико се она другачије постави. Реч је о Оеу Соренсену (Aage Sorensen, 1941–2001) и неколико његових радова објављених између 1991. и 2000. године.⁹⁷ Соренсен разликује две врсте неједнакости. Једна проистиче из разлика у менталним и физичким *способностима* појединаца, док се друга заснива на *идионоцијима* које пружају одређени положаји у друштвеној структури. У овом другом случају структура директно утиче на неједнакост, па су друштвени сукоби усмерени на мењање друштвене структуре. Те структуралне погодности су место на коме појединци остварују ренту. Ренте су добици који настају тако што власници имовине (или радне снаге) контролишу понуду те имовине (или радне снаге) на тржишту, због чега понуда не расте сразмерно порасту потражње, чиме се омогућава краће или дуже остваривање повећаног добитка. Тај механизам Соренсен назива *експлоатацијом*. Из њега произилазе *експлоатационе класе*, тј. дефинисане структурне локације које омогућују право на имовину која производи ренту. Тако се Соренсен придружује неомарксистичкој варијанти класне теорије, с тим што је спаја са теоријом ренте Дејвида Рикарда (David Ricardo, 1772–1823). Због тог споја, један други неомарксист, Е. О Рајт, Соренсеново схватање класа разврстава као „неорикардијанску класну анализу“ (Wright, 2001).

Соренсен разликује ренте по основу места (извора) где рента настаје. У том погледу постоје три главна облика.

97 Погледи Оеа Соренсена овде су изложени према Цвејић, 2002.

- 1) *Монополска ренџа* настаје ограничавањем производње. Ограничење производње се може постићи било увођењем дозвола или патената, било синдикалном акцијом којом се успоставља монопол на изванредан радни процес, било неким другим начином на који се постиже да понуда производа или услуге није осетљива на тржишна кретања.
- 2) *Композициона ренџа* се тиче специфичности одређене имовине или радне снаге и настаје када су два одвојена ресурса толико специфична један за други да зарада од њихове заједничке употребе превазилази зараду од одвојене употребе тих ресурса. Пример такве ренте је специфично знање које је радник са одређеном квалификацијом стекао на унутрашњем тржишту рада, чиме је постао „незаменљив“ на том месту у тој фирми и тиме стекао могућност да преговара о већој заради.
- 2) *Ренџа на основу природне надарености или културних предности* има извор у урођеним талентима који су неопходни за неке тражене послове или у културном капиталу захваљујући којем се остварују боље друштвене позиције. Пример за прво је висина кошаркаша, а за друго угледна породица која свом детету омогућава да заузме виши положај од далеко способнијег детета из неке породице сиромашније у културном или друштвеном капиталу.

Сваки појединац или свака друштвена група у начелу могу остварити ренту на основу ресурса којима располажу или их контролишу. Чак и маргинална класа (*underclass*) остварује ренту преко социјалних примања, која потражује на основу грађанства (држављанства) у држави благостања. Али, само они групни положаји преко којих се остварују трајније ренте доводе до уобличавања јасних групних интереса, идентитета и предуслова за групну акцију.

Иако овде прво на памет падају занимања и одговарајуће становиште Грускија и Џаспера Соренсена, Ое Соренсен међутим ипак покушава да препозна класе као главне носиоце идентитета и акције. Почетна подела подразумева да би најпре на основу имовине појединци били разврстани на нижи, средњи или виши положај у друштвеној хијерархији, а на основу способности потраживања ренте накнадно би се одредило да ли припадају језгру одређене класе или заузимају неки међупростор. Класни сукоб и промена структуре онда не би почивали на поседу богатства, већ на рентијерском потенцијалу. То значи да би могле постојати различите комбинације сукоба или сарадње како класа, тако и међукласа.

Покушај Грускија и обојице Соренсена да спасу класну анализу тако се свео на приближавање класе веберијански схваћеној статусној групи. Као што је то Вебер казао:

„Сталешко раслојавање свуда иде упоредо са монополисањем идеелних и материјалних добара или изгледа, на начин који смо већ упознали као типичан. (...) Према томе, као *последница* сталешког раслојавања може се, сасвим уопштено, утврдити само један веома важан моменат: кочење слободног развоја тржишта“ (Вебер, 1976/2: 29 и 41; курзив Веберов).

Док за Вебера класа може постојати само у односу на тржиште, на делу је јачање статусне групе кад год имамо монополисање положаја и затварање тржишта. Отуда су решења која сугеришу Груски и Соренсени својеврсно спајање Веберове концепције статуса (ренте) и Марксове концепције класа (експлоатације). Колико је такво спајање теоријски и истраживачки плодно, остаје тек да се види.

Закључак

Некако у исто време као у англосаксонској социологији, и у српској социологији је вођена расправа о употребљивости класа као аналитичког оруђа. Неки писци су сматрали да је класа углавном демографска категорија, неподобна за предвиђање и разумевање друштвене акције (Молнар, 1996). Други су пак држали да се из класног положаја појединих друштвених група може „ишчитати“ и њихов потенцијал за друштвену (политичку) акцију (Лазих, 1996).

Нажалост, та расправа – бар што се самог класног питања тиче – није била ни тако дуга ни садржајна као ова коју смо управо описали.⁹⁸ Ипак, она је довољно јасно указала на то да у свакој савременој националној социологији постоје истоветни проблеми. И за српско друштво се може поставити питање које класе у њему постоје, какви су класни идентитет и класно понашање њихових припадника и шта социолог помоћу тих сазнања може објаснити или предвидети. У српској социологији нема сагласности у одговору на та питања. Број класа у истраживањима варира од четири (Миладиновић и Вукадиновић, 2006) до седам (Лазих и Цвејић, 2004), а истраживања се углавном усредсређују на положај и деловање горње класе (елите) и

98 У Србији се расправа, у даљем току, углавном водила о питањима методолошког реализма и номинализма и о односу структуре и актера (Илић, 1997; Молнар 1998б; Вулетих 1998; Молнар, 1998а; Илић, 1999; Молнар, 2000).

радњиштва.⁹⁹ Сви концептулни проблеми социологије као науке тако постоје и у нашој научној заједници, без назнаке да се поводом њихових решења може постићи сагласност.

Али, можда сагласност у овом тренутку и није потребна. Динамичност савмених друштава, а нарочито брза промена социјалне структуре у земљама транзиције, захтева еластичан и отворени истраживачки приступ. Ако различити социолози буду користили различите концепције и методе, можда је већа вероватноћа да ће се направити озбиљнији продор у објашњењу и разумевању савмених друштава. Сагласност социолошке заједнице да је такав продор у некој тачки збиља направљен биће вероватно и први корак ка разрешавању неких од главних концептуалних и истраживачких недоумица које карактеришу савремену социологију, а које су описане у овој раду.

99 Средња (посредна) класа мање је у жижи занимања наших социолога који се служе класном анализом. Изузетак је Лазиф, 2005.

Четврта глава

Статусна анализа

Статусној анализи, у делу савремене социологије који се бави стратификацијом, све већи значај дају чак и они аутори који су раније наглашавали првенствено класну анализу (Chan and Goldthorpe 2007). Од Локвудовог повезивања радног и статусног положаја испитаника (Lockwood, 1958), преке Бурдијеове мапе на којој се утврђује степен поседовања економског и културног капитала (Bourdieu, 1984), до Скотовог тродимензионалног приступа (класа, статус, заповедништво; Scott 1996, 2007), социолози су на различите начине настојали да повежу класну и статусну анализу у јединствени метод истраживања друштвене стратификације.

У овом поглављу износе се теоријске основе разликовања класе и статуса (пре свега код Вебера) и на примерима неких већих и важнијих статусних група – пре свега онима које почивају на држављанству, раси, полу или начину живота (поткласа) – показује се зашто се без статусне анализе не могу довољно добро описати и разумети друштвени положај појединца и систем социјалне стратификације који постоји у савременом друштву.

Разлика класе и статуса код Вебера

Темеље статусне анализе поставио је Макс Вебер. Код њега су класа и статус различите врсте друштвених склопова. Док класни положај неког човека говори о његовим изгледима на тржишту (Вебер, 1976/1: 241; /2: 32), његов статусни положај показује његов друштве-

ни углед.¹⁰⁰ Ниједан од тих видова друштвеног структурисања сам по себи није одлучујући. Који ће од њих избити у први план, зависиће само од конкретних друштвених и историјских околности.

Углед појединца у друштву првенствено зависи од његовог *начина живота* (Вебер, 1976/2: 36). Начин живота се тиче облачења, изгледа дома, гнушања од одређеног начина стицања дохотка, заједничког обедовања, склапања бракова са припадницима исте статусне групе итд. (Вебер, 1976/1: 245). Наравно, одговарајући начин живота подразумева поседовање новца. Али, иметак – који је показатељ класног положаја – никако није и показатељ статусног положаја. „Класне разлике су на најразличитије начине повезане са сталешким разликама (...), али сталешки углед не мора нужно бити повезан са неким класним положајем; напротив, он се нормално налази у оштрој супротности са претензијама голог поседа као таквог“ (Вебер, 1976/2: 36).

Схема 1 Облици стратификације код Вебера

<i>Структурална група</i>	<i>Основ груписања</i>	<i>Врста моћи</i>
Класа (радно-тржишна група)	Имовина и стручност (тржишни положај)	Економска моћ
Сталеш (статусна група)	Углед (социјални положај)	Социјална моћ
Странка (интересна група)	Интерес (институционални положај)	Политичка моћ

Као што неједнаки производни имецци дају различите класе, тако и неједнаки друштвени угледи – начин живота, облици потрошње – дају различите статусне групе – сталеже (Вебер, 1976/2: 41). Треба имати у виду да је сталеж (*Stand*) у Веберово време означавао друштвену групу чији је положај одређен правом. То значење се и данас приписује појму статуса.¹⁰¹ Али од Вебера, нарочито у социологији, статус почиње више да се повезује са друштвеним угледом него са правним положајем.¹⁰²

100 „’Сталешким положајем’ називаћемо сваку животну компоненту животне судбине људи која је условљена специфичном, позитивном или негативном друштвеном оценом ’угледа’, повезаног са било којим заједничким својством великог броја људи“ (Вебер, 1976/2: 36; курзив Веберов).

101 Тако, у *Оксфордском речнику енглеског језика* стоји: „Статус је законско стање или положај неке особе одређен њеним чланством у извесној класи особа које законски деле одређена права или су предмет извесних ограничења“ (према Calvert, 1982: 97–98).

102 Наравно, Вебер није занемаривао ни правни аспект статусне групе. Он га је само видео као један ступањ у њеном историјском развоју. Статусне групе се

Једна од важних разлика статусне групе у односу на класу јесте то што за Вебера класе нису самосвесне и делатне групације (заједнице), а сталежи јесу. „*Класе*’ нису заједнице (Gemeinschaften), у смислу који ми овде употребљавамо, већ представљају само могућне (и честе) основе заједничког делања (Gemeinschaftshandeln)“, вели Вебер (1976/2: 31). То је отуда што „класни интерес“, као узрок класног делања, није нешто једнозначно. Исти класни положај, наиме, може дати сасвим различито делање.¹⁰³ У оквиру класа „могу настати удружења класно заинтересованих (класне организоване групе)“ (Вебер, 1976/1: 240). Али, то су само мањи делови класа, то није цела класа која једнодушно мисли и дела. Радничка класна борба није деловање целе социолошке класе већ само делова радништва. А и ти делови радништва када делају – организовани у своје синдикате или партије – за Вебера више личе на статусну групу него на класу.

„*Сталежи* су, насупрот класама, у нормалном случају заједнице, иако често аморфне врсте“, прави разлику Вебер (1976/2: 36). То, савременим речником казано, значи да припадници статусне скупине имају групну самосвест (идентитет) и могу да делују као група. Човек, сматра Вебер, може припадати некој класи а да то и не зна, али он не може да буде део неке статусне групе а да тога није свестан. Стога је деловање сталежа нешто уобичајено, док је деловање класа несвакидашње. Пошто Вебер статусну групу, између осталог, изводи и из занимања, чињеница да у савременом друштву постоје јака професионална удружења „развијених занимања“ (лекари, правници итд.) подржава овај део Веберовог закључивања.

Да ли ће у неком друштву преовладавати класна или сталешка подела, то ће, према Веберовом мишљењу, зависити од историјског стања у коме се налази привреда. Када је тржиште у успону и када се привреда развија, преовлађује онај облик стратификације који почиња на тржишту – класа. Када се, међутим, догоди привредни застој, друштвени положаји се брзо монополишу на основу угледа (Вебер, 1976/2: 42). Докле год је, дакле, савремена светска привреда у експанзији, класни положај ће бити доминантан. Када та експанзија пре-

развијају, а најразвијеније су оне које су успеле да за себе обезбеде извесни правно дефинисан друштвени монопол. Тиме су уједно оне друштвено обезбедиле и свој углед и начин живота (Вебер, 1976/2: 39).

103 Радници могу да се мире са судбином, могу само да гунђају, могу да отежу са радом, могу да се удружују у синдикат, а неки од њих ће покушати и да побегну из своје класе (Вебер, 1976/2: 33). Но, шта ће се од тога десити зависи првенствено од спољних друштвених околности у односу на класни положај – пре свега од културе која омогућава да се разуме веза између класне акције и поправљања класног положаја.

стане а у дужем раздобљу завлада стагнација, можемо да закључимо, следећи Вебера, да ће ојачати статусне групе и да у том случају није искључено да опет добијемо неку верзију сталежа.

Треба рећи да се, када се говори о статусу, најчешће мисли на више статусне групе. И сам Вебер је представу о сталежима развио проучавајући пруске јункере (ситне племиће-земљопоседнике), за потребе своје ране научне студије *Услови рада на њаздинсџвима у источној Немачкој* (*Die Verhältnisse der Landarbeiter im ostelbischen Deutschland*, 1892). Али, Вебер је већ тада схватио да сталеж нису само јункери већ и најамни сеоски радници. Као што су јункери држали до своје особене поткултуре која је укључивала патријархалну доминацију, тако су и сеоски најамни радници имали своју поткултуру која је подразумевала неискорењиво опирање било каквом облику личног подложништва или подвргавања (Bendix, 1966: 85). И као што се колективно деловање јункера није могло објаснити само тржишним разлозима, тако се ни колективно деловање сеоских најамних радника често није могло објаснити само њиховим економским положајем. Отуда је статусна анализа важна за разумевање и виших и нижих статусних група.

Тако је Вебер заправо припремио једну мрежу теоријских појмова, од којих су класа и статус најважнији, а коју данас социолози радо користе у анализи друштвене структуре. Та мрежа се, опште узев, сматра употребљивијом за истраживање савремених друштава од класичне марксистичке (Saunders, 1990b: 20–23). Треба рећи да је у старијој америчкој социологији појам класе често мешан са појмом статуса. То се види из самог назива познате књиге Ворнера и сарадника *Друштвене класе у Америци: приручник за њосџуиак мерења друштвене стџајуса* (Warner et al., 1949). За Ворнера су чланови заједнице првенствено статусно рангирани према престижу или угледу који уживају. Боље упознавање америчке социологије са Веберовим делом, крајем четрдесетих година 20. века, омогућило је да се избегну те врсте погрешки. Данас разликовање класе и статуса припада корпусу елементарних знања из социологије, али статусна анализа још увек није достигла онај ниво развијености који има класна анализа.

Класа и статус: пример држављанства и расе

Статусна група која је, у методолошком смислу, представљала изазов за класну анализу и потврдила значај статусне анализе за социологију било је „грађанство“, односно „држављанство“

(*Citizenship*). Два радника у САД могу да раде исти посао за исту плату, чак и да имају исту имовину, али ако је један држављанин САД, а други није, они су истог класног, али различитог друштвеног положаја. Процењује се да у САД тренутно живи 36 милиона недржављана, што је више од десет посто становништва (Passel, 2005: 7). Треба рећи да недржављани (законити и незаконити усељеници¹⁰⁴) у САД чине чак 44,7 посто радника у рибарству, пољопривреди и шумарству и 26,1 посто радне снаге у грађевинарству (Camarota, 2006: 12). У Њујорку (New York City), према попису из 2000. године, од целокупног сталног пунолетног становништва, четвртина (1.361.007 од 6.032.339) није имала америчко држављанство. У Кувајту држављани чине свега једну петину радне снаге, а недржављани су чак већина у укупном становништву (два од три милиона душа). Имати држављанство у Кувајту, као и у другим богатим и развијеним земљама, значи уживати бројне материјалне привилегије, а често и имати могућност веома пристојног живота без рада.

Сам појам држављанства је најближи класичном одређењу стаљежа јер подразумева правну издвојеност те статусне групе од других чланова друштва. Темељна одлика држављанства, по коме оно стоји изван класе, јесте да из њега следе нека материјална и друга права, а да оно само није и не може да буде на тржишту, односно не може бити предмет комерцијалне трансакције. Држављанство се, као и право гласа, не може куповати и продавати. Отуда грађанство денотира статус.

У социологију је појам држављанства као статусне групе, која се мора посебно проучавати у односу на класу, увео Томас Маршал радом „Грађанство и друштвена класа“ („*Citizenship and Social Class*“, 1949; Marshall, 1964). Маршал је указао на три састојнице савременог држављанства: грађанску, политичку и друштвену. Грађанску састојницу држављанства чине права неопходна за личну слободу (имовинска и грађанска права). Политичку састојницу представљају права на учешће у политичким одлукама (право гласа). Друштвену (или социјалну) састојницу чини право на удео у општедруштвеном благостању и у сигурности. Маршал на примеру Британије показује како се све три састојнице јављају следбено. Тако, грађанска састојница јача у XVII веку, да би готово пуна правна једнакост била успостављена већ од XVIII века. Политичка састојница јача у XIX веку, да би опште право гласа победило у првој половини XX века. Коначно, друштвена или социјална састојница држављанства јавља се средином XX века и врло брзо, захваљујући синдикатима, лабуристима и држави благостања, остварује пуну победу.

104 Око једне трећине усељеника, дакле 12 милиона, чине нелегални усељеници.

Уграђивање друштвених права у статус држављана ствара опште право на стварни доходак који није сразмеран личном тржишном постигнућу. Та појава је сасвим супротна класном систему, који почива на тржишту и резултатима тржишне успешности. Статус држављанства тако омогућава да се ублажи деловање тржишта. Тиме се ублажава, па и потискује, класни систем. О томе како се то десило постоје различита мишљења у социологији. Док Ентони Гиденс сматра да је држављанство учинак класног сукоба и плод тешке и огорчене друштвене и политичке борбе радничке класе за побољшање положаја (Giddens, 1982), Брајан Тарнер види држављанство више као плод неklasних друштвених покрета, који су настојали да превазиђу, или бар ублаже, класну поделу (Turner: 1986).

Било како било, бити држављанин најразвијених земаља данас значи бити део једне од статусно виших група у светском друштву. Штавише, и у самим тим земљама имати држављанство значи уживати многоструке предности у односу на све већи број недржављана. Показатељ тога је својеврсни статусни симбол – сведочанство о држављанству. Оно има изглед праве дипломе и може се окачити на зид као и свако друго сведочанство или јавно признање. На слици се види један примерак старијег сведочанства о држављанству САД.

Form N-560

(THE UNITED STATES OF AMERICA)

No. A-55960

DECLARATION OF DERIVATIVE CITIZENSHIP

Application No. 11-1-2575

Personal description of holder as of date of issuance of this certificate: Sex Male age 24 years, color White, complexion Fair, color of eyes Blue, color of hair Brown, height 5 feet 6 inches; weight 155 pounds; visible distinctive marks None Moles on face None

Married status Married former nationality German

I certify that the description above given is true and that the photograph affixed hereto is a likeness of me.

ORIGINAL

(Complete and true signature of holder)

The United States of America } s.s.
District of Columbia

Be it known that FREDRICK HEEMAN GYLIND now residing at 803 Welford Street, Evanston, Illinois having applied to the Commissioner of Immigration and Naturalization for a certificate of derivative citizenship pursuant to Section 320 of the Nationality Act of 1940, having proved to the satisfaction of the Commissioner that (1) he is now in the United States of America and is a citizen thereof through the naturalization on March 27, 1922, by the Circuit Court, at Chicago, Illinois, of Rudolph Grosshofer, to whom his mother was married on April 15, 1920, applicant a minor on the date of the naturalization, having resided permanently in the United States since December 6, 1912,

That is, he is the stepson of the person last named above, and the applicant having submitted proof satisfactory to the Commissioner and completed with all the other applicable requirements of the Immigration Laws and Regulations.

And therefore, in pursuance of the authority contained in Section 320 of the Nationality Act of 1940, this certificate of citizenship is issued this 17th day of May in the year of our Lord nineteen hundred and forty-three and of our Independence the one hundred and sixty-seventh, and the seal of the Department of Justice affixed pursuant to statute.

It is a violation of the U.S. Code (and punishable as such) to copy, print, photograph, or otherwise illegally use this certificate.

DEPARTMENT OF JUSTICE

Његови оквир и заглавље изгледају истоветно као доларска новчаница. Тиме је успостављена снажна знамењска веза између држављанских права и својеврсног деоничарског удела у националном привредном (тј. доларском) предузећу.

Раса је статусна група која је на неки начин повезана са држављанством и такође ремети уобичајене схеме класне анализе. Реч је о мањинским групама које, протеклом времена, чине све већи удео становништва САД и Западне Европе. Године 1960. „обојено“ становништво чинило је 11 посто грађана САД, 1990. око 24 посто, 2006. око 33 посто, а до 2020. њихов удео би могао прећи 40 посто.¹⁰⁵ Уколико се садашњи трендови наставе, белци би могли постати мањина у САД око 2060. године.¹⁰⁶

Расне статусне групе су у најразвијенијим земљама, не само по виђењу марксиста, настале као последица деловања капиталистичког светског система. Најпре је колонијалистички капитализам директно експлоатисао (пљачкао) афричка и азијска подручја. Онда је та иста подручја, у процесу деколонизације, капитализам гурнуо у дужничко ропство. Данас, у корпоративистичкој фази, капитализам подржава долазак трећесветског пролетаријата у индустријске земље како би се оборила цена домаће радне снаге. Наиме, убрзано старење становништва најразвијенијих земаља¹⁰⁷ створило је потребу за млађом и јефтинијом радном снагом, што је водило приливу расно, религијски, културно и етнички другачије популације. Европа, рецимо, због убрзаног опадања броја становника¹⁰⁸ мора да увози на милионе радника сваке године.¹⁰⁹ Главни извори нове и младе радне снаге

105 Белци су већ у мањини у Калифорнији, највећој и најбогатијој америчкој држави. У мањини су и у Тексасу, Новом Мексику и на Хавајима. Процењује се да ће у наредних неколико година белци постати мањина у 35 од 50 великих градова САД (*Политика*, 23. август 2006, стр. 5).

106 www.rtv.rs/sr_ci/svet/prvi-put-u-americi:-bele-bebe-u-manjini_319897.html

107 До 2050. године трећину становништва у Европи чиниће људи старији од 60 година. У Британији, Немачкој, Француској, Италији и Шпанији, сваки десети становник имаће преко осамдесет година (подаци Одељења за становништво УН, 2000).

108 Укупан број становника Европе, од Исланда до Русије, 2000. године био је 728 милиона. Са садашњом стопом рађања (1,4 детета), тај број ће до 2050. године пасти на 600 милиона. До краја века, са оваквом стопом рађања, број староседелачких становника Европе могао би се смањити на само 207 милиона. Без досељеника, Немачка не би имала више од 38 милиона становника, а Русија не више од 80 милиона – готово као данашња Турска.

109 Ако хоће да задржи садашњи број становника старих између 15 и 64 године, Европа ће до 2050. морати да увезе 169 милиона емиграната. Али, ако жели да задржи садашњи ниво од 4,8 радника на сваког старог човека, због убрзаног старења становништва мораће да увезе 1,4 милијарде људи из Африке и Азије.

све више ће бити многољудне Африка и Азија.¹¹⁰ Већ сада етничке и расне мањине чине 40% становништва Лондона. Следеће деценије оне би тамо могле постати већина. Умберто Еко примећује да „трећи свет куца на врата Европе и улази, мада се Европа не слаже с тим. Не поставља се више проблем (као што се политичари претварају да верују) да ли ће се на париски универзитет примати студенткиње са чадором или колико џамија треба да се подигне у Риму. Проблем је што ће у наредном миленијуму (а пошто нисам пророк не умем да одредим тачан датум) Европа бити многорасни континент, или, ако више волите, ‘обојен’. Ако вам је по вољи, биће тако; а ако вам није по вољи, опет ће бити тако. Можда ће ово сучељавање (или сукоб) култура имати крваве исходе, а уверен сам да у извесној мери заиста и хоће, и они ће бити неуклоњиви и трајаће дуго“ (Еко, 1998: 100).

Стварање расно обележених статусних група у Европи је најпре почело у Британији. Тамо су, већ у раздобљу деколонизације, створене јаке афрокарипске и азијске (индуске и пакистанске) расне заједнице.¹¹¹ Усељеници су се усредсређивали у одређеним јефтинијим квартовима, чиме је вршена гетоизација расних мањина. На то се још надовезао и ограничен приступ њихових припадника појединим пословима (због мањка образовања и слабијег познавања језика). Како су радили привремене и споредне послове, припадници расних мањина најчешће нису били обухваћени синдикалном заштитом. Уз то, њихов кратак, а често и илегалан боравак у земљи-домаћину искључивао их је и из учешћа у месној самоуправи. А управо путем ње се остварује један део права на социјалну заштиту. И образовање је зависило од четврти у којој се школа налазила. Афрокарипски и азијски усељеници по правилу су завршавали лошије школе. То им је додатно онемогућавало бржу интеграцију у британско друштво. Све то је утицало на својеврсно искључивање црнаца и Азијаца из британске државе благостања. А када је седамдесетих наступила криза, они су први били у прилици да остану без посла и постану *йойкласа* (о којој ће бити више речи нешто доцније).

110 Према неким проценама, Африка ће 2050. године бројати 1,5 милијарди људи. Само у појасу од Марока до Персијског залива живеће 500 милиона душа. Даље на истоку, живеће 700 милиона Иранаца, Авганистанаца, Пакистанаца и Бангладешана, уз 1,5 милијарди Индијаца. Биће 300 милиона Индонежана и 1,5 милијарди Кинеза.

111 Данас је у Британији, од 60 милиона становника, „обојених“ 4,5 милиона. Они су усредсређени у одређеним деловима земље, пре свега у градовима, и имају далеко вишу стопу рађања. Од пет британских беба једна се рађа у расно мањинској породици. По садашњим токовима, у наредних 20 година белци ће постати мањина у 35 британских градова, укључујући и други град по величини, Бирмингем (*Полишика*, 3. септембар 2007, стр. 4).

Слабу друштвену интегрисаност тих расно и верски другачијих заједница показали су масовни нереди који су, у октобру и новембру 2005. године, избили најпре у Француској¹¹², одакле су се проширили на Британију, Белгију, Немачку, Данску итд. Протести су, према општој оцени јавности, били израз гнева и очаја „људи из предграђа“, суочених са високом стопом незапослености¹¹³, дискриминацијом и пребивањем у криминалном миљеу. Занимљиво је да су сукоби отпочели у париском предграђу Клиши (*Clichy-sous-Bois*), које је предњачило као огледни узорак западноевропског мултикултурализма и настојања да се афро-азијска муслиманска популација интегрише у друштво. У ту сврху, град Париз је уложио знатна средства у изградњу тамошњих џамија и медијски је снажно подржао отварање муслиманског „Бургер кинга“ (у коме се храна справља по исламским верским прописима). Па ипак, управо у Клишију су 2005. године избиле масовне насилне демонстрације које се не могу објаснити само незапосленошћу и лошим материјалним положајем младих. Јер, афро-азијски побуњеници из предграђа нису викали „Хоћемо посао!“ већ „Алах Акбар!“.

Реч је о томе да припадници те статусне групе доживљавају своје четврти као енклаве окружене страном територијом. Чак и патрола полиције за њих представља улазак непријатеља на њихову земљу. Зато су вође исламске заједнице у Француској, током побуне 2005, изјављивале да нереди могу да стану једино ако француске власти дају самоуправу побуњеним предграђима (Гајић, 2005). Тамнија боја коже становника из декласираних предграђа појачава осећај издвојености, који је за таква урбана гета карактеристичан. Али, ако се на то још дода и другачији језик, а поготово вера која садржи алтернативни систем животних норми, тај осећај издвојености у односу на друштво окружујуће нараста до потпуности.

Наравно, припадник неке мањинске расе, баш као и недржављанин, не мора нужно да се налази на нижим класним позицијама. Он

112 У Паризу су, само у току једне ноћи, вандали из редова незадовољне муслиманске мањине спалили преко 1.400 возила и ранили 36 полицајаца. У париским нередима најмање једно лице је убијено (убили су га побуњеници), а 2.900 метезника је ухапшено. Побуна, која је захватила око триста градова у унутрашњости Француске, угушена је тек након увођења ванредног стања (8. новембра 2005). Укупна штета у тим нередима – укључујући и девет хиљада спаљених возила, према проценама осигуравајућих друштва, изнела је 200 милиона евра.

113 Док је међу факултетски образованим Французима европског порекла стопа незапослености око 5%, међу факултетски образованим Французима арапског порекла она је 26,5% (<http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4399748.stm>).

не само да може бити успешан менаџер или трговац, већ и председник државе. Ипак, увек постоји извесна „расна сенка“ која их прати (Anderson, 2001). Рецимо, у САД, црнци су надзаступљени међу сиромашним (међу њима их је 25 одсто, док је њихов удео у становништву 13 одсто; DeNavas-Walt *et al.*, 2005), а просечна црначка породица има око 60 посто прихода и 18 посто имовине просечне белачке (Wolff, 1996). С друге стране, међу богатима црнаца је врло мало. Од 400 најбогатијих Американаца, према Форбсовој листи, само је један представник Афроамериканаца – Опра Винфри (Oprah Winfrey; и то тек на 155. месту¹¹⁴).

Бити црнац у САД једноставно значи бити натпросечно сиромашан, без бољег образовања¹¹⁵ и са малим шансама да се уђе међу богате. Такође, бити црнац значи бити рођен ван брака (69 посто Афроамериканаца роди се ван брака), живети у породици са једним родитељем (двоје од троје црне деце), бити натпросечно укључен у криминалне активности (42 одсто насилних преступа и 50 посто свих убистава у САД починили су Афроамериканци¹¹⁶) и натпросечно користити абортус као средство регулисања рађања (сваки трећи побачај у САД врше црне жене).

Отуда се специфичан углед који из тога произилази преноси на све чланове те статусне групе, без обзира на њихово образовање или приход. Али, раса има своје специфичности и у односу на држављанство, које је статусна група која има највише сличности са класичним Веберовим одређењем. Раса више није правно одвојена скупина и њени припадници немају посебан правни положај у односу на друге чланове друштва. Они могу имати посебну „расну свест“ и деловати у политичким покретима заснованим на раси (*Black Power*), или могу учествовати у друштвеним побунама квартава насељених претежно припадницима једне расе (од Харлема 1935, до Лос Анђелеса 1992. године). Ипак, раса је исувише велика статусна група да би, осим ако није правно одвојена – као, својевремено, у систему расне сегрегације (САД) или апартхејда (Јужноафричка Република) – могла да буде оквир за озбиљније политичко и друштвено деловање.

114 http://www.forbes.com/lists/2008/54/400list08_The-400-Richest-Americans_Rank.html

115 У САД црнци похађају више школе (колеџе) упола ређе него белци; http://en.wikipedia.org/wiki/Education_outcomes_in_the_United_States_by_race_and_other_classifications#cite_note-7

116 У већим америчким градовима 40 посто црнаца између 16 и 35 година налази се у затвору или на условној казни.

Род и сексуалност као елемент статусне анализе

Род (пол) је још већа статусна група од расе, која је, такође, на различите начине повезана са класном анализом и класним положајем. Феминистичка критика положаја жене у савременом друштву наглашава да је положај на послу типична професионална сегрегација (*occupational segregation*) заснована на роду (Abbott and Wallace, 1990). Жене су груписане у слабије плаћене послове, првенствено у оне повезане са полом (тзв. женски послови). Штавише, због њихових обавеза као домаћица и мајки, у знатно су горем положају на тржишту рада него мушкарци. Такође, многа од класичних социјалних права и у држави благостања заправо се односе на запосленог мушкарца као главу породице. Жена је, сматрају феминисткиње, постала предмет социјалног старања искључиво као супруга и мајка, дакле као зависна и подложна особа. Тиме се родна друштвена зависност само учвршћивала и обнављала (Crompton, 2008).

Феминисткиње тврде да је патријархат као идеологија дубоко укореењен у савремено друштво и да је патријархат можда значајнији за друштвени положај жене него њен класни положај. Отуда, чак, „родне феминисткиње“, тј. следбенице феминизма заснованог на роду, посматрају жене и мушкарце као одвојене и противстављене класе. Те класе су делови мушког система доминације које оне називају „патријархат“. То је „породични социјални, идеолошки, политички систем у коме мушкарци силом, директним притиском или преко ритуала, традиције, закона и језика, обичаја, правила понашања, образовања и поделе рада... (обезбеђују да се) у њему жена увек потчињава мушкарцу“ (Rich, 1977).¹¹⁷ Отуда су мушкарци и жене, за родне феминисткиње, посебне политичке класе чији су интереси непосредно супротстављени. Последица је захтев да се жене посебно законски заштите и њихов друштвени положај унапреди наорочитим мерама (тзв. позитивна дискриминација).

Родни феминизам треба, међутим, разликовати од феминизма који се ослања на класични либерализам и који се најчешће назива *индивидуалистички феминизам* (Sommers, 1994; McElroy, 2001). Индивидуалистички феминизам одбија да посматра мушкарце и жене као непријатељски супротстављене класе. Он сматра да насиље или сарадња нису колективистички предодређени већ да за-

117 „У патријархату, свака жена је жртва, прошла, садашња и будућа. У патријархату, кћерка сваке жене је жртва, прошла, садашња и будућа. У патријархату, син сваке жене је њен потенцијални издајник и такође неизбежни силоватељ или експлоататор друге жене“ (Dworkin, 1976).

висе од индивидуалних околности и карактера. Идеологизацијом и политизацијом мушко-женских односа прави се иста грешка као и са тзв. класном борбом. За догматске максисте, сва зла овога света усредсређена су у положају пролетаријата, па пролетаријат, ослобађајући себе, ослобађа и цео свет. И за родне феминисткиње сва зла овога света усредсређена су у положају жене, па ослобађајући себе, жена тиме ослобађа и цео свет. Али, колико је тачно оно прво, толико може бити тачно и ово друго. Таква псеудокласна перспектива, за индивидуалистичке феминисткиње, потпуно је погрешна и представља идолошко застрањивање које више служи за политичку промоцију него што доприноси решавању проблема (McElroy, 2001).

Такође, феминистичке критичарке у области стратификационе социологије сматрају да досадашњи методи класне анализе у основи дају искривљену слику друштвене слојевитости (Abbott and Wallace, 1990). Мерење неједнакости на основу запослења не може се узети као потпуно поуздан показатељ друштвеног положаја јединке. Постојање полно одређених занимања, тј. извесне сегрегације засноване на полу и запослености, по њима, отвара питање да ли се уобичајене методе утврђивања „класног положаја“ могу применити на женски део становништва. Незапослене жене и жене које не раде пуно радно време или раде привремене послове тешко да могу бити класно сврстане на основу свог занимања. Друго решење, мерење на основу домаћинства или „главног доносиоца хлеба“ (као код Голторпа), феминистичке критичарке су такође одбациле. Постоји и предлог да се, као у студијама женског запослења, предвиде нарочите мерне лествице запослености израђене посебно за жене. Јер, докле год постоје озбиљне системске разлике у мушком и женском запослењу, мало је вероватно да се може направити јединствена мерна лествица која би обухватила рад и једних и других. Као што примећује Кромптонова (2008), ни најутаначеније теорије класне неједнакости не могу да разликују класне и не класне изворе структурирања на основу запослења (*employment structuring*). Тако жене као статусна група, за сада, остају посебан део разматрања и изазов за класну анализу, која у том погледу мора бити допуњена статусном анализом.

Жене су историјски релативно скоро изједначене са мушкарцима по имовинским, пословним и политичким правима (у Швајцарској су жене добиле право гласа тек 1974. године). Ипак, потпуно правно изједначавање полова учинило је да су жене као статусна група сада ближе раси него држављанству. Иако су им, законски, сва занимања и сви друштвени положаји постали доступни, жене су и даље концентрисане у нарочитим сегментима тржишта рада – просвети, ин-

формисању, сектору услуга... Такође су, у многим друштвима, жене заступљеније у слабије плаћеним занимањима или поседују слабије образовање од мушкараца. Све то доводи до стварања специфичног угледа жена, као статусне групације, у сваком друштву посматраном понаособ. Статусно деловање жена – тачније, њихових представница у политичким странкама и телима – данас је углавном усмерено на борбу за гарантовану заступљеност у парламенту и другим институцијама (тзв. квоте) и за обезбеђење додатних социјалних права.

У том смислу, занимљив је и статусни положај тзв. сексуалних мањина. Према неким истраживањима, хомосексуалци (геј и лезбо особе) наводно имају другачији материјални положај од хетеросексуалаца. Резултати једног истраживања (*Overlooked Opinions survey*, 1990) показали су да је 34 посто геј и лезбејских особа имало приход већи од 50.000 долара, док је тај приход имало 25 посто укупног становништва (*Gluckman and Reed*, 1997). Према другим налазима, просечан годишњи доходак хомосексуалних домаћинстава у САД био је 55.400 долара, а уобичајених, хетеросексуалних домаћинстава 36.500 долара (*Badgett*, 1997: 65). У јавности се често верује да хомосексуалци (одн. њихови парови) имају виши просечни стандард пре свега због боље образованости. Већ је прво истраживање на ту тему (*Simmons Market Research Bureau*, рађено по наруџби осам геј и лезбо новина из САД, 1988), али на нерепрезентативном узорку, утврдило да 59 посто геј и лезбо особа има факултетску диплому, наспрам 18 посто у општом становништву САД, што им омогућава да раде на боље плаћеним пословима. Исто истраживање је показало да, наводно, 49 посто геј и лезбо особа у САД обавља послове стручњака или менаџера, наспрам 15 посто у укупној популацији (*Gluckman and Reed*, 1997).

Заправо, образованији људи су спремнији да се јавно декларишу као хомосексуалци и лезбејке него мање образовани. Припадници радничке класе, показује једно доцније, методолошки добро засновано истраживање (*Urban Men's Health Study*), и када су хомосексуалци, мање су склони да себе опишу као геј особе, чешће имају хетеросексуална искуства и слабије су укључени у геј заједницу (*Barrett and Pollack*, 2005). Отуда је наводно бољи материјални положај хомосексуалаца привид, као што је њихова виша просечна образованост више израз методолошких пропуста у истраживањима него показатељ реалног стања ствари (*Badgett*, 1997). Ипак, стереотип о вишем просечном образовању и боље плаћеном радном месту геј особа доприноси учвршћивању специфичног друштвеног угледа те статусне групације.

Занимљивије од овога је питање карактера статусног положаја и групне свести и акције геј и лезбо особа. У хомосексуалној заједници је раширено схватање о правној ускраћености ове групације по питању брака и породичних и наследних права. Оставимо по страни дискусију да ли је за установу брака и породице хетеросексуалност конститутивна или контингентна чињеница, али само уверење да постоји правна издвојеност и прикраћеност хомосексуалаца јача њихов групни идентитет и спремност на друштвену акцију. Ако томе додамо да, у појединим друштвима, углед припадника те статусне групе носи снажне елементе социјалне стигматизације, потпуно су разумљиве јачина статусног идентитета и политичка активност чланова геј и лезбо заједнице.

Један нарочити поглед на однос геј и лезбо заједница и класе даје Ричард Флорида у својој књизи *Усион креативне класе* (Florida, 2003). Флорида, који је, иначе, економиста и професор универзитета (Carnegie Mellon University), сматра да језгро најбољег и најдинамичнијег дела америчке економије чини „креативна класа“. Њу чини 38 милиона људи који живе у местима попут Њујорка, Бостона, Сан Франциска или Сијетла. Креативност је, објашњава Флорида, суштинска одлика успешне економије зато што потпомаже и производну и тржишну иновативност. Наиме, предузећа у којима раде креативнији службеници биће знатно успешнија од оних у којима су запослене круте и догматске особе. Иновативнија предузећа ће пре открити нове начине производње, лакше ће се пребацити на профитабилније послове, пре ће избећи тржишне замке и преживети него она која су конзервативна и инертна. Зато је циљ успешног предузећа у модерној привреди да има што више креативних службеника.

Флорида конструише „индекс креативности“, који обухвата четири чиниоца, од којих је један „различитост“ (*diversity*). Реч је о толерисању различитости, која се мери „геј индексом“. Наиме, што је нека заједница отворенија, тврди Флорида, мање догматска и конзервативна, то је она и креативнија. А отвореност за разлике најбоље се може видети управо у толерисању геј особа. Тако је, наводи Флорида, Сан Франциско, који има највиши креативни индекс, истовремено и град са највишим рангом различитости, односно заједница која најбоље прихвата хомосексуалце.

Флорида сматра да постоји несумњива веза између избора предузећа у коме ће се најкреативнији запослити и места становања. У околностима када су могуће плате изједначене, креативци ће пре изабрати живљу, динамичнију и отворенију средину него круту и затворену. Он стога закључује да америчке заједнице, попут његовог

Питсбурга, које заостају за „локомотивама“ америчке економије, треба да настоје да већом отвореношћу и забавом привуку припаднике „креативне класе“ и тако сопствену привреду учине успешнијом. Ако такве заједнице пошаљу јасну поруку: „Овде су добродошли сви, па и нестандартне особе“, велика је вероватноћа да ће привући креативне људе, који су, најчешће, „нестандардни“. Такође, економски најуспешније заједнице у САД, каже Флорида, имају не само највиши „геј индекс“ већ и највиши „боемски индекс“. Креативност је, наиме, најчешће скопчана са младошћу, а млади припадници креативне класе обожавају места са „добром забавом“, односно „лудим проводом“.

Питсбург и остале заједнице које желе да ухвате корак, објашњава на крају Флорида, греше у томе што се рекламирају као „сигурна места породичног живота“. Они би боље учинили ако би се приказивали као места са добрим ноћним клубовима и лудом забавом. Јер, припадник креативне класе, чак и када заснује породицу, тежи да задржи начин живота испуњен изласцима и забавом. Зато градови који хоће да привуку „креативце“ морају да стварају свет провода и забаве, никако породични рај.¹¹⁸

Флоридина хипотеза је резултат мешања класе и статуса (већ смо рекли да Флорида није социолог већ економиста). „Креативна класа“ није никаква класа већ само аналитичка налепница за део радне снаге. Она чак није ни статусна група, мада би се, ако би се Флоридино схватање раширило међу 38 милиона људи на које тај писац реферира, она у то могла развити. Ипак, Флоридина књига је корисна као пример повезивања начина живота, као важног статусног елемента, са економском експанзијом, која је тржишна категорија. Статус и тржиште су овде спрегнути идејом да начин живота има директне консеквенце на економски развој, што је само економистичко подупирање статусних манифестација дела америчког друштва. Таквим приступом, иза кога стоји ауторитет науке, јача се статусни положај не само „креативних“ занимања већ и ЛГБТ заједница.

Све у свему, приликом утврђивања друштвеног положаја појединаца и група, припадност родним и сексуалним заједницама, баш као и расним, верским и етничким, значајно је за статусну анализу која

118 На такву Флоридину препоруку данас се веома радо позивају геј заједнице у САД. Тако је геј заједница Споукена (Spokane, држава Вашингтон), почетком 2005, затражила да се у том граду од 200.000 становника створи „геј област“, тј. кварт са хомосексуалним фирмама, становима и ноћним клубовима. „Геј дистрикт ће бити сигнал да је Споукен толерантан и напредан, управо онакав тип заједнице какав привлачи тзв. креативну класу, која гради економију будућности“, тврде тамошњи геј активисти (http://seattlepi.nwsourc.com/lifestyle/207921_spokanegays.html), очигледно алудирајући на Флориду.

може бити важна допуна и класној анализи. С друге стране, иако су, као што смо рекли, етничке, расне или родне поделе у неким тренуцима одговарале капиталистичком систему, оне се не могу сматрати пуким епифеноменом класних процеса. Тако је статусна анализа тих група важна не само као додатни извор података за утврђивање изгледа социјалне структуре неког друштва већ и као средство бољег разумевања друштвених односа и њихове историје.

Да ли је поткласа класа или статусна група?

Поткласом (*underclass*) се у савременим друштвима назива најнижа друштвена група састављена од људи који су не само сиромашни, неквалификовани и без сталног запослења већ и без изгледа да могу поправити свој друштвени положај. Дарендорф је својевремено проценио да у Великој Британији тој друштвеној групи припада неких 5 посто британског становништва – дакле преко три милиона људи (Dahrendorf, 1987).

Поткласа је на први поглед слична Марковом појму лумпенпролетаријата из *Кайишала*. Тамо је (стр. 569–570 наведеног издања) Маркс описао постојање „резервне армије рада“, нужне за функционисање капитализма. Њу чини пет категорија: старији радници који су остали без посла; пољопривредни радници који желе да дођу до запослења у индустрији; повремени радници на комад; просјаци и други који не могу да раде и, коначно, лумпенпролетаријат, сачињен од различитих декласираних елемената попут вагабунда, преступника и проститутки.

Данашња поткласа је ипак нешто друго у односу на Марков лумпенпролетаријат. Поткласу одликују четири својства (Saunders, 1990b: 122–124):

- 1) *вишеструко осиромашење* – у том слоју се нагомилава социјална патологија: сиромаштво је праћено слабом образованошћу (у многим случајевима потпуном неписменошћу), распаднутим породицама, бедним условима становања, расном и полном дискриминацијом итд.; ова вишеструка хендикепираност онемогућава уобичајене методе социјалне помоћи и заштите; рецимо, неписменост или лоша писменост онемогућава попуњавање неопходних формулара, читање упутстава, изражавање својих потреба и очекивања, долажење до информација, коришћење пружених прилика...;

- 2) *друшћивена маргинализација* – становници сиромашних квартава у много чему су изопштени из остатка друштва; доктори, млекације и поштари одбијају да врше услуге у таквим крајевима, а о добијању пословног кредита не може се ни сањати;
- 3) *зависност од државне помоћи* – поткласа је типична клијентистичка класа, зависна од других друштвених слојева; она од других добија новац за живот, стамбени простор за породицу, бесплатне оброке у школама за децу итд.; та зависност мора оставити озбиљне психолошке последице будући да изазива губитак самопоштовања, атрофију одговорности и предузимљивости и општу деморализацију; резултат анксиозности често је повећана агресија, која се испољава или у виду преступништва и криминала или у конзумирању производа масовне потрошачке културе у којима доминирају насиље и неморал;
- 4) *култура фашизма* – млађи чланови поткласе још се некако и боре да унапреде свој друштвени положај или развијају контракултуру (попут брејкденса) и приређују праве уличне побуне; али, старији чланови се препуштају фатализму, често постајући и сами криви за своју злехуду судбину; фатализам и одбијање да се искористе и оне ограничене прилике које друштво стварно пружа стварају културолошке изворе сиромаштва припадника тог слоја; долази до распада времена, до нестанка сваке радне дисциплине, до свођење живота на спавање и буђење у екран или глумарење испред улаза; тако незапослени заправо постају *незайосливи*; ствара се затворени круг у коме безнадежне прилике стварају културу сиромаштва, а она, са своје стране, онемогућава да се из њега изађе.

Иако су марксисти често склони да поткласу узму као обавезан производ деловања капиталистичког класног система, ипак нема сумње да је увођење државе благостања, након Другог светског рата, суштински утицало на карактер те друштвене групе. Све обилатија социјална помоћ омогућила је да се у друштву створи слој који нема ни радну функцију ни функцију резервне армије рада. Зато се и сматра да је, нарочито током осамдесетих и деведесетих, управо социјална састојница држављанства (тј. систем државе благостања) омогућила конституисање тог особеног слоја.

Наиме, премда капитализам увек значи постојање сиромашних, са државом благостања један део сиромашних је, на основу социјалних права из држављанства, почео да добија средства која му омо-

гућавају да живи без посла. Живот без посла многих припадника поткласе претворио се у живот без тражења посла, што је фактички конзервисало њихов социјални положај. Због тога је почела да буја социјална патологија – као у некој врсти затвора, у коме унутрашње насиље и употреба дроге брзо захватају и оне затворенике који су осуђени за лакше преступе. Тако, искљученост из света рада искључује и из света уобичајених социјалних норми, што доводи до стварања патолошког система вредности и патолошког социјалног понашања. Данас се, у поткласи у САД, три четвртине деце рађа у породици без оца, четвртина младих не похађа школу нити ради, а две петине њих су у затвору или на условној слободи (Murray, 1999).

Отуда је поткласа, посматрана из угла десних критичара (Murray, 1999), необичан учинак процеса у коме се све више издваја за сиромашне, али то сиромаштво не само да значајније не смањује већ га и претвара у социјалну патологију. Од 1964. године до данас, на борбу против сиромаштва у САД потрошено је око 10.000 милијарди долара, али је стопа сиромаштва до 2005. смањена са 19 на свега 13 посто¹¹⁹, да би се 2009, због економске кризе, она опет попела на око 20 одсто. Неки десни критичари, поготово из реда америчких републиканаца, сматрају да би мање издвајање за оне који дуже времена немају никакво запослење подстакле ту групацију да активније тражи посао, чиме би се мотивисало њихово извлачење из најнижег друштвеног слоја. Међутим, такви предлози не узимају у обзир да су социјалне навике и моралне вредности многих припадника поткласе у великој мери патолошког карактера и да би реакција на смањење социјалне помоћи пре могла бити пораст криминала и насиља него потрага за поштеним послом.

Десна критика, међутим, с правом скреће пажњу на то да социјални програми у социјално проблематичним („начетим“) срединама често могу само да учврсте друштвене проблеме: социјална помоћ самохраним мајкама може олакшати мушкарцима да напусте своје трудне партнерке или своју породицу; социјална помоћ старима може олакшати потомцима да бригу о остарелим родитељима пребаце на заједницу; државна брига о деци – од вртића до продуженог школског боравка, може појачати неодговорност родитеља за децу¹²⁰ и ослабити породичну солидарност; тако исто, и осигурање

119 <http://www.census.gov/hhes/www/poverty/poverty04/pov04hi.html>

120 „Моја мајка, предавач у средњој школи (у Шведској – С. А.), суочавала се са захтевима родитеља (...) да 'друштво' преузме одговорност за подизање њихове деце, јер су они већ уложили 'превише година' у бригу о њима. ('Брига' се обично односи на остављање деце у државном обданишту у 7 ујутро и узимање у 6

од незапослености, у одређеним ситуацијама, може да демотивише људе да посвећено трагају за послом или да настоје да промене средину како би дошли до зараде.¹²¹ Тако се производи „друштвено труљење“, чије је право лице поткласа.

Све то показује да се поткласа и не би могла сматрати класом у правом смислу те речи већ особеном групом у којој су класни елементи тесно спојени са статусним. Њу дефинишу и сиромаштво или обесправљеност и начин живота који припаднике те групе издваја из социјалне околине: изостанак продуктивног рада, непостојање уобичајене породице, неморал, насилничко понашање, криминал, употреба дрога, проституција... Чак и култура ове социјалне групе („поткултура“) – „која слави бастардизовани *code duello*, предаторски секс, (...) насиље и мизогинију“ (Murphy, 1999: 33) – а која се, посредством музике, прелива и у „мејнстрим“ медије, у основи је другачија од главних културних аспеката „америчког начина живота“.

Стога, класична класна анализа тешко да може да изађе на крај са поткласом. Поткласа се, у неким аспектима, може боље разумети као статусна него као класна категорија. У случају поткласе, утицај културног чиниоца није мање важан за судбину појединца од класне структурираности. Ту начин живота и начин потрошње доминантно одређују нечији друштвени положај, па и изгледе на тржишту. У том смислу је занимљиво Саундерсово извођење, из његове књиге *Нација кућевласника* (Saunders, 1990a). Саундерс сматра да се друштвена подела у држави благостања образује управо путем потрошње. Људи се сада деле на оне који су способни да сами задовоље своје потрошачке потребе (захваљујући личном власништву и запослењу) и на оне којима је потребна држава како би задовољили основне потребе. Да тај нови расцеп постаје све значајнији, види се из пада гласања радништва за лабуристе, који је забележен током целих осамдесетих година. Људи који су по раду и становању већ на тржишту једноставно сада себе политички идентификују, без обзира на то из које класе долазе, са странком која наглашава важност индивидуалног предузетништва и тржишта (тј. са конзервативцима). Насупрот

увече). Они бучно захтевају 'право' да буду ослобођени овог терета. Очекују да проблеме са неваспитаном и непослушном децом изазване код куће треба да решавају наставници у школским учионицама и васпитачи у вртићима. Деца (...) ни на који начин не смеју да ометају права родитеља на успешну каријеру, дуга летовања у иностранству и уживање у изласцима и забавама“ (Bylund, 2006)

121 „У време економских криза и незапослености, многи људи путовали су у потрази за послом. Уколико је негде било посла, људи су одлазили тамо. Сада осигурање од незапослености плаћа људима да остану где су и да гледају како све око њих трули и руши се“ (Vuk, 2006).

томе су зависни слојеви који се везују за странку државе и државног старања (тј. за лабуристе). Тако потрошња и сама постаје независна димензија социјалне стратификације.

У сваком случају, баш због карактера поткласе, јасно је да „чиста“ класна анализа, усредсређена на материјални положај или место у систему производње, не може довољно истанчано да опише сву сложеност стратификације у модерним друштвима. Како је савремено друштво суштински потрошачко, то потрошња и статус снажно утичу и на класну структурацију, што се нарочито добро може видети управо у случају поткласе. Тако се још једном показује колико је статусна анализа важна допуна класне анализе.

Закључак

Преглед неких значајнијих и већих статусних група у модерном друштву показао нам је сву разноликост друштвене стварности, која захтева и одговарајући разуђени истраживачки апарат. На једној страни имамо држављанство, као статусну групу која је, између осталог, одређена правом и која се највише приближава појму сталеза. На другој страни имамо поткласу, у којој се снажно мешају елементи материјалног (класног) положаја и статуса. На трећој страни, имамо род или расу, као статусне групације, за које је материјални положај значајан, али не у оној мери као за поткласу. У овом поглављу нису разматрана занимања као типичне Веберове статусне скупине. Ипак, и код њих су углед и правна издвојеност (као показатељи статуса) и материјални положај и место у друштвеној подели рада (као показатељи класе) изразито помешани, у тој мери да „агрегате занимања“ неки аутори чак виде и као својеврсне мини-класе (види Антонић, 2008).

И питање статусне свести и статусне акције такође тражи диференциран приступ, баш као и питање класне свести и класне акције. Као што Голторп својих седам класа види као различите по самосвести и спремности на класно делање (Goldthorpe, 1987: 332–341), тако се може рећи и да различите статусне групе имају различито развијене групне идентитете и спремност на колективну акцију. Што је статусна група већа, то је њен идентитет некохерентнији, организација подељенија, а акција сведена на мањи део њених припадника. Велике статусне групе, као што су оне засниване на роду, раси или држављанству, спадају управо у групе са таквим, некохерентним идентитетом и необухватном акцијом. С друге стране, мање статусне

групе – од ГЛБТ заједница до професија – могу имати снажан статусни идентитет и добро организовано деловање према друштву.

Још једном ваља рећи да статусна анализа није алтернатива већ допуна класне анализе. Животни изгледи појединаца за „опскрбу добрима, стицање положаја у животу и постизање унутрашњег задовољства“ (ПД, 1/241) у данашњим друштвима не зависе само од положаја на тржишту (или од места у систему производње) већ и од њиховог држављанства, пола, етничке, расне и религијске припадности, као и њихове (не)уклопљености у нормативну структуру друштва (као у случају поткласе). Припадност одређеној статусној групи често је у једнакој мери „онај фактор који представља заједнички услов за судбину појединаца“ (ПД, 2/32), као што је то класни положај.

Питање допуне класне анализе статусном ипак је ствар теоријског оквира у коме се социолог креће. Марксистичко решење, које иза сваке стратификације жели да пронађе класне узроке, теоријски је чистије, али често делује неприродно. Различит друштвени положај који често производи припадност полу, раси или држављанству заиста је тешко описати и разумети коришћењем само класне терминологије. Веберијанско решење, са дводимензионалном, класном и статусном анализом, свакако се успешније суочава са свим сложеностима друштвене стварности, мада је компликовније за извођење у великим истраживањима. Наиме, додамо ли и трећу Веберову димензију стратификације – моћ, видећемо да се тачан друштвени положај појединца утврђује идентификацијом његове позиције на тржишту (и материјалног еквивалента који из тога исходи), његове позиције у статусним групама и његовог места у организационим структурама (припадност некој организацији и положај који у њој заузима). Земљопоседник или надничар, држављанин или имигрант, активиста синдиката или нечлан, сваки од тих положаја значиће неко место више или ниже у стратификационој хијерархији. Али, како ову тродимензионалну анализу повезати у јединствену аналитичку матрицу и операционализовати одговарајућим индикаторима да би се могла применити и у већим истраживањима друштвене стратификације, и поред значајног напретка који је учињен Скотовом „актуелизацијом“ Вебера (Scott, 1996), остаје и даље изазов за савремене социологе.

Пета глава

Суперкласа

Суперкласа (Superclass) наслов је књиге Дејвида Роткопфа (David Rothkopf), објављене 2009. године, у којој се тврди да је на друштвеном врху света елита од шест хиљада људи (Rothkopf, 2009: 31). Роткопф није научник или професор већ истакнути амерички публициста, један од уредника часописа *Foreign Policy* и коментатор актуелних политичких дешавања у САД за тамошње велике медије, попут Си-Ен-Ена (CNN, 2016). Његов приступ, дакле, није у академском смислу истраживачки већ више импресионистички, искуствен – у смислу индивидуалног утиска једног од „зналаца“ и „врховних опслужилаца“ система: шта се „на врху“ система заправо дешава.

Роткопф у тој књизи тврди да се, убрзањем глобализације – тј. сломом СССР (1989-1991) и успостављањем светске доминације САД и њихових савезника, као и рушењем свих препрека за западни капитал – образовала глобална *велекласа (superclass)*. Неких шест хиљада људи је, почетком 21. века, захваљујући ванредно унапређеним средствима саобраћаја и општења, образовало већ прилично кохерентну, *планетарну елићу*. А она је, први пут у светској историји, повезана и све више умрежена. Њени припадници су у честим социјалним контактима, не само приликом годишњих састанака у Давосу – где се од 1971. године организује скуп најутрајанијих светских политичара и економиста, Светски економски форум (*World Economic Forum*) – већ и приликом посета великим спортским догађајима (тениским турнирима или олимпијадама). Они долећу својим скупим авионима (*Gulfstream*), који су најчешће

корпорацијско власништво, али чије је коришћење статусни симбол припадности социјалном врху (25–27). Суперкласу чине најбогатији и политички најмоћнији људи света – први перманентно, а други оказионално: долазећи на положаје и одлазећи с њих. Оно што им је заједничко јесте глобални утицај (31).

Требало би рећи да је основна метода аутора ове књиге *илустративно-индуктивна*. Он даје низ примера којима илуструје своје тезе, не хајући за уобичајене академске узусе искуствених истраживања. Но, Роткопфово сликовито приповедање – рецимо, како корпорације „купују“ политичаре („спонзорством“ или чак директном корупцијом: 3-7, 9-10, 16-20, 85-86, 266-276 итд.), делује на читаоца тако да он стиче утисак како су се неки светскоисторијски процеси, после слома СССР, знатно убрзали: концентрација богатства у све мање руку, слабљење националних држава, малаксавање демократија (опадање утицаја гласача на кључне одлуке), неограничено господство поседника капитала свуда у свету („чувајмо инвеститоре“) итд. Тако смо, Роткопф сматра, данас сведоци истинског стварања *свепланетарне* (планетарне) суперкласе или глобалне елите.

Мешање појмова *класа* и *елиџа* на социолога не оставља добар утисак. То су две кључне категорије двеју традиционално супарничких стратификационих теорија – *теорије класе* и *теорије елиџе*. У *теорији класе* нагласак је на *бојачиству* које врх друштвене хијерархије обезбеђује, било у производном односу (Маркс), било на тржишту (Вебер). У теорији елите пак нагласак је на *утицају* који врх друштвене хијерархије обезбеђује захваљујући *изузетним способностима* (Парето), *функционалној важности* и *уверљивој њици* (Моска), *бољој организацији* (Михелс), *победи у такмичењу са супарничким групама* (Шумпетер) итд.

Теорија елита је, деценијама (од 1920. до данас), у социологији била супарничка теорији класа. Између те две теорије, као и између неких других теорија у савременој социологији, постојало је, и постоји, такмичење: једна теорија покушава да надвлада другу, да присвоји неки њен део или чак да је у целини прогута.

Отуда, мешање појмова *класа* и *елиџа*, поготово када то учини лаик (онај ко није социолог), у академској социологији изазива, у најмању руку, подозрење – нарочито уколико је праћено коришћењем „илустративне методе“ у аргументацији и „публицистичке“ нарације (као код Роткопфа). Ипак, аутор *Суперкласе* је био на трагу важног теоријског питања – да ли је на светском врху класа или елита? Роткопф инсистира да припадници „суперкласе“ не доносе колективне

одлуке, немају заједнички план управљања светом нити колективно владају планетом – што би све, у строгом социолошком смислу, биле одлике елите.

Његова књига се, заправо, надовезује на књигу америчког економисте Џефа Фоа (Jeff Faux) *Глобални класни рат* (*The Global Class War*, 2006), у којој Фо тврди да процес глобализације – схваћен као доминација капитала над јефтиним радом – води „партија Давоса“ (*Party of Davos*). Америчку елиту, сматра Фо, која безобзирно деиндустријализује САД и обара цену америчке радне снаге, управо чине чланови „партије Давоса“. „Клинтон је био више давошанин него демократа“, вели Фо („Clinton was more Davos than Democrat“; Faux, 2006). Роткопф, међутим, мисли да Фо претерује и да су чланови „суперкласе“ истина свесни да су на врху и да су другачији, али да они не иду даље од социјалног умрежавања, које им омогућава да размењују информације и лакше склапају послове (18–19). Они нису организована олигархија јер би се сваки заверенички елемент, тврди Роткопф, брзо сазнао.

Ни Фо није мислио да је „партија Давоса“ права организација, која сваког јануара држи конгрес у нареченој швајцарској вароши и том приликом прави програм и бира руководство. Сусрети у Давосу су, и за Фоа, врста социјалног догађаја глобалне *ујрављачке класе* (*ruling class*) током којег се размењују идеје и информације, а одакле се учесници враћају „с већим изгледима да ће на њихов телефонски позив одговорити они који су за степен изнад на глобалној хијерархији“ (Faux, 2006). Но док Роткопф заузима неутралан став према глобалној елити из Давоса, Фо је према њој критичан, видећи је као похлепну и безобзирну.

Ипак, ни Роткопф ни Фо нису освестили шта, са социолошког становишта, значи да се на светском врху налази *суперкласа*, а шта *суперелиџа*. Оба термина су корисна за опис савременог светског система и могућа допуна социолошком категоријалном апарату. Сам термин „суперкласа“ може се прихватити као антипод социолошки већ сасвим уобичајеном појму „поткласа“ (*underclass*; видети: Антонић, 2009) – између којих се налазе уобичајене социолошке класе. Свакако би требало испитати јесу ли тај појам, али и појам суперелите – као ознака за врх глобалне социјалне пирамиде, плодни за социологију као научну дисциплину. И који од њих адекватније изражава реалност?

То и јесте тема овог поглавља.

Социолошка позадина концепције о „суперкласи“

Основна разлика између теорије класе и теорије елите јесте у томе како групација на врху влада друштвом. *Теорија класе* каже да је моћ групације на врху структурална: она не мора нешто нарочито да чини – *сисџем* јој је једноставно „наместити“ да она буде „добитник“. *Теорија елите* пак вели да групација на врху мора да буде активно повезана, самосвесна („аристократска“) и непрестано у политичкој и друштвеној офанзиви „доказивања“ како би задржала позицију на врху и обезбедила да систем заиста ради за њу.

У социологији се обично Маркс узима као најбољи представник теорије класе. Према Марковом схватању, систем детерминише понашање капиталиста, обезбеђујући им добитак ако следе логику система, али и гурајући их у пропаст ако искоче из њега. Чувен је Марков пример „доброг капиталисте“, доброхотног према радницима: даје им високу плату, скраћује радно време, гради куће и школе... Али, такав капиталиста је, због тога, мање конкурентан на тржишту; његова роба ће за тај трошак бити скупља, па ће „добри капиталиста“ убрзо пропасти. Јер, логика капиталистичког система тера капиталисту да се понаша на тачно одређен начин: „То и не зависи од добре или рђаве воље појединог капиталисте“, каже Маркс. „Слободна конкуренција чини да унутрашњи закони капиталистичке производње важе за појединачног капиталисту као спољашњи принудни закон“ (Маркс, 1973: 242). Но, уколико следи интенције система, капиталиста ће имати успеха јер је он у том систему сигуран добитник.

Осим економског, и политички систем, каже Маркс, ради за капиталисте. „Модерна државна власт само је одбор који управља општим пословима целе буржоаске класе“ (Маркс и Енгелс, 1948: 19). Заправо, како систем на свим нивоима ради за капиталисте, они практично немају потребу за нарочитом „закулисом“ или „завером“ против остатка друштва. Довољно је да чувају тај основни економско-социјални механизам и омогуће му да ради. И он ће посао обавити за њих.

За Маркса су, заправо, они који морају да раде у потаји, да пажљиво планирају сваки корак, па и да кују заверу, *йројшвници* система. Тако, док је систем *йриродна* друштвеност, производ спонтаног („природног“) развитка, његово рушење и успостављање новог система производ је деловања ума – јединственог споја сазнајног и материјалног субјекта историје (удруживања интелигенције и пролетаријата). Дакле, нису капиталисти активни завереници. Напротив,

активни завереници су *револуционари*, они који хоће да збаце капиталистички систем.

Теорија елите, међутим, има другачију перспективу. Свака елита је носилац вредности садржаних у нарочитој култури припадника елите или у њиховим друштвено потребним способностима (ратна вештина у ратничким друштвима, вештина морепловства у трговачким итд.; Моска, 1969: 573). Али, елита се генерално одваја од масе по својој *бољој организованости*, бољој повезаности и усклађености у деловању. Тако, иако малобројнији, припадници елите могу да владају многољудном масом, учинивши да им се она *добровољно* покорава деценијама, па и столећима (Mosca, 1939: 50).

Из угла теорије елите, дакле, никакав систем не ради за њу. Напротив, елита мора активно, посредством „управљачког строја“ (*una macchina governativa*), да држи масу под контролом и да доказује своју посебност и способност. Та способност чак може бити пре заснована на причи (Москина „политичка формула“; *la formola politica*; Mosca, 1939: 70) него што су предности елите стварне. Но, и способност да се у неку причу маса *убеди* такође је способност.

Маса има снажну потребу да је неко води, а управо такву потребу задовољава способна елита. „Вође у политици, уметности, науци“, каже теоретичарка елите Сузан Келер, „морају да људима пруже осећај правца кретања. Они тешко могу да одреде тај правац ако за њега питају оне који од њих очекују вођство. Елита и маса морају да прихвате начело неједнакости у надареностима и одговорностима, без подлегања слугерањској зависности и равнодушности“ (Keller, 1963: 270). Дакле, елита је ту да води; и докле год она то чини – макар и не била нарочито успешна – маса је склона да је следи будући да инстинктивно подржава *вођство*.

Ваља рећи да је, бар када је социологија у питању, све до деведесетих година XX века класна теорија предњачила у односу на теорију елита. Социолошкиња Ева Ециони-Халеви износи неколико разлога за то (Etzioni-Halevy, 1993: 24–28). Али, најупечатљивији њен разлог је да су углед и значај оснивача класне теорије (Маркс и Вебер) за социологе били уверљивији него престиж утемељивача теорије елита (Парето и Моска).

Ипак, педесетих и шездесетих година XX века у САД се јављају озбиљни покушаји да се америчко друштво прикаже као поље деловања координисане, па и завереничке елите. С једним таквим настојањем упознајемо се читајући књигу Рајта Милса *Елија моћи* (1956; срп. прев. Милс, 1964). Милс се упустио у истраживање америчке елите након што је описао радничку (Mills, 1948) и средњу

класу (Mills, 1951). Како Милс тврди, чланови елите у САД заузимају командне позиције у трима крупним институционалним хијерархијама: привреди, политици и војсци, где стичу новац, власт и престиж. Привредом САД доминира 200–300 џиновских корпорација, политичким поретком доминира централизована извршна власт, а војска је највећа и најскупља владина установа.

Дакле, за Милса у САД не постоји на једној страни привреда, а на другој политички поредак. Постоји *полијичка привреда* повезана с похлепним и агресивним војним установама. На њеном челу налази се узајамно повезан директоријум елите. Њени чланови су компактна социјално и психолошки јединствена целина (премда су подељени по кликама). Код њих Милс препознаје елементе самосвести и координисања, формалног и неформалног, приликом доношења најважнијих одлука. Ипак, та координација није стабилна, тотална и трајна, мада је данас има више него јуче. Амерички систем одликује, каже Милс, то што је у њему власт све моћнија, што су све јаче институције поретка у односу на друштво, а тиме и сама елита. Својство елите, које је уочио Милс, било је и лако прелажење с једних на друге врхунске положаје, у све три хијерархије.

Истовремено, други амерички социолог, Флојд Хантер, покушао је да искуственим истраживањем, спроведеним у Атланти (држава Џорџија), утврди која је елита доминантна (Hunter, 1953). Анкетирањем познавалаца градских прилика дошао је до листе од 40 најмоћнијих људи у граду; с те листе успео је да интервјуише њих 27. Питао их је да ли се познају, друже и пословно контактирају. Открио је да се већина њих познаје, да су дванаесторо међу њима пријатељи, да су узајамни чланови у управним одборима итд. Закључио је да је реч о јасној елитној групи – пре свега бизнисмена – која у Атланти доноси најважније одлуке.

Хантеров налаз, дакле, био је да Атлантом влада кохезивна, самосвесна и у неку руку чак завереничка елита бизнисмена. Политичаре контролише економска елита, која је најмоћнија и бави се свим важнијим питањима – од односа између града и државе, до локалних проблема урбаног развоја. Економска моћ привлачи политичку и друштвену моћ, те се моћ усредсређује у рукама малобројне елите. Хантер је закључио да је то образац деловања елите и у целим Сједињеним Америчким Државама.

Хантерово истраживање оспорио је Роберт Дал (Dahl, 1961). Он сматра да Хантер није доказао да америчким градом, а камоли Америком, влада јединствена, моћна елита која је концентрисала и економску и политичку моћ. Дал је сам предузео истраживање у Њу

Хејвену, месту у коме је смештен Универзитет Јејл, а које је Дал оценио као „типичну америчку заједницу“.

Он је истраживао серију градских одлука које су донете између 1941. (одн. 1951) и 1959. године, питајући се ко их је доносио и ко је утицао на њихово доношење. Пошао је од претпоставке да локална елита своју моћ заснива било на богатству, било на статусу, било на власти. Испитујући серије одлука које се тичу градског живота – од школства, до грађевинског земљишта, закључио је да економски најмоћнији људи ипак нису увек доносили најважније градске одлуке. Њих су више занимале одлуке у вези с грађевинским земљиштем, док их школство није превише интересовало. На том пољу најутичајнији су били политичари, који су често потицали из предграђа или из градских нижих слојева.

Тако је Дал закључио да у Њу Хејвену, као типичном америчком граду, постоји *плурализам* елита (полиархија). Нема јединствене елите која има сву моћ. Заправо, више различитих фракција елите у већој или у мањој мери утиче на друштво. Његова тепријска позиција названа је плуралистичким приступом. Када се његов налаз генерализује, закључак је да у САД нема кумулативности моћи нити јединствене владајуће елите. Тамо се дешава непрекидно надметање различитих фракција економске, политичке и социјалне елите.

Међутим, угледни амерички социолог Виљем Домхоф одбацио је Далово истраживање као научно недовољно коректно. Он је одлучно стао у одбрану Хантеровог становишта. Написао је читаву контрастудију (Domhoff, 1978), у којој је анализирао Далов материјал, али и податке које је независно прикупио о Њу Хејвену, понављајући неке разговоре са испитаницима. Закључио је да је Дал вишеструко потценио положај и утицај бизнис-елите, те да је она заиста била одлучујући чинилац у свим питањима до којих јој је било бар мало стало. На пример, пошто су припадници економске елите децу слали у приватне школе, јавне их нису много занимале (осим као трошак), али су се за остале одлуке итекако питали. Градом је истински *влагала* (*ruled*) економска елита, док је политичка тек *уирављала* (*governed*).

Домхоф је одбио и критику Хантера која је долазила од Далове плуралистичке школе (види: Domhoff, 2005). Већ је Џенингсово поновљено истраживање, каже Домхоф, спроведено Хантеровим методом у Атланти (Jennings, 1964), показало да је слика богате, повезане и утицајне елите тачна. А два Стоунова оригинална истраживања елите у Атланти (Stone, 1976; 1989) дошла су до налаза истоветног Хантеровом: тим градом влада јединствена и моћна елита.

И Домхоф је, попут Хантера, те закључке о профилу елите пренео са градске на националну структуру. Током четрдесет година рада, Домхоф је своју књигу *Ко влада Америком* (Domhoff, 1967) развио у четворотомну студију (Domhoff, 2009; 2013a; 2013b; 2015). Језгро америчке елите, закључује Домхоф, представља „корпоративна заједница“ (*corporate community*) коју чине власници и директори највећих корпорација, банака, инвестиционих фондова, агро-бизниса итд. Њихови велики економски ресурси дају им „структурну економску моћ“. Али, економска елита и делатно утиче на најважније одлуке политичке елите. „Корпоративна заједница“, наиме, директно лобира у влади, конгресу и сенату, финансира изборне кампање председника, конгресника и сенатора, плаћа аналитичко-експертске (*think tanks*) и политичко-дискусионе организације да заједно с њима промишљају о кључним стратешким питањима итд.

Домхоф, као и Милс, користи израз „елита моћи“ (*power elite*), али њом назива најактивнији део „корпоративне заједнице“ – капиталисте који промишљају о свом положају, оне који разумеју систем на чијем су врху и који настоје да овладају процесима: да их контролишу и усмеравају, а не да накнадно реагују на њихове последице.¹²² У тој елити, каже Домхоф, постоји чак нешто што се може назвати „спољна влада“ (*Outside Government*). Њу чини ужи круг капиталиста – својеврсни лидери „корпоративне заједнице“. Они су животно и пословно довољно искусни да могу да разумеју систем и да воде читаву горњу класу ка очувању и побољшању (убрзавању исхода) система. При томе успевају да пресудно утичу на формалне доносиоце политичких одлука.

И док се Домхоф бавио главним носиоцима моћи у америчкој елити, Кристофер Лаш је писао о новом менталитету те елите. У својој књизи *Побуна елиџа и издаја демократије* (1994; срп. изд. 1996) америчку елиту представља као глобалистичку и неодговорну према сопственом друштву. Та елита управља транснационалним предузећима или установама, при чему је САД само један од извора њиховог богатства. Њени припадници живе у свему одвојени од америчког друштва. Друже се првенствено међу собом, а њихов једини додир са обичним Американцима је посредством војске „личних слугу“: кућних помоћница, чувара, куварица, чистача базена, спремачица, механичара, праља итд. „Они имају више заједничког са својим парњацима у Бриселу или Хонгконгу него с масама Американаца (...).

122 У српској социологији, слично комбиновање класе – у смислу структурног положаја једне групације, и елите – као њеног активног дела, налазимо и код Младена Лазића (2011: 43–44).

Патриотизам свакако не заузима неко високо место на њиховој лествици врлина (...). Питање је да ли они себе уопште сматрају Американцима“, пише Лаш (1996: 37; 11).

Та нова елита, сматра он, није на страни сопственог друштва. Она је део глобалних економских и политичких сила. „Не само да не виде због чега треба да плаћају за јавне услуге које сами више не користе“, објашњава Лаш, „већ многи од њих себе више и не виде као Американце у неком значајнијем смислу речи, у смислу да деле судбину Америке. Њихове везе са интернационалном културом рада и разоноде – бизнисом, забавом, информацијама и ’стицањем информација’ – чини многе од њих потпуно равнодушним према опасности националног пропадања САД“ (46–47).

Веома сличан опис руске елите (пре Путина) – као глобалистички усмерене и неодговорне према сопственом друштву – даје и Александар Панарин у студији *Народ без елиџе: између очаја и наде* (2001; срп. прев. 2007). Нови, модерни, „глобализовани“ свет, вели Панарин, није више свет нација и њихових елита већ свет глобалне елите и све сиромашнијег становништва. Елита је данас изашла изван домаћаја националне контроле; штавише, она доноси одлуке супротне интересима народа којима формално управља. Њени припадници су своје интересе и судбину нису повезали са својим народом већ са глобалним системом богатства, моћи и престижа. „Елите су обзаниле своје право да слободно мигрирају из тешких у лаке, привилеговане просторе – из сфера које захтевају напор и одговорност у дивни нови свет, где царују лакоћа постојања и изостанак сваке одговорности“. Припадници те елите чак имају културрасистички однос према сопственом народу, оптужујући га да је, због своје „заосталости“, „лењости“, „традиционализма“ итд. – сам крив што је сиромашан и што живи лоше.

Последица такве „издаје елита“, тврди Панарин, јесте стварање „четвртог света“, „народа без елита“ који живе у колонијалном гету из којег никада неће изаћи (јер нема ко да их изведе). „Што више авиона са путницима бизнис-класе прелеће континенте“, сликовито објашњава Панарин, „то је мање путника у вагонима трећег разреда који прелазе границе свог среза.“

И Панарин мисли да се убрзано ствара трансационална, глобална елита, која или намерно растаче националне структуре (од економије до културе) или их услед немара пушта да пропадају. Такође, према Панариновом мишљењу, глобалистичка елита у земљама „четвртог света“ поткопава национална друштва тако што у њима уништава средњу и традиционалну радничку класу. Својим одлука-

ма (приватизација, смањење броја запослених, сужавање социјалних и радних права итд.) та елита баца већину припадника средњих и радничких класа у беду. Припадници тих класа губе сталне и добро плаћене послове, а нова запослења која им се, евентуално, нуде углавном су повремена, несигурна и бедно плаћена.

И на националном нивоу, мисли Панарин, било је тешко надгирати елиту богатства и моћи; али на нивоу светског, глобалног друштва то сада постаје готово немогуће. Демократије се свде на празне љуштуре, а некадашње елите које су раније своја друштва настојале да организују тако да благостање и правда достигну реални максимум сада се дегенеришу у отуђену и арогантну глобалну аристократију.

У вези с тим ваља рећи да, као што је савремена теорија елита дошла до концепције да је у свету убрзане глобализације настала светска, наднационална елита, тако је и теорија класа, из сличних искуствених разлога, развила концепцију *транснационалних класа*. Њен најпознатији представник је Лесли Склер (Skclair, 2000). Он сматра да се у савременом свету уобличила транснационална капиталистичка класа (ТНКК), коју чине људи чији посао подразумева деловање преко граница националне државе. Њихов положај у економском систему, материјални интереси, друштвене мреже или пак њихова културна интересовања у вези су првенствено с наднационалним, континенталним, а често и глобалним нивоом.

Склер разликује четири фракције ТНКК: корпоративну, етатистичку, технократску и конзумеристичку. Прву чине власници и менаџери транснационалних корпорација, другу политичари и управљачи из глобализованих државних и наддржавних структура, трећу глобализовани стручњаци, а четврту носиоци глобалне продаје, маркетинга и медија. Те четири фракције ТНКК успоставиле су својеврстан монопол над економским системом, политичким поретком, експертизом, преовлађујућом идеологијом и културом свакодневног живота. Њихов осећај припадности и оданости више је повезан са глобалним системом, односно транснационалним структурама, него са националним друштвима (Skclair 2001: 2–4). Њихова идеологија либерализма и космополитизма (мондијализма) није случајна – она је део „пројекта глобализације“ (Skclair 2001: 1–2).

Сличну представу о томе има и Вилијем Робинсон (Robinson, 2004). Он чак говори о транснационалној капиталистичкој држави. Та држава нема лично име, али има јасну, растућу структуру, која се развија на телу умирућих националних држава (98). У тој криптодржави, мисли Робинсон, ТНКК је владајућа класа с класном са-

мосвешћу и класном, неолибералном идеологијом. ТНКК не чине само власници и директори транснационалних компанија већ и читава пратећа опслужујућа структура – од политичара, до стваралаца јавног мњења.

Требало би учити да је у обе представе о ТНКК реч о заједничком имену за економску, политичку, технократску, медијску и културну врхушку светског система. Склер сматра да се та врхушка може посматрати као јединствена класа зато што између четири фракције ТНКК постоји лака покретљивост чланова. Реч је о својеврсном прожимању „власништва над политичким, организационим, културним и академским капиталом“ (Sklair, 2001: 17). И за Робинсона врхови економских, политичких, технократских, медијских и културних хијерархија део су јединствене класне структуре која обезбеђује јачање и несметано функционисање „транснационалне државе“.

Дакле, уочавамо да и у академској социологији, убрзањем глобализације (после 1989. године), долази до постепене конвергенције теорије класе и теорије елите. Групација на врху планетарног поретка види се све више као истовремено структурално (системски) привилегована, али и као социјално и политички (премда скривено) активна. Примећује се и правилност да што више постоји „неспутаност тржишта“ и „природног капитализма“ (*природној сјања* у економији), то као да је израженија координација и контрола система од *сујерелије*.

Ту појаву објашњава и руски друштвени научник Андреј Фурсов (Фурсов, 2016). Он каже да тек данас, у време глобализацијског убрзања, схватамо оно што је од самог почетка одлика капитализма као система. Његова природа је, мисли Фурсов, још од средине XVIII века, „пројектно конструисана, усмеравајућа и номогенетска“ (*номогенетички карактер*). Наиме, већ средином XVIII века, каже руски научник, јавља се амбиција класно најсамосвеснијих капиталиста да овладају не само националним друштвом већ и глобалним друштвом, па чак и светском историјом. Дакако да је свет сувише сложен и велики да би се лако могао контролисати. Али, током времена, а нарочито након 1989. године, убрзана је изградња мреже међусобно повезаних и затворених наднационалних групација супербогаташа – неких 300–400 породица (кланова) које су, сматра Фурсов, у својим рукама концентрисале богатство, моћ и медије.

Затворене структуре светске „закулисе“, тврди Фурсов, „иманентна су одлика капитализма као система“. „Капитализам је глобални наднационални систем, светско тржиште нема граница; а на политичком плану, капиталистички систем је тек мозаик држава; то

је једна од најозбиљнијих противречности капитализма“ (Фурсов, 2016). Зато, од самог почетка, најуспешнији капиталисти показују тенденцију ка трансцендирању националних држава.

„Крупна буржоазија, поготово њен финансијски сегмент, увек има интересе који излазе изван националних оквира, а који се могу остварити само кршењем закона своје или туђе државе. (...) Пошто робни ланци на светском тржишту стално нарушавају државно-политичке границе, а како би се они одржали, потребне су наднационалне (наддржавне) структуре. Оне морају бити ако не потпуно тајне, онда бар затворене за широку јавност. (...) А оно чиме се баве те структуре не може се звати другачије него перманентна институционализована завера. (...) Конспиративне структуре су, заправо, трећа димензија капитализма, која довршава капиталистички систем и даје му целовитост. (...) Изражавајући целовите и дугорочне интересе капиталистичког система, конспиративне структуре персонификују целовите и дугорочне интересе тог система као елементи који га дефинишу и конституишу систем“ (Фурсов, 2016).

Те структуре су, мисли Фурсов, наравно, у нескладу са „демократском политичком фасадом“ западних капиталистичких држава. Но, њихова је демократија ионако све више „лишена реалне власти и сведена на минимум“. Ипак, тврди Фурсов, развој „конспиративних структура“ у капитализму „није резултат зле намере него противречности система“ – постојеће напетости између наднационалне природе капиталистичке економије (која захтева максимализацију сваке врсте експлоатације) и уско националне државе, која својим законима настоји да колико-толико заштити домаће становништво (Фурсов, 2016).

Тако је, уз коришћење марксистичке парадигме („капитализам“, „крупна буржоазија“ итд.), Фурсов донекле променио изворну Маркову слику односа структура и актера у капитализму. Врхунски капиталисти, за Фурсова, не само да уживају *сирруктуралну рентију* – при чему је њихова активност, као код Маркса, више дефанзивна и усмерена на одржавање и одбрану система. Фурсов тврди та капиталистичка елита, штавише, од самог почетка (тј. од XVIII века) делује офанзивно и има амбицију да *овлада системом* – политиком, медијима, културом, а на крају и светском историјом. Суштински, она то мора да ради да би израстајући капиталистички систем наставио успешно да функционише.

Революционарним унапређењем комуникацијских и информативних средстава, на прелазу из XX у XXI век, затим падом главног конкурента капиталистичког светског система, оличеног у СССР-у и његовом блоку, и победом неолибералне идеологије у економској политици држава, која је омогућила огромно преливање дохотка од средњих и нижих ка највишим слојевима друштва, капиталистичка елита, каже Фурсов, коначно је добила средства – техничка, финансијска и политичка, да заиста завлада системом: светском економијом, политиком, па и историјом.

Искуствена позадина концепције о „суперкласи“

Да ли су ови погледи на глобалну „суперкласу“ или „суперелиту“ искуствено довољно поткрепљени да би социолошка научна заједница могла да их прихвати?

Социолошки истраживачи глобалне елите имају озбиљних тешкоћа у емпиријској потврди хипотезе да је она стварно повезана, самосвесна и завереничка. Постоји ли између њених припадника првенствено такмичење, „канибалско супарништво“, као између њихових компанија, или је пак на делу консензус у мишљењу и координација у дејствовању? Колики је, уопште, број чланова те елите и имају ли збиља заједничке интересе и вредности због којих дејствују организовано, као групација која истински управља друштвом?

Те тешкоће се јављају због тога што социолошки истражити елиту није лако. Најпре, није лако одредити истраживачки узорак – кога тачно узети као представника глобалне елите? Тренутно најбогатије или уз имовину и приходе треба додати још неко мерило? Затим, како уопште доћи до њих? Како супербогаташе, који живе изоловано и у неприступачним квартовима, навести да прихвате интервју или да попуне упитник? Коначно, како доћи до истинитих података, како знати да натпросечно промућурни или образовани испитаници нису давали неистините одговоре на истраживачева питања да би прикрили своје деловање и удруживање (чији се циљ, и иначе, сматра неприличним – „заобилажење“ законских и моралних норми)? Великих тешкоћа је било већ приликом испитивања националних елита, док се као нешто лакши посао показало истраживање елита у мањим заједницама. Но, социолошки истражити глобалну елиту – да ли је то могуће?

Пошто социологија за сада није у стању да епистемолошки пресудним истраживањем верификује хипотезу о суперелити, мора се служи-

ти заобилазним методама, као што је коришћење различитих статистичких показатеља и постојећих увида у узајамну повезаност припадника глобалне суперкласе, као и њихове вредносне оријентације.

Подаци на које се социолози првенствено ослањају најчешће се односе на богате и моћне људе из САД – на основу чега се пројектује остатак слике о светској елити. Знаковит је увид да је последњих двадесетак година број америчких супербогаташа – чије богатство износи милијарду долара и више – скочио са десетак на преко хиљаду (Frank, 2007). Према листи магазина *Форбс* за 2016. годину (Forbes, 2016), већ 1.810 Американаца су доларски милијардери. Бил Гејтс (Bill Gates) најбогатији је Американац са имовином вредном 75 милијарди долара. Други је инвестициони маг Ворен Бафет (Warren Buffett), са 61 милијардом. Следе власник интернет продавнице књига „Амазон“ (Amazon.com) Џеф Безос (Jeff Bezos) и власник „Фејсбука“ Марк Цукерберг (Mark Zuckerberg) са по 45 милијарди итд. У самом врху су и капиталисти који су богатство наследили, као што је породица Волтон, која је власник водећег америчког малопродајног ланца „Волмарт“ („Wal-Mart“)¹²³. Тако Елис Волтон (Alice Walton) и С. Робсон Волтон (S. Robson Walton) располажу имовином од по 32 милијарде долара, док свих шест наследника царства „Волмарт“ укупно поседује богатство од око 90 милијарди долара – као 30 посто Американаца на дну имовинске летвице.¹²⁴

Припадници те супербогаташке класе од преко хиљаду људи (само у САД), како их описује истраживачки новинар *Вол стрит* *журнала* (*Wall Street Journal*) Роберт Френк у својој књизи *Бојаиунија* (*Richistan*, 2007), понашају се као „финансијски странци“ у својој домовини и делују као „отцепљене републике“: са сопственом инфраструктуром, школством, здравственим системом, саобраћајем (путнички систем приватних авиона), клубовима итд. (Frank, 2007). Видимо да се тај опис подудара с Лашовим увидима, од деценију пре. Зараде припадника те класе су огромне: 450 најбогатијих Американаца имају доходак који одговара примањима око 150 милиона најсиромашнијих становника САД (Rothkopf, 2012). Ти супербогаташи,

123 „Волмарт“ има 3.400 продавница, 2,1 милион запослених (више од популације скоро 100 земаља), а његови приходи од продаје већи су од БДП-а 25 земаља (Rothkopf, 2012).

124 Ако се некадашња богатства прерачунају у данашње доларе (сразмерно расту БДП, а не инфлацији), највећи амерички богаташи свих времена били су Џон Рокфелер (John D. Rockefeller, 1839–1937) са 192 милијарде, Корнелијус Вандербилт (Cornelius Vanderbilt, 1794–1877) са 143 милијарде, Џон Џекоб Астор (John Jacob Astor, 1763–1848) са 116 милијарди, Стефан Џирард (Stephen Girard, 1750–1831) са 83 милијарде и Ендрју Карнеги (Andrew Carnegie, 1835–1919) са 75 милијарди долара (Klepper and Gunther, 1996: xii и даље).

показују Френкова истраживања, ангажују у просеку по стотинак опслужитеља, носе ручне сатове и потписују се пенкалима који често коштају и по 700.000 долара, носе торбе од 40.000 долара, а у стању су да за 10.000 долара попију мартини с дијамантом на дну чаше.

Такво разбацавање је куповина статусних симбола (који искључују друге аспиранте на социјални врх), али и последица располагања, за обичног човека, недокучивим богатством. Да би појединац, на пример, потрошио милијарду долара за годину дана, требало би да свакога дана „списка“ чак 3 милиона долара. Куповина луксузних кућа и јахти покрива само део тог „задатка“, али га не исцрпљује. Временом се радост због куповине истих ствари смањује (после прве куће свака следећа куповина луксузне виле доноси мање уживања). Супербогаташи немају довољно времена за „креативну потрошњу“, те отуда и бизарност куповине, на пример налив-пера од 700.000 долара и пића од 10.000 долара.

Невоља с модерним светом је у томе што се број таквих супербогаташа убрзано повећава, док истовремено осиромашује највећи део становништва. То је уверљиво показао угледни француски економиста Тома Пикети (Thomas Piketty) у књизи *Капитал у XXI веку* (1. фр. изд. 2013; срп. изд. 2015). Пикети и његови сарадници¹²⁵ петнаест година су анализирали пореска плаћања у више од двадесет најразвијенијих земаља у последња три века и дошли до следећег закључка.

Смањење неједнакости у раздобљу „државе благостања“ била је само историјска епизода изазвана чисто контингентним – дакле, системски случајним, догађајима какви су Први светски рат, криза двадесетих година XX века и Други светски рат. Међутим, у основи система „капиталистичког тржишта“ – које уопште није нужно истозначно са „слободним тржиштем“, јесте чињеница да тај систем неминовно производи *раси неједнакости*. И тако се, након слома „државе благостања“, осамдесетих година XX века, расподела неједнакости брзо вратила у XIX век, да би затим неједнакост наставила да расте. Јер, дубинске силе капитализма – поготову оног који није зауздан државном контролом, неминовно воде огромном расту неједнакости и усредсређивању богатства у руке све мање оних који су на врху социјалне пирамиде (Пикети, 2015: 218, и даље).

Тиме је, тврди Пикети, обновљен „патримонијални капитализам“ – у којем се богатство заснива првенствено на системској ренти (капиталу), а не на предузетничком постигнућу (раду). Сада је мање важно колико сте успешан и талентован појединац; далеко је бит-

125 Емануел Саез (Emmanuel Saez) са Оксфорда и Ентони Еткинсон (Anthony Atkinson) са Берклија.

није да ли сте део неке богате и моћне династије. На питање зашто у демократским системима грађани гласањем једноставно не доведу на власт политичаре који ће се супротставити „рентијерској хидри“, Пикети одговара да велико богатство увек лако купује велики утицај. Најбогатији не само да купују политичара; они куповином *ој-служујуће интелелијенције* купују и јавни говор, којим елиминишу „незгодна“ питања, па и читав „незгодан“ дискурс.

Пикети завршава *Калиштал у XXI веку* позивом да се на глобалном нивоу уведе порез на богатство (Пикети, 2015: 558 и даље). Али, та идеја је, сматрају критичари, тренутно утопијска јер: 1) не постоји глобална држава, па сваки *иџрач* (свака чланица УН) може да настоји да „превари“ остале играче тако што ће спустити своја пореска оптерећења на минимум и тиме код себе довести пословну „суперкласу“¹²⁶; 2) чак и у „јакој националној држави“ суперкласа успева не само да избегне пореска оптерећења већ и да преузме суштинску контролу целокупног политичког и економског система.

То је показао Џозеф Стиглиц, „мејнстрим“ економиста са Универзитета Колумбија, добитник Нобелове награде за економију (2001), бивши виши потпредседник Светске банке и председавајући Већа економских саветника председника САД. У књизи *Цена неједнакости* (Stiglitz, 2012) и бројним чланцима објављеним у *Project Syndicate*, *Vanity Fair* и *The New York Times*, Стиглиц показује да пораст неједнакости у САД није учинак „природног“ деловања тржишних закона већ нарочите активности најбогатијих и најутицајнијих Американаца.

Неједнакост у САД, тврди Стиглиц, не само да расте већ је тај пораст све бржи. Оних 0,1 посто америчких домаћинстава који су на врху имало је, 2007. године, приход који је 220 пута већи од просека у доњих 90 посто. Када је пак реч о имовини, 1 посто најбогатијих Американаца поседује више од трећине богатства читаве нације. Штавише, горњих 1 посто грађана САД остварило је 93 посто додатних прихода створених у земљи у 2010. години (у поређењу са 2009. годином; Stiglitz, 2012: 24). Али, тај пораст неједнакости „није нужан, нити је, када је реч о тренутним приликама, чисти производ неизбежних тржишних сила“ (*inexorable market forces*; Stiglitz, 2012: 25). „Једноставна прича о Америци је следећа: богати постају све богастији, а најбогатији постају још богастији“ (2012: 27). Стога, „америчка

126 Процењује се да тек двадесетак земаља света има могућност да истински наноси штету било коме изван својих граница током дужег временског периода (Rothkopf, 2012).

неједнакост није се просто догодила; она је произведена; највећи део данашњих неједнакости учинак је владине политике – како оног што је влада чинила, тако и оног што није хтела да уради“ (43).

„Наш политички систем“, пише даље Стиглиц, „у све већој мери повећава неједнакост исхода и смањује једнакост могућности“ (45). То се дешава зато што је тренутно његова главна функција, сматра Стиглиц, да обезбеђује не иноваторско предузетништво већ класично *рентијерство* (*Rent Seeking*; исто). „Рентијерство“ се у савременој економији односи на монополски профит, односно на монополску ренту – приход који се добија захваљујући *иолијички спонзорисаном монопољу на иржишију* (50). Тај спонзорисани мопол тиче се, пре свега, производње и одржавања система у коме су грађани, поготову они мање информисани, мање образовани и мање обазриви, жртве предаторских настројења банака и свих других великих компанија (Stiglitz, 2012: 51).

Уколико боље погледамо извор богатства оних на врху, каже Стиглиц, прича о њиховом „иновативном генију“ само је мит. У већини случајева, наиме, реч је о успешном заузимању монополске позиције на тржишту, до које се дошло уз помоћ корумпиране политичке елите (52). И као што су у XIX веку „железнички барони“ помоћу политичара обезбеђивали велике мополске профите – да би их у наредном столећу заменили нафташки магнати, попут Џона Д. Рокфелера (John D. Rockefeller) и његове компаније „Стандард ојл“ („Standard Oil“) – тако су и крајем XX века Бил Гејтс (Bill Gates) и његов „Мајкрософт“ („Microsoft“), захваљујући политичарима, обезбедили доминацију на америчком и светском тржишту.

„Мајкрософт није био прави иноватор“, тврди Стиглиц. „Нити је први урадио програм за обраду текста, нити је први открио начин на који се прави табела, нити је произвео први претраживач, нити медија плејер или нешто друго“ (Stiglitz, 2012: 55). Заправо, неко други је све то пронашао, а Гејтс је само, захваљујући монопољу који је добио благодарећи својој социјалној вештини и политичарима, успео да буде најбогатији Американац дуже од двадесет последњих година.¹²⁷

127 Ако погледамо листу најбогатијих Американаца, од 1770. године до данас, анализираних по петогодиштима (Wikipedia, 2016), видећемо да је, осим банкара Стефана Жирарда (Stephen Girard), који је доминирао у шест петогодишта (1805–1835), и Корнелија Вандербилта (Cornelius Vanderbilt), који је био најбогатији такође у шест петолетки (1850–1880), следећи богаташ који је на врху дуже од двадесет година управо Бил Гејтс (1995–...).

Други пример политички спонзорисаниог монопола који Стиглиц наводи тиче се банака. Иако у САД постоје стотине банака, четири велике банке располажу скоро половином банкарских средстава у земљи. Цео банкарски сектор остварује профит од преко 115 милијарди долара годишње, а највећи део тога слије се у џеп банкарских директора (Stiglitz, 2012: 55-56). То је могуће зато што у банкарству, као и на целокупном тржишту САД, важи начело „регулаторног заробљавања“ (*regulatory capture*; 56-57). Влада посредством регулаторних агенција обезбеђује монопол посебних интересних група, науштрб интереса јавности, односно друштва у целини. Тако у банкарском сектору влада штити непоштене (лихварске) камате које појединци и мања предузећа плаћају банкама у власништву највећих финансијских капиталиста.

Конечно, трећи Стиглицов пример политички спонзорисаног монопола јесте фармацеутска индустрија. Захваљујући системској корупцији, Влада, Конгрес и Сенат признају више цене лекова од стварних, чиме фармацеутским магнатима омогућују додатних 50 милијарди долара годишње добити (Stiglitz, 2012: 56-59). Ако погледамо исте лекове, по саставу и дејству, које производе, рецимо, америчке и индијске компаније, видећемо да су цене индијских лекова и до педесет пута ниже (код нас је, на примеру лека против хепатита Ц, то показао Павловић, 2016). Огромна зарада америчке фармацеутске индустрије, дакле, не произилази толико из њене иновативности колико из монополског положаја који она има и на тржишту САД и на светском тржишту – захваљујући успешном „лобирању“ у политичкој елити.

Сличну слику предаторске суперелите у САД Стиглиц даје и у књизи *Велика њогела* (Stiglitz, 2015; срп. изд. Стиглиц, 2015). Неједнакост у САД није нужан, наводно тек нежељен нуспроизвод тржишне економије. Напротив, огромна богатства на врху доходне лествице у највећој мери су учинак способности једног процента најбогатијих да манипулишу тржиштем и политичким процесом регулисања тржишта. Основни извор њиховог богатства је *ренти*, екстрапрофит који монополиста остварује зато што нема стварне конкуренције; а политичари у САД служе управо томе да супербогаташима обезбеде монополски положај на америчком и светском тржишту. Тако је и могуће да 25 менаџера највећих инвестиционих фондова у САД, 2014. године, заради више него 158.000 васпитачица у свим америчким обдаништима заједно (пример из: Vumr, 2015).

И амерички политичари су најчешће богати људи и део више класе, која је политички и социјални темељ супербогаташа. Преко половине чланова америчког Конгреса и сами су милионери (Willig,

2014), што значи да је та групација из друштвеног врха чак седам пута заступљенија у представничком телу од свог удела у становништву (неких 7 посто америчких домаћинстава поседује имовину вредну милион и више долара; Sahadi, 2004). Богатство истакнутијих америчких политичара мери се десетинама милиона долара. Тако Хилари и Бил Клинтон поседују имовину вредну 45 милиона долара (Fontevicchia, 2015), коју су зарадили првенствено баснословно плаћеним говорима које су држали у богатим компанијама и на богатим универзитетима. Они за наступ добијају око 250.000 долара, па је тако Бил Клинтон за 11 послепредседничких година одржао преко 540 говора и зарадио 105 милиона долара, док је Хилари само за 15 месеци, 2014. и у прва три месеца 2015. године, за 51 говор узела више од 11 милиона долара (Gold, Helderman, Gearan, 2015). Сматра се да су овако високи хонорари један од начина на који богате компаније корумпирају политичку класу: они су порука сваком политичару на шта све може да рачуна када оде са дужности – само уколико је довољно „кооперативан“.

Америчка „суперкласа“, наравно, САД доживљава само као један од извора и гаранта свог богатства. Она немилосрдно – према својим суграђанима – пребацује послове у иностранство да би смањила трошкове производње, остварујући огромне профите и остављајући притом милионе Американаца без посла. У протеклој деценији у САД је сваког месеца затварано 50.000 радних места у индустријској производњи (Thompson, 2011), што је у периоду 2000–2009. износило 5,5 милиона радника мање (McCormack, 2009). Тако се за девет година у САД угасила трећина производних (индустријских) радних места (исто).¹²⁸ САД су се, по уделу индустријске производње у БДП-у и по уделу индустријских радника у радној снази (у оба случаја око 10 посто), практично вратиле у средину XIX века (Buchanan, 2011; Елзесер, 2009: 39).

Такву праксу америчке бизнис-елите тамошњи политичари до сада су углавном немо пратили јер су компаније део свог огромног профита одвајале и „за лобисте у Вашингтону, који даноноћно раде 'за брзу траку и слободну трговину'“ (Buchanan, 2014). Изостанак елементарне солидарности са суграђанима, уочљива код читаве највише класе у САД, објашњава се налазима више психолошких истраживања (видети: Piffa, Stancatoa, Côtéb, Mendoza-Dentona and Keltnera, 2012), која су показала да што је неко ближи врху социјалне лествице, то је мање саосећајан и етичан (односно – више је похлепан).

128 У појединим државама САД, у периоду 2000–2010, тај пад износи чак између две петине и половине: Масачусетс, Њујорк и Охајо 38 посто, Њу Џерси 39 посто, Северна Каролина 42 посто, Род Ајленд 44 посто, Мичиген чак 48 посто (Buchanan, 2011).

Ако те елементе слике о америчкој „суперкласи“ пројектујемо на глобални ниво, суочићемо се с визијом убрзаног удаљавања све богатије, моћније и повезаније елите од остатка друштва. Развојем медицине и фармације, та елита може себи да приушти све бољи и дужи живот – попут Дејвида Рокфелера (David Rockefeller) који је живео 102 године (1915–2017). „Обичан свет“ ту све богатију, моћнију и удаљенију суперкласу почиње да доживљава као „нову аристократију“ која чак и буквално узима срца „малих људи“ како би дуже живела.¹²⁹ Задатак социолога у будућности је да глобалну суперкласу покуша да потпуније истражи, како би се раздвојили мит и наше предрасуде од научне истине. Овај рад је прилог и, уједно, пледоаје за таква даља истраживања.

Закључак

У социолошком смислу сасвим је прихватљива употреба појма „суперкласа“ као ознаке за највишу, глобалну (транснационалну) класу данашњег светског капиталистичког система. Као крајњи поседник и корисник системског монопола, и у производњи и на тржишту, та класа ужива огромну системску ренту. У средишту те класе, међутим, очигледно постоји и активна елита („суперелита“) која је свесна и својих класних интереса и система који те интересе штити и реализује. Суперелита обезбеђује да део системске ренте ужива и политичка и интелектуална елита, чији припадници политички и идеолошки легитимишу систем и омогућавају да се он очува.

Социолози на основу постојећих показатеља могу да идентификују постојање „суперкласе“, док је нешто теже идентификовати „суперелиту“, те углавном иду посредним истраживачким путевима. Ипак, социолози не треба да се боје стигме „теорије завере“ када препознају постојање координације у језгру данашње суперкласе, која представља услов одржања и функционисања система. У том светлу би се могло рећи да у савременој социологији долази до хеуристички и експланаторно позитивне конвергенције двеју раније супарничких стратификационих теорија – теорије класе и теорије елите.

129 И по нашим медијима била се пронела вест да је најстаријем Рокфелеру, тобоже, чак шест пута пресађивано срце, те да је, опорављајући се од последње трансплатације (2014), наводно изјавио да „намерава да живи 200 година“ (утврдио сам да је извор за ову вест био: <http://worldnewsdailyreport.com/david-rockefellers-sixth-heart-transplant-successful-at-age-99/>). Београдска *Политика* је о његовој смрти известила под насловом: „Дејвиду Рокфелеру отказало седмо срце“ (<https://www.politika.rs/scc/clanak/376577/Svet/Dejvidu-Rokfeleru-otkazalo-sedmo-sccce>). Чињеница да су многи, код нас и у свету, у ту вест поверовали показује какво мишљење о супербогаташима има обичан човек.

Шеста глава

Покретљивост у Британији и Србији

У овом поглављу дајем преглед истраживања вертикалне друштвене покретљивости у Британији и Србији. Нагласак је на међупоколењској мобилности, а као основни аналитички показатељ користим табелу долазне покретљивости (слојног породичног порекла испитаника). Не употребљавам сложеније статистичке показатеље или моделе из два разлога. Прво, зато што је данас све мање социолога у стању да прати и разуме све нове и нове статистичке показатеље покретљивости, па се има утисак да су се статистички модели отргли од теоријског разумевања и готово постали сами себи циљ. Невоља је што то онемогућава шири увид у податке и расправу у научној заједници о њиховом тумачењу и начинима њиховог даљег прикупљања. И друго, зато што сматрам да је шаблонско коришћење Јасудиног индекса у тумачењу налаза из ранијих истраживања у Србији (1972–1989) у извесној мери искривило разумевање и објективне оцене тадашње друштвене покретљивости (опширније у наредном поглављу). Зато је боље усредсредити се на једноставне показатеље.

Британска истраживања и спорови

У Британији се већ од почетка XX века врше социолошка истраживања друштвене покретљивости (Chapman and Marquis, 1912;

Chapman and Abbott, 1913; Ginsberg, 1929). Она су се у почетку тичала појединих занимања, али су се до средине XX века развила у истраживања друштвене покретљивости на националном узорку и на гроздовима занимања.

Тако је Дејвид Глас (David Victor Glass, 1911–1978) руководио великим истраживањем међупоколењске друштвене покретљивости 1949. године. Резултати су објављени у књизи *Друштвена покретљивост у Британији* (Glass, 1954). Друштвена покретљивост је утврђивана поређењем занимања очева и синова око 3,5 хиљаде испитаника. Занимања су сврстана у седам статусних група и ево до ког је налаза аутор дошао (табела 1).

Табела 1 Међупоколењска покретљивост у Енглеској и Велсу 1949. (по Гласу)

Класа очева	Класа синова (у постоцима)							Укуп. удео
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	
1.	48	12	8	2	1	1	0	4
2.	15	25	10	4	2	1	1	4
3.	12	22	20	14	9	4	5	10
4.	11	13	18	24	16	11	7	15
5.	14	22	34	40	50	44	45	43
6.	0	4	6	9	12	24	17	13
7.	0	2	4	7	10	15	25	11
	100	100	100	100	100	100	100	100

Легенда: 1 – стручњаци и високо управно особље; 2 – директори и виши шефови; 3 – инспектори, надзорници и други немануелни радници (вишег степена); 4 – инспектори, надзорници и други немануелни радници (нижег степена); 5 – квалификовани мануелни радници и рутински немануелни радници; 6 – полуквалификовани мануелни радници; 7 – неквалификовани мануелни радници.

Извор: Glass, 1954.

Из табеле 1 види се да је 63 посто испитаника из класе занимања 1 дошло из класе 1 и 2, а 0 посто из класе 6 и 7. С друге стране, 42 посто испитаника из класе 7 дошло је из класе 7 и 6, а свега 1 посто из класе 2 и 1. Судећи само по томе, могло би се закључити да је британски слојни састав био слабе пропустљивости. Међутим, ако се погледају сви испитаници, видеће се да су готово две трећине људи са којима је разговарано биле у другој класи занимања у односу на своје очеве. При томе, отприлике њих половина се померила навише, а половина је отишла наниже.

Истина, већина покретљивости била је кратког домета. Начелно, синови су се померали само за једну или две степенице горе или доле. Најмање је било великих скокова или великих падова. Појава самообнављања је уочена посебно у вишим статусним групама. То значи да се класа или слој попуњава из реда деце оних који већ припадају тој групацији. Рецимо, 48 посто припадника класе 1 имало је очеве који су такође били у класи 1. Али, самообнављање је појава која је одликовала и средње и ниже ешелоне. Рецимо, 50 посто квалификованих радника и рутинских немануелаца (класа 5) имало је очеве у тој истој класи занимања.

Гласу је углавном замерано да његов узорак није одражавао стварне промене у британском друштву. Његов налаз показује смањење броја белих оковратника, али је тај грозд занимања порастао 1919–1949. за 16 посто (Payne, Ford, and Robertson 1977).

Следеће важно истраживање друштвене покретљивости у Британији спровео је Џон Голторп (John Goldthorpe, 1935–) са сарадницима из Колеца Нафилд у Оксфорду (Nuffield College, Oxford) 1972. године. Узорак је чинило 10.000 мушкараца из Енглеске и Велса, старих од 20 до 64 године. И он је занимања распоредио у седам класа и ево његовог налаза (табела 2).

Табела 2 Међупоколењска покретљивост у Енглеској и Велсу 1972. (по Голторпу)

Очева класа	Класа испитаника (у постоцима)							Укуп. удео
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
I	24	12	9	6	3	2	2	7
II	13	12	8	4	5	3	2	6
III	10	10	10	6	8	5	5	7
IV	13	14	12	37	11	10	12	14
V	12	14	13	9	16	11	9	12
VI	16	21	25	19	29	39	30	28
VII	13	18	24	19	29	29	39	26
	100	100	100	100	100	100	100	100

Легенда: I – прворазредни стручњаци, управљачи и званичници; директори и шефови у великим индустријским предузећима; велики поседници; II – другостепени стручњаци, управљачи и званичници; прворазредни техничари; директори и шефови у мањим предузећима; надзорници немануелних занимања; III – рутинска немануелна (пре свега чиновничка) занимања у администрацији и привреди; продавци и пријемна занимања у услугама; IV – мали власници (укључујући и земљовласнике, занатлије, трговце) и самоупсленици без прворазредне стручности; V – другостепени техничари и надзорници мануелних радника; VI – квалификовани мануелни радници; VII – полуквалификовани и неквалификовани мануелни радници.

Извор: Golthorpe, 1987: 45

Из табеле се јасно виде две појаве. Прво, да у класи I неких 29 посто испитаника потиче из радничких породица, 34 посто из средње класе, а 37 посто представља самообнављање виших класа. То је ипак значајна узлазна покретљивост, већа него код Гласа. Према се седам Гласових класа занимања не може непосредно поредити са седам Голторпових класа, очевидно је да је, код Гласа, у класи 1 било 48 посто синова чији су очеви такође били из исте класе, а да је та сразмера код Голторпа пала на 24 посто. Такође, код Гласа, нико у класи 1 није имао очеве из класа полуквалификованих и неквалификованих радника (6 и 7), док се тај постотак код Голторпа попео на 13 посто. То значи да се значајно повећала узлазна покретљивост далеког домета (из 7 у 1). Уопште, узлазне покретљивости је било далеко више него силазне.

Британија је, наравно, и према овом Голторповом налазу била још увек далеко од меритократског идеала. Удео синова радничког порекла у највишој класи и даље је значајно заостајао за уделом радника у укупном становништву. Ако је радника у време очеве било преко 55 посто, то значи да би – за „савршену покретљивост“ – толики требало да буде удео синова у класи 1 чији су очеви из класе 6 и 7. Њих је, међутим, било 29 посто (табела 2). С друге стране, удео службене класе (1 и 2) био је око 10 посто, али је међу данашњим припадницима класе 1 њих 37 посто имало очеве у службеној класи. Такође треба запазити да, када је радничка класа у питању, њена узлазна покретљивост расте како се скраћује класно растојање (ако се гледа збир шестог и седмог реда по ступцима, слева надесно), као што и класна самообнова расте како се иде од средњих класа ка нижим (по дијагонали табеле).

Неки су сматрали да је повећање покретљивости у Британији, које је забележено у раздобљу између Гласовог (1949) и Голторповог (1972) истраживања, учинак већег удела виших занимања у саставу радне снаге, а не веће отворености друштвеног поретка (Хараламбос, 2002: 99–100). Тако су послови службене класе као удела у запошљавању мушкараца порасли с 13 посто на 25 посто. То значи да је у „горњим собама“ друштвеног здања било више места (*'more room at the top'*), која су могла бити попуњавана и припадницима нижих класа (иако су више класе наставиле да се самообнављају истим темпом). Овако гледано, апсолутна покретљивост је порасла, али је релативна остала истоветна. У нашој социолошкој литератури та разлика се именује као разлика између „укупне“, „структурно неопходне“ и „чисте“ покретљивости.

Голторпу је ово истраживање послужило и да испита три теоријске недоумице. Прва од њих је тзв. *тхеза о затворености* (*closure thesis*). Њу су уобличили марксисти Том Ботомор, Ралф Милибанд и Ентони Гиденс (Bottomore, 1965: 38–41; Miliband, 1969: 36–45, 59–67; Giddens, 1973: 164–70). Према њиховом мишљењу, узлазна покретљивост у савременом капитализму сведена је само на ближе положаје, док се они даљи, поготово ако се налазе на врху, отпорни на попуњавање са дна лествице. Погледа ли се горња табела, видеће се, међутим, да је 28 посто припадника класе I дошло из радничких класа. „Класа I по нашој схеми показује, како год да се рачуна, веома широку основу попуњавања и веома низак степен истородности у свом саставу“, оцењује Голторп (1987: 44). Чак $\frac{3}{4}$ припадника те класе дошле су из неке друге класе. Премда остаје чињеница да су потомци класе I сразмерно заступљенији од свог удела у узорку, нема говора о затворености у уобичајеном смислу те речи (1987: 43–47).

Ништа боље није прошла ни тзв. *тхеза о брани* (*buffer-zone thesis*). Њу су заступали Ботомор, Гиденс, Паркин, Вестергард и Реслерова (Bottomore, 1965: 38; Giddens, 1973: 108; 181–182; Parkin 1971: 25; 49–60; Westergaard and Resler, 1975: ch. 3). Према тој тврдњи, изнад рутинских немануелних радника постоји запрека иза које нагло опада друштвена покретљивост. Голторп, међутим, показује да је 15 посто синова ПКВ и НКВ радника (класа 7) и 16 посто синова КВ радника (класа 6) данас у класи I и II (1987: 49). У исто време, 15 посто деце људи из класе I завршило је у радничким занимањима, тј. данас се налазе у класама VI и VII (1987: 49). То можда и нису превелики удели. Али, ако се готово свако шесто дете радника попне у службену класу а скоро свако шесто дете из службене класе спусти до радника, онда је тешко говорити да постоји запрека између службене и средње класе. Пре ће бити да величина удаљености, тј. ниска стартна позиција радника, сама по себи представља знатно већу сметњу.

Голторп је такође одбацио и тзв. *равнотежну тхезу* (*conterbalance thesis*). Она каже да међупоколењска покретљивост расте, али на рачун смањене унутарпоколењске покретљивости. Вестергард и Реслерова кажу да потомци радника започињу свој радни век на положајима који су нешто виши од њихових родитеља. Али, њихово даље напредовање ограничено је новоуведеним запрекама, које се тичу пре свега захтева за формалним образовањем (Westergaard and Resler, 1975: 324–333). Голторп, међутим, сматра да његови налази побијају такву тврдњу. Могућност да људи стартују са виших позиција него њихови родитељи, која је порасла због веће могућности школовања, није истовремено праћена и смањењем могућности за напредовање

током радног века. Према Голторповим налазима, неке $\frac{3}{4}$ синова радника почеле су рад у радничким занимањима, док је онда $\frac{1}{3}$ њих, током рада, успела да се уздигне на класној лествици. Укупно је 13 посто радничке деце, која су започела радни век као радници, доспело до класе 1 и 2. Дода ли се томе и 3 посто радничке деце који су се већ првим послом попели у I или II класу, добија се укупно 16 посто радничких синова који су доспели до највиших положаја у друштву (1987: 58). Систем је, према тим подацима, заиста постао отворенији.

Голторп је и сам, донекле, био изненађен својим налазима – што је добра страна сваке искуствене социологије. Ипак, он је закључио да то што је апсолутна покретљивост порасла не значи да се исто десило и са релативном. То је, према његовом мишљењу, последица чињенице да је целокупно друштво променило структуру. Од друштва велике радничке класе, оно је постало друштво велике средње класе. Али, више места у горњим собама друштвене хијерархије не значи и да је повећана једнакост животних шанси. Они који су већ на спрату и даље имају далеко веће изгледе да тамо остану него ли они из приземља (1987: 329; 331).

Саундерс (Peter Saunders), међутим, другачије је протумачио те Голторпове налазе (Saunders, 1990б: 79–83; 1995; 1997). Према његовом схватању, Голторпов песимистички закључак почива на два погрешних поставкама. Прва је да је једина добра покретљивост она у којој сви подједнако добијају или сви подједнако губе. Али, примећује Саундерс, није ли добра покретљивост управо она у којој сви већином добијају? И није ли баш то случај у савременој Британији? Заправо, ако имате службену класу која се увећава и радничку класу која се смањује, узлазна и силазна покретљивост никако не могу бити једнаке. Отуда је, заправо, захтев за једнакошћу у узлазној и силазној покретљивости захтев за економски стагнантним друштвом које се не развија (Saunders, 1997: 281).

Друга погрешна Голторпова претпоставка је, сматра Саундерс, да су сви подједнако способни да заузму све положаје у друштву. Ако радника, рецимо, има 50 посто у неком друштву, Голторп тврди да би пола доктора, нуклеарних физичара, политичара или судија морало да потиче од њих. Ако је пак њих двоструко мање, онда је то друштво класно затворен систем. Саундерс, међутим, указује на то да друштвена неједнакост није без икакве везе са природном неједнакости. Новија биохемијска истраживања показују да су интелигенција и способности много више генетског порекла него социјалног. То значи да је могуће да су извесни гени пожељни за поједине професије

усредсређени у одређеним групама становника. Отуда претпоставка о једнаком распореду надарености по свим друштвеним слојевима нема научну основу. Уосталом, и Хелсијево истраживање (Halsey, 1980) показује да је просек квоцијента интелигенције (IQ) различит за различите класе: 109 је у службеној класи, 102 је у средњој, а 98 у радничкој (Saunders, 1995: 31).¹³⁰

Следеће значајно истраживање друштвене покретљивости у Британији спровели су Гордон Маршал и сарадници (Marshall, Rose, Newby and Vogler, 1988), са Есекс универзитета (University of Essex). Ради упоредивости података, и они су се држали Голторпове седмочлане класне схеме. Из табеле 3 види се да се, према налазима Маршала и сарадника, даље повећала међупоколењска покретљивост, чак и на већим удаљеностима. Рецимо, 17 посто деце припадника класе 1 и 22 посто деце припадника класе 2 пало је у класу 6 и 7. Такође, по 20 посто деце припадника класе 6 и 7 попело се у класу 1 и 2. То значи да се, у односу на Голторпово истраживање из 1972. године, стопа далекометне узлазне и силазне покретљивости повећала за једну четвртину.

Табела 3 Међупоколењска покретљивост у Британији (по Маршалу и сар., 1988)

Класа главног старатеља	Класа исјиваника (исјиво)							Укујно
	I	II	III	IV	V	VI	VII	
I	28	32	13	6	4	11	6	100
II	21	40	4	11	2	13	9	100
III	25	22	0	6	10	31	6	100
IV	14	16	6	29	10	11	14	100
V	14	19	4	7	13	13	30	100
VI	8	12	10	7	15	23	25	100
VII	12	8	4	12	10	19	35	100

Извор: Marshall, 1988.

Ипак, и Маршал и сарадници су нашли да су изгледи деце из службене класе да остану у службеној класи 7,76 већи него изгледи деце из радничке класе да се попну у службену класу. Из тога су закључили да је Британија и даље далеко од меритократског идеала.

¹³⁰ Слична америчка истраживања извештавају о квоцијенту интелигенције од 128 за адвокате, 122 за наставнике, 109 за електричаре, 96 за возаче камиона и 91 за рударе и фармере. Постоји висока корелација од 0,81 између IQ и прихода, као и корелација од 0,91 између IQ и престижа занимања (Saunders, 1996: 32).

Њихов закључак је подвргао критици Питер Саундерс у својој књизи *Неједнако али њраведно?* (Saunders, 1996). Он је Голторпу, као и у својим ранијим примедбама, најпре замерио то што наглашава релативну покретљивост науштрб апсолутне. Тиме се занемарује важна страна савремених друштава – да је у њима, без обзира на порекло, све лакше стићи до горњих друштвених положаја. Мањи изгледи деце из радничких породица да се докопају службене класе (вероватноћа 1) преувеличавају се тако што се пореде са изгледима деце из службене класе да у њој и остану (вероватноћа 2). Грешка је у томе што се те две вероватноће узимају заједно и тиме добијају статистички врло неједнаке могућности радника и службеника. Таква грешка се не би појављивала ако би се држали тзв. размере раскорака (*disparity ratios*). Она даје одвојене вредности за вероватноћу 1 и 2, чиме се добијају много мање разлике у обрасцима животних изгледа (Saunders, 1996: 15–17).

Но, и те разлике, тврди Саундерс, не морају нужно бити последица системске затворености друштва. Оне се могу објаснити разликама у интелигенцији, надареностима и поривима. Да би то показао, Саундерс се служи подацима из *Државној истраживања о децјем развоју* (National Child Development Study, 1991). Оно почива на праћењу британске деце рођене између 3. и 9. марта 1958. године. Истраживачи су скупили податке о пореклу, школовању и раду 11.397 испитаника (Saunders, 1996: 47). Око 60 посто њих је 1991. имало запослење са пуним радним временом. На основу њега су испитаници, у складу са званичним степеновањем занимања, сврстани у класе. Саундерс је нашао да је 52 посто испитаника доживело међупоколењску покретљивост. Отприлике једна трећина деце из средње класе (тј. службене) спустила се у нижу класу, а једна четвртина деце из радничке попела се у средњу/службену класу. То је била покретљивост веома слична оној коју је својевремено нашао Голторп. Али, и овде је за оне који су потицали из средње класе било два пута вероватније да ће ту и остати него детету из радничке класе да ће се до ње попети (Saunders, 1996: 48).

Та размера у вероватноћи је, дакле, била готово четвороструко мања него код Маршала и сарадника. Али, и она се могла објаснити неједнаком способношћу и мотивацијом. За утврђивање првог могли су да послуже тестови говорних и неговорних способности рађени када су деца била узраста од 7, 11 и 16 година. Способност утврђена на тим тестовима била је у јакој корелацији са класом у којој су деца завршила (0,37) – далеко јачој него са класом порекла (0,24) (Saunders, 1996: 50). Способнија деца, дакле, завршавала су у вишим

класама, неспособнија у нижим. Али, било је и мање способне деце која су ипак завршавала у горњој класи (тј. у „средњој“ према Саундерсовом разврставању). А њих је било далеко више из те класе (32 посто) него из радничке (17 посто). Међутим, Саундерс сматра да та разлика не долази ни од какве повлашћености већ од веће спремности деце из горње класе да уложе рад током школовања. Да би то испитао, Саундерс је користио три извора података:

- 1) мотивацијску лествицу изведену из упитника који је са децом рађен у узрасту од 16 година;
- 2) мерење изостајања из школе, на основу дневника и бележака;
- 3) мерење „преданости послу“ засновано на упитнику који су испитаници попуњавали када су имали 33 године (Saunders, 1996: 51–52).

На основу тога Саундерс је утврдио да су деца пореклом из средње класе показивала далеко већу марљивост и мотивацију за постигнуће него деца из радничке класе. Они су улагали више труда у своје школовање и тиме успешно надокнадили мањак способности (Saunders, 1996: 52–57).

Све у свему, Саундерс наводи три своја главна налаза:

- 1) „способност је у јачој корелацији са одредишном класом него са класом порекла“ (Saunders, 1996: 57);
- 2) „способност и мотивација су кључни предиктори успеха деце из радничке класе, односно неуспеха деце из средње класе“ (исто);
- 3) „класна одредишта одражавају појединачну заслугу (способности и мотивацију) много више него класно порекло“ (исто).

Маршал и сарадници су одговорили на ту критику (Marshall and Swift, 1996). Они су утврдили да се коришћењем Саундерсове „размере раскорака“ збиља двоструко смањује разлика у изгледима између деце из службене и радничке класе да заврше у службеној класи. Она више није била 8:1 већ 4:1 (1996: 377). Али, сматрају они, тако велика разлика у изгледима тешко може бити објашњена само четири пута већом способношћу и мотивисаношћу деце из службене класе.

Саундерс је, међутим, остао упоран у својој критици (Saunders, 1997). Он се слаже да деца из службене класе нису четири пута способнија и мотивисанија од радничке деце. Али, онолико колико јесу, то је довољно да се током школовања та невелика разлика претвори у кључну. Завршавајући макар за степен вишу школу од радничке

деце, млади из службене класе добијају прилику да стартују са бољег полазног положаја, а тиме и да доспеју даље на друштвеној лествици. Мала разлика на почетку претвара се у огромну на крају.

У расправу се, затим, умешао и Голторп (заједно са Брином: Breen and Goldthorpe, 1999). Брин и Голторп су предложили методу којом се може испитати да ли у савременом британском друштву нечији класни положај више зависи од његове способности или од његовог порекла. Метода је следећа. Најпре се статистички утврди веза између класног полазишта и класног одредишта. Онда се, такође статистички, на класно полазиште додају способности. Ако се тим додавањем статистички промени класно одредиште, тачна је меритократска Саундерсова теза. Ако се, пак, не догоди никаква значајнија статистичка промена, тачна је Маршалова и Голторпова теза о класном детерминизму. Пошто су узели исте податке којима се и Саундерс послужио (Државно истраживање о дечјем развоју), Брин и Голторп су применили веома сложене статистичке технике. На основу претходно описане методе дошли су до закључка да „премда способности играју одређену улогу у одређивању класног одредишта појединаца, учинак класног полазишта и даље остаје јак“ (Breen and Goldthorpe, 1999: 1).

Али, Саундерс је остао упоран (Saunders, 2002). Он тврди да чак и када се примени Бринова и Голторпова метода – која се тешко може назвати повољном по меритократску тезу – закључци су опет другачији од оних које су извели Брин и Голторп. Полазишна класа објашњава само 7 посто варијанси у одредишним занимањима. Чак и ако се томе додају сва остала мерила за утврђивање друштвених предности на којима Брин и Голторп инсистирају, не добија се више од објашњења 10 посто варијанси. Међутим, ако томе додамо учинак на тесту способности рађеном у узрасту од 11 година и грубо мерење мотивације рађено у школи, добијамо објашњење за 19 посто варијанси. Дода ли се пак томе и завршена школа, објашњење варијанси се пење на 27 посто (Saunders, 2002: 570). Дакле, класно исходиште има изванредан утицај на класно одредиште. Али, већи утицај имају способности и мотивација (Saunders, 2002: 571). Британија није меритократија, али је далеко отвореније друштво – у коме рад и способности доносе успех – него што су то склони да признају Маршал и Голторп.

Развијајући даље своју критику, Саундерс указује и на то да је основни показатељ недовољне отворености британског друштва за Маршала и Голтопра очигледно то што у службеној класи заврши

премало способне деце из радничке класе а превише неспособне из службене класе. Британске лабуристичке владе учиниле су много за ширење општих могућности школовања. Али, без обзира на све те напоре, службена класа преноси културне предности које ужива на своју децу. Тако успева да своју мање способну младеж задржи на властитим, вишим положајима. Тиме спречава способнију радничку децу да приступе тим положајима. Та врста замерке се, међутим, каже Саундерс, може уклонити једино ако би друштво, уз механизам који гура способну радничку децу *горе*, увело и механизам који гура неспособну децу службене класе *доле*. Такав механизам, ипак, не може се увести а да се не дозволи озбиљније задирање власти у породицу и наслеђивање. А то је оно на шта ће мало ко од Британаца икада пристати. Друштвене последице таквог тоталитаристичког задирања у приватност биле би далеко погубније од ма какве добити на страни „праведније“ друштвене покретљивости.

Како било да било, кључ за ово питање лежи у две чињенице које се јасно виде у разматрањима Хита и Пејна (Heath and Payne, 1999):

- 1) у току је непрестано сразмерно увећање службене класе у односу на радничку класу;
- 2) пошто се службена класа увећава, сразмерно је мања и конкуренција за улазак у њу.

Да се службена класа сразмерно увећава види се, примећују Хит и Пејн, из података прикупљених за потребе Британских изборних студија у раздобљу 1964–1997. Поделитемо ли испитанике по деценијама у којима су рођени и ако то онда упоредимо са њиховом класном припадношћу (при чему класе у основи одговарају Голтоповој седмо-класној схеми), добићемо распоред као у табели 4.

Табела 4 Класни састав Британаца старијих од 35 година током времена (у постоцима)

Друштв. класа	Година рођења						
	Пре 1900.	1900–1909.	1910–1919.	1920–1929.	1930–1939.	1940–1949.	1950–1959.
I	7,0	10,1	11,6	16,1	17,1	21,6	23,2
II	11,0	9,2	11,2	13,1	15,0	16,3	19,1
III	7,9	8,3	9,1	6,9	5,8	4,3	4,5
IV	12,2	10,3	8,7	8,9	13,3	15,0	15,3
V/VI	31,9	30,3	30,8	31,9	25,6	22,6	22,0
VII	30,0	31,7	28,7	23,1	23,2	20,2	15,8

Извор: Heath and Payne, 1999: 9

Јасно се види да је службена класа (I и II), током пола века, увећала свој удео за 133 посто. То значи да је сада барем двоструко лакше у њу ући, или у њој остати, него што је то било раније. Из те чињенице произилазе две наизглед супротне последице:

- 1) да све већи удео деце пореклом из службене класе може да остане у службеној класи;
- 2) да све већи удео деце из радничке класе може да напусти радничку класу.

Обе последице виде се у табели 5. Док је некада 51 посто синова из службене класе остајало у класи очева, данас се тај удео попео на 73 посто. У исто време, док је некада чак 76 посто радничке деце остајало у тој класи, сада се тај удео смањио на 50 посто.

Табела 5 Промене у стопи међупоколењске постојаности (постотак синова који су остали у класи очева)

Класа	Година рођења						
	До 1900.	1900–1909.	1910–19.	1920–1929.	1930–1939.	1940–1949.	1950–1959.
I	-	36	39	48	47	44	68
II	19	22	33	28	38	22	40
III	-	21	21	15	6	7	1
IV	34	32	25	28	31	28	31
V/VI	49	38	41	40	34	31	35
VII	53	47	46	34	35	28	33
Службена класа (I + II)	51	49	61	69	67	62	73
Радничка класа (V/VI + VII)	76	75	73	67	60	53	50

Извор: Heath and Payne, 1999: 14

Коју ће од те две чињенице истраживач нагласити – самообнављање службене класе или повећану узлазну покретљивост радничке деце – зависиће првенствено од његовог односа према систему. Марксисте ће наглашавати прву, функционалисти другу чињеницу. Али, тек ако их обе имамо у виду, моћи ћемо да створимо потпунију слику савремених друштава.

Српска истраживања и налази

Иако је, у међуратној Србији, било озбиљних студија о друштвеној структури – попут оне Мирка Косића (1892–1956), објављене у угледном *Келнском тромесечнику за социологију* (*Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie*; Косић, 1932) – у то време још увек није било искуствених истраживања друштвене покретљивости нити су коришћени статистички подаци са циљем праћења социјалне мобилности.

Након уласка комуниста у Србију (1944), званична идеологија је тврдила да је успостављено „једнокласно друштво“, са свеобухватном „радничком класом“, у коју спадају сви који „продају своју радну снагу“, „било физичку или духовну“ (Кардељ, 1968: 42). Признавало се да постоји и „управљачки слој“, али се тврдило да он није класа јер је „тесно повезан са основним масама радничке класе“ (Кардељ, 1968: 20).

Ипак, у српској социологији постепено се развија, па онда и преовладава, поглед о слојној или чак класној структури тадашњег друштва (Милић, 1960а; Печујлић, 1966; Лукић, 1966; Поповић, 1967; Видаковић, 1971; Лукић, 1971; Радовановић, 1972; Пешић, 1972; Ускоковић, 1973). Војин Милић (1922–1996) био је први српски социолог који је, користећи налазе Пробног пописа становништва Југославије (април, 1960), дао преглед друштвене покретљивости тадашње земље (Милић, 1960б; овде користим прештампан текст из Милић, 1996). Његов аналитички узорак чинило је 8.707 испитаника (оба пола), старијих од 21 године. Ево како је Милић груписао занимања и приказао друштвену покретљивост (табела 6).

Табела 6 Међупоколењска покретљивост у Југославији (по Милићу, 1960)

Занимање оца	Занимање испитаника (у %)			Укуп. удео
	Немануелно	Мануелно	Пољопривредно	
Немануелно	30,0	5,9	1,8	8,5
Мануелно	29,6	36,8	5,6	20,1
Пољопривредно	40,4	57,3	92,6	71,4
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Милић, 1996: 134

Милић је у мануелна занимања сврстао раднике, приватне занатлије те „саобраћајно и услужно особље“, а у немануелна трговце, службенике, стручњаке и руководиоце. Дао је и табелу покретљи-

ности по мањим групама занимања (Милић, 1996: 145–6).¹³¹ Из ње се види да је 36,7 посто руководиоца имало оца пољопривредника, а 24,9 посто њих радника или занатлију, док је међу стручњацима 27,2 посто њих имало оца пољопривредника, а 21,7 посто њих радника или занатлију. Постотак очева из истог слоја за руководиоце био је 9,6, а за стручњаке 21,1 (исто). Иако је 92,6 посто актуелних пољопривредника имало оца пољопривредника, заправо је 36,2 посто испитаника чији су очеви били пољопривредници прешло у непољопривредна занимања (25,5 посто у раднике и занатлије, 4,9 у ниже службенике, 3,2 у средње службенике, 1,0 у руководиоце, 0,8 у продавце и 0,8 у стручњаке). То значи да је, према Милићевом налазу, стопа самообнављања пољопривредника била 63,8 посто.

Милић је, да би могао да врши поређења, сам приступио писању категорија занимања испитаника у шест гроздова (слојева), које је хијерархијски овако поређао: 1. руководиоци и стручњаци; 2. службеници са средњом и вишом спремом; 3. продавачи и службеници са нижом спремом; 4. КВ, ВКВ радници, пословође и занатлије-приватници; 5. НКВ и ПКВ радници; 6. пољопривредници. Слично је урадио и са занимњима очева, које је такође разврстао у одговарајућих шест, хијерахијски поређаних група. Тако је могао да мери дужину растојања у измени међугенерациског положаја у вертикалној друштвеној покретљивости (Милић, 1996: 185; 187–8).

Његов налаз је био да је 55,1 посто испитаника задржало очев друштвени положај, 11,8 посто се спустило, а 33,1 посто се попело на друштвеној лествици. Најчешће су посредни биле краткотермине измене друштвеног положаја (20,1 посто за једну степеницу горе или доле), док је удео промена опадао са удаљеношћу долазног положаја (свега 1,4 посто испитаника попело се или пало за пет степеника).

Милић је те промене упоредио са доступним подацима за друге земље. Подаци за Шведску (1958) и Данску (1959) били су потпуно

131 Милић је дао различите спискове занимања за очеве и за испитанике. Очеви су, рецимо, били „трговци и власници привредних предузећа“, а испитаници само „продавачи“. Тако је учинио зато што се сматрало да је неких категорија занимања, укидањем приватног власништва у индустрији и трговини, нестало. Чуди, међутим, то што су и радници, службеници и стручњаци били различито разврставани. За предратне раднике, рецимо, постојале су две, а за послератне три категорије, за предратне службенике једна, а за послератне две категорије, а стручњаци су некад били у групи названој „стручњаци и уметници“, а сада су се нашли у групи „високообразовани службеници“. Вероватно је званични упитник Пробног пописа становништва био такав. Али, то је онемогућавало одређенији увид у покретљивост, према групацијама занимања, која би се онда могла упоредити са, рецимо, Гласовим налазом из Британије.

упоредиви. Показало се да Југославија има нижу друштвену покретљивост од обе земље. У Данској је 41,8 посто испитаника задржало очев друштвени положај, 31,0 посто се спустило, а 27,1 посто се попело на друштвеној лествици. У Шведској су одговарајуће бројке биле 39,8, 17,0 и 43,2. Ипак, друштвена покретљивост међу нашим млађим испитаницима приближавала се стопи покретљивости у Данској и Шведској. То је рађало оптимизам да Југославија, по динамици социјалне мобилности, може да сустигне индустријски развијеније земље.

Тако висока узлазна покретљивост у социјализму била је последица индустријализације земље и политике „једнаких друштвених шанси“. Индустријализација је довела до отварања нових радних места у занимањима веће квалификованости (табела 7). Већи удео боље плаћених занимања значио је пораст средњих и горњих слојева. С друге стране, политика „једнаких шанси“, коју су водили комунисти, подразумевала је бесплатно школовање и начелно једнаке шансе за запошљавање. То је значило да слојно порекло није играло битну улогу у професионалној каријери.

Табела 7 Састав привредно активног становништва Србије 1931–2002.

Грана		1931.	1953.	1971.	1991.	2002.
Пољопривреда	%	79	67	53	30	22
	бр.	1.797.856	2.211.653	1.812.213	964.687	580.339
Индустрија и занати	%	9	12	21	36	31
	бр.	194.192	390.921	726.954	1.159.712	830.526
Трговина, услуге, саобраћај	%	3	6	9	18	25
	бр.	76.325	198.960	299.864	579.100	655.968
Јавна служба	%	5	4	10	16	16
	бр.	109.119	117.805	333.850	514.402	422.304
Остали	%	4	11	7	0	6
	бр.	87.960	375.378	216.908	7.809	153.850
Укупно	%	100	100	100	100	100
	бр.	2.265.402	3.294.717	3.389.789	3.225.710	2.642.987

Легенда: подаци за 1953–2002. односе се на Србију без Косова и Метохије; сви подаци су из пописа становништва.

Милићева студија је почивала на анализи пописних података. Но прво право социолошко истраживање друштвене покретљивости

у Србији урадили су Милосав Јанићијевић (1931–2004) и Одељење за социологију Института друштвених наука из Београда (крај 1970). Истраживачки узорак је чинило 2.106 испитаника (запослени мушкарци). Ево Јанићијевићевог налаза, израженог тако да се може упоредити са Милићевим (табела 8).

Табела 8 Међупоколењска покретљивост у Србији (по Јанићијевићу, 1970)

Занимање оца	Занимање испитаника (у %)			Ук. удео
	Немануелно	Мануелно	Пољопривредно	
Немануелно	26,5	10,7	1,1	12,3
Мануелно	21,2	31,7	3,3	19,1
Пољопривредно	52,3	57,6	95,6	68,6
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Јанићијевић, 1970: 177

Овако представљен, Јанићијевићев налаз са Србију није превише различит од Милићевог за Југославију. Србија и јесте била, по многим показатељима, увек око југословенског просека. Ипак, постоји важна разлика која се тиче пољопривредника. И код Јанићијевића они потичу готово искључиво од очева пољопривредника (95,6 посто; код Милића 92,6 посто). Ипак, док је код Милића 36,2 посто испитаника чији су очеви били пољопривредници прешло у непољопривредна занимања, тај удео је код Јанићијевића чак 53,8 посто (30,6 посто је прешло у мануелне, а 23,2 посто у немануелне; одговарајуће бројке код Милића су 25,5 и 10,7). „Разлике између утврђених коефицијената ова два истраживања толико су велике“, коментарисао је Јанићијевић (1972: 178) – имајући у виду коефицијент самообнављања сељаштва код Милића од 63,8 посто и свој налаз од 46,2 посто – „да се може рећи да је последња деценија донела можда најдубље социјалне трансформације сељаштва у читавом послератном периоду.“

Јанићијевић даје преглед међупоколењске покретљивости и по мањим групама занимања (табела 9), чиме коначно долазимо до података (релативно) упоредивих са британским истраживањима. Сравнимо ли Јанићијевићев налаз за Србију (табела 9) и Голторпов за Енглеску (табела 2), лако ћемо уочити висок степен отворености тадашњег српског друштва, барем за вертикалну покретљивост на већу раздаљину.

Табела 9 Међупоколењска покретљивост у Србији
(по Јанићијевићу, 1970)
– разуђенији приказ –

Очево занимање	Занимање исписаника (посто)							Ук. удео
	1	2	3	4	5	6	7	
1	6,7	0,8	1,6	0,0	0,2	0,7	0,0	0,8
2	20,1	13,6	3,2	5,5	3,6	1,2	0,1	5,1
3	6,7	6,0	4,0	4,1	4,8	3,9	0,4	3,5
4	12,0	9,7	4,8	20,6	8,7	5,	1,6	6,6
5	6,0	6,8	7,2	8,2	11,6	1,2	0,3	4,9
6	6,7	10,7	6,0	17,8	16,9	20,3	2,0	10,6
7	41,8	52,4	63,2	43,8	59,6	66,8	95,1	68,5
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Легенда: 1 – стручњаци, 2 – средњи службеници, 3 – нижи службеници, 4 – трговци и занатлије (приватници), 5 – КВ и ВКВ радници, 6 – НКВ радници, 7 – сељаци

Извор: Јанићијевић, 1970: 182–183

Док у Енглеској припадници горње две класе занимања (I и II) у 29 посто случајева имају очеве из доњих, радничких класа (VI и VII), у Србији горње две класе занимања (стручњаци и средњи службеници) у 54, односно чак 70 посто случајева имају очеве раднике или пољопривреднике. То је висок степен далекодометне узлазне покретљивости. Још једна разлика у односу на енглеско друштво је натполовични удео очева-пољопривредника међу актуелним радницима и нижим службеницима у Србији и њихов удео од две петине међу стручњацима и самосталним занатлијама. То далеко превазилази постотак припадника средњих и виших слојева у Енглеској који су водили порекло из највеће доње класе тамошњег друштва – радништва.

Међутим, за Голторпов и Јанићијевићев налаз заједнички је горњи десни угао њихових табела. Он показује да припадници нижих слојева занимања врло ретко потичу из породица које припадају вишим слојевима. У Енглеској свега 5 посто припадника VI односно 4 посто припадника VII класе има очеве из I и II класе, док у Србији свега 2 посто НКВ радника и 0 посто сељака има очеве стручњаке или средње службенике.

Наредних година у Србији је уприличено више истраживања друштвене покретљивости, али углавном на делу територије Републике (Угљеша Звекић у Краљеву и околини, 1979–1980; Сергеј Флере и Бранислав Ђурђев у Војводини, децембар 1982 – јануар 1983;

Михаило Поповић са сарадницима у Београду и околини, почетком 1986; видети извештаје у: Звекић, 1981; Флере и Ђурђевић, 1984; Богдановић, 1987). Следеће обухватније истраживање слојног састава српског друштва спровео је Михаило Поповић (1925–2011) са сарадницима, крајем 1988. (анкетирано 1.765 особа оба пола, са територије уже Србије без Београда, у узорак за покретљивост ушло 1.478 лица). И то истраживање је показало отвореност друштвене структуре (табела 10). Чак 52 посто испитаника попело се навише у односу на слој родитеља, 39 посто је остало у слоју својих родитеља, а слојно се спустило свега 9 посто испитаника. Највиши слој, политичко-привредни руководиоци, у чак 57 посто случајева попуњен је децом сељака, а у 27 посто случајева децом радника. Међу стручњацима, радници и пољопривредници су чинили чак 66 посто очева. Ако та два слоја третирамо као горње слојеве у социјализму, онда можемо рећи да је – кад вредности из прва два лева ступца у табели 10 сравнимо са крајње десним ступцем – покретљивост била готово „савршена“ за руководиоце, док су стручњаци били више него „савршено“ попуњавани из реда радника, а мање „савршено“ из реда сељака.

Табела 10 Међупоколењска покретљивост у Србији (по Богдановићевој, 1988)

Очево занимање	Занимање испитаника (исто)						Ук. удео
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.	
Руководиоци	1,6	3,7	1,4	0,0	0,4	0,8	1,6
Стручњаци	4,0	13,0	5,7	5,9	0,9	0,6	3,7
Службеници	7,3	13,4	13,6	5,0	2,0	2,5	5,5
Приватници ¹³²	3,2	3,7	2,9	17,8	2,2	0,3	3,2

132 Редослед слојева је другачији у изворној табели, где су приватници смештени између радника и земљорадника. Ја сам градским приватницима и радницима заменио место јер је у истраживању за Београд, као и у истраживању истог тима (Поповића и сарадника) две године доцније за Србију, индекс материјалног стандарда само за ВКВ раднике био бољи него за градске приватнике (видети табеле: Богдановић, 1987: 36; 1991: 57–58). Да су градски приватници и онда били друштвено пожељније занимање него радници, види се и из Богдановићкиног (1991а: 490) налаза да стручњаци, „спречавајући пад у радничку класу, истовремено подржавају прелазак својих потомака у градске приватнике“. Да су радници збиља били изнад приватника, такво понашање стручњака у суштински важном питању, које се тиче њихове деце, могло би се оценити како ирационално. У истраживању Слободана Вуковића, рађеном годину дана после Поповићевог за Србију, добијени су подаци који су аутора навели да приватнике као слој стави одмах испод руководиоца. Наиме, подаци о квалитету куће/стана и опремљености домаћинства (Вуковић, 1994: 126; 136–137) показали су да су приватници по свом материјалном стандарду изнад радника и потпуно на нивоу социјалистичке средње класе (службеника и стручњака).

Очево занимање	Занимање испитаника (посто)						Ук. удео
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.	
Радници	26,6	33,3	40,7	30,7	39,2	12,8	30,4
Земљорадници	57,3	32,9	35,7	40,6	55,2	83,0	56,5
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Богдановић, 1991а: 486.

И Вуковићево истраживање, рађено у Србији без покрајина, с пролећа 1989. године (квотни узорак, анкетирано 1.650 испитаника, у узорак за покретљивост ушло 1.537 испитаника) даје сличну слику покретљивости (табела 11). Руководиоци су у 61,0 посто случајева деца радника или сељака, а стручњаци у 43,9 посто случајева. Ова два горња слоја се такође у великој мери регрутују и из слоја службеника – у 17,9 посто (руководиоци) и 24,9 посто (стручњаци). Мала је силазност из виших и средњих слојева у раднике и земљораднике, а и силазност радника у пољопривреднике троструко је мања од „савршене“.

Табела 11 Међупоколењска покретљивост у Србији
(по Вуковићу, 1989)

Очево занимање	Занимање испитаника (посто)						Ук. удео
	Руков.	Струч.	Прив.	Служ.	Радн.	Земљ.	
Руководиоци	7,5	4,8	3,2	1,9	0,3	0,0	3,1
Стручњаци	7,5	22,8	8,7	6,0	2,5	0,6	8,9
Приватници	6,1	3,6	22,1	6,0	2,2	1,9	5,6
Службеници	17,9	24,9	7,9	19,9	6,5	0,7	15,0
Радници	32,1	27,0	30,1	45,4	55,9	10,3	36,4
Земљорадници	28,9	16,9	27,0	20,8	32,6	86,5	31,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Вуковић, 1994: 185¹³³

Слом социјализма и криза која је наступила деведесетих, међутим, знатно су смањили друштвену покретљивост. То се види из истраживања Младена Лазића и сарадника спроведеног 1997. на територији Србије (без Косова и Метохије; анкетирано 2.217 испита-

133 Изворна Вуковићева табела је нешто другачија и садржи 10 гроздова занимања. Ради поједностављивања, а и могућности поређења са ранијим истраживањима, спојио сам НК/ПК раднике и КВ/ВКВ раднике у раднике, рутинске службенике и ниже руководиоце у службенике, те директоре и функционере у руководиоце. Такође, из истих разлога, заменио сам хијерархијска места стручњака и приватника. Код Вуковића су, наиме, приватници стављени између руководилаца и стручњака. Али, подаци о материјалном положају показују да су приватници могли бити смештени и између стручњака и службеника (види моју напомену 7, горе).

ника, узорак за анализу покретљивости 1.513). Удео руководиоца радничког и сељачког порекла пао је на 46 посто, а стручњака на 41 посто (табела 12). Подсетимо се да су те бројке у Богдановићкином извештају (1988) биле 83,9 и 66,2 посто, а у Вуковићевом истраживању (1989) 61,0 и 43,9 посто. „Подаци указују на структурну консолидацију деаграризације обављене у социјализму и на почетак линеарне репродукције слојне структуре. 'Приватничка' сродност још увек јако везује слој пољопривредника за слој ситних предузетника, док земљорадничко порекло руководиоца постепено опада како пристижу нове генерације у овај слој. Пољопривредника је све мање, а њихови потомци се све теже пробијају на више позиције у друштвеној хијерахији“ (Цвејић, 2006: 137).

Табела 12 Међупоколењска покретљивост у Србији
(по Цвејићу, 1997)

Очев слој	Слој испитаника (испитано)						
	Руков.	Струч.	Прив.	Служ.	В. радн.	Н. радн.	Земљ.
Руководећи	14	2	1	2	0	0	0
Стручњачки	21	33	9	3	2	0	0
Приватнички	2	1	8	2	1	0	0
Службенички	16	24	13	32	7	4	3
Виши раднички	19	18	12	28	48	13	5
Нижи раднички	3	6	5	12	10	56	8
Земљораднички	24	17	51	21	32	27	84
	100 ¹³⁴	100	100	100	100	100	100

Извор: Цвејић, 2006: 137¹³⁵

134 Збир по ступцима није увек 100, што је последица заокруживања у изворнику, а како нису дате вредности за број испитаника, није било могуће прецизирати налаз. Такође нису дати подаци ни за укупан удео (крајњи десни стубац у другом табелама).

135 Изворна Цвејићева табела је нешто другачијег изгледа јер су приватници стављени између руководиоца и стручњака. Иако је материјални положај привредника деведесетих свакако порастао у односу на стручњаке и друге слојеве, ипак сам их ставио иза стручњака ради лакшег поређења са ранијим табелама. И образац покретљивости који видимо да одликује тај слој сличнији је мануелним него немануелним слојевима (види табелу 21). Такође, називи слојева код Цвејића су нешто другачији. Руководећи слој су политичари, директори и предузетници са преко 30 запослених. Приватнички слој (Цвејић га зове „ситнопредузетнички“) чине предузетници до 10 запослених, samozапослени са ВСС и пољопривредници са преко 10 хектара земље. Службенички (Цвејић га зове „прелазни“) обухвата немануелне запослене и samozапослене са средњом стручном спремом. Виши радници су КВ и ВКВ мануелни радници те „полутани“. Нижи радници су НКВ и ПКВ радници, пољопривредни радници и немануелни радници без ССС. Земљораднички слој чине мали пољопривредници који поседују до 10 хектара земље (Цвејић, 2006: 37–38).

Коначно, истраживање Лазића и сарадника (2012) за Србију (без Косова и Метохије, вишестепени узорак од 2.557 домаћинстава), при чему нас о налазима за покретљивост извештава Цвејић (2012), показује даље опадање земљорадничког и радничког порекла међу вишим слојевима (табела 13). За руководиоце (слој 1) тај удео је пао на 22,5 посто (1988: 83,9 посто; 1989: 61,0 посто; 1997: 46 посто), за стручњаке (3) на 37,0 посто (1988: 66,2 посто; 1989: 43,9 посто; 1997: 41 посто), док је за приватнике (2) пао на 50,0 посто (1988: 71,3 посто; 1989: 57,1 посто; 1997: 68 посто). Иако се део пада може објаснити и различитим узорцима (Цвејић, 2012: 150), „тренд пораста регрутације из вишег слоја и класне консолидације је јасан“, односно „регрутацијски круг за виши слој све се више затвара у релацију виши слој – стручњачки слој“ (Цвејић, 2012: 150–151). Када су стручњаци у питању, док су раније деца сељака или радника релативно лако долазила до стручњачких позиција, а поготово до службеничких, сада су прилике за друштвени успон захваљујући образовању знатно неповољније: „потомци родитеља који немају више од основног образовања најчешће стичу средње образовање, а потомци родитеља са средњим образовањем се чешће усмеравају ка универзитетима, тако да се тек у две генерације може очекивати да један број припадника нижих слојева стигне у средњи“ (Цвејић, 2012: 152).

Табела 13 Међупоколењска покретљивост у Србији
(по Цвејићу, 2012)

Очев слој	Слој исцрпљеника (посто)						
	1	2	3	4	5	6	7
1	39,3	4,8	8,4	3,5	2,0	2,3	1,5
2	0,0	16,3	3,4	0,7	0,8	0,5	0,4
3	27,0	8,7	29,9	4,8	2,0	2,3	0,8
4	11,2	20,2	21,3	32,6	9,6	3,3	4,2
5	12,4	21,2	19,2	24,5	46,2	8,9	8,8
6	2,2	11,5	5,2	13,2	13,7	51,2	13,0
7	7,9	17,3	12,6	20,6	25,6	31,5	71,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Легенда: 1 – крупни и средњи предузетници, виши и средњи директори, политичари; 2 – мали и микропредузетници, нижи директори, крупни пољопривредници; 3 – стручњаци, самозапослени и слободне професије и нижи руководиоци са универзитетским образовањем; 4 – службеници, техничари, самозапослени, слободне професије и нижи руководиоци без универзитетског образовања; 5 – ВКВ и КВ не/мануелни радници; 6 – ПКВ и НКВ не/мануелни радници; 7 – ситни приватни пољопривредници

Извор: Цвејић, 2012: 150–154

Најзад, први пут се у овом истраживању јавља и тренд већег спуштања у земораднички слој. Док раније највише 17,0 посто пољопривредника није имало очеве земљораднике (1988: 17,0 посто; 1989: 13,5 посто; 1997: 16 посто), сада се тај удео попео на 28,6 посто. Посебно „расте број потомака НКВ радника који се опредељују за рад у пољопривреди“, а „готово за дупло увећава се пропорција потомака ВКВ радника и службеника и техничара који завршавају у слоју ситних пољопривредника, тако да ова три слоја (4, 5 и 6) дају једну четвртину данашњих ситних пољопривредника“ (Цвејић, 2012: 154).

Закључак

У основи, данашња покретљивост у српском друштву подсећа на Голторпов налаз за енглеско друштво из 1972. године. Око трећине припадника највишег слоја долази из најнижих слојева, али има сразмерно мало спуштања у доње слојеве – према радницима у Британији и према земљорадницима у Србији. Британија је наредних година, у време после Голторповог истраживања, забележила економски опоравак, развој и даље повећање удела услужних занимања и средњих (и виших средњих) слојева, што је водило одржању тренда узлазне покретљивости у том друштву. Хоће ли Србија разрешити економске тешкоће једног (полу)периферијског друштва и зауставити тренд смањења међуслојне пропустљивости и повећања стопе слојног самообнављања виших и средњих слојева, тек остаје да се види. Но чак и ако се тај тренд заустави, тешко да ће Србија, у погледу међупоколењске покретљивости, икада у ближој будућности бити тако отворено друштво као што је била шездесетих и седамдесетих година XX века.

Седма глава

Један другачији поглед на покретљивост у социјалистичкој Србији

Новије истраживање о покретљивости у Србији, како нас извештава Цвејић (2012), показује „тренд пораста регрутације из вишег слоја и класне консолидације“, односно налаз да се „регрутацијски круг за виши слој све више затвара у релацију виши слој – стручњачки слој“ (Цвејић, 2012: 150–1). Ако погледамо табелу 1, видећемо да удео руководица (слој 1) који су земљорадничког или радничког порекла (слојеви 5–7) износи свега 22,5 посто, стручњака (слој 3) 37,0 посто, а приватника (слој 2) 50,0 посто.

Табела 1 Међупоколењска покретљивост у Србији
(по Цвејићу, 2012)

Очев слој	Слој исцрпљиваника (јосио)						
	1	2	3	4	5	6	7
1	39,3	4,8	8,4	3,5	2,0	2,3	1,5
2	0,0	16,3	3,4	0,7	0,8	0,5	0,4
3	27,0	8,7	29,9	4,8	2,0	2,3	0,8
4	11,2	20,2	21,3	32,6	9,6	3,3	4,2
5	12,4	21,2	19,2	24,5	46,2	8,9	8,8
6	2,2	11,5	5,2	13,2	13,7	51,2	13,0
7	7,9	17,3	12,6	20,6	25,6	31,5	71,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Легенда: 1 – крупни и средњи предузетници, виши и средњи директори, политичари; 2 – мали и микропредузетници, нижи директори, крупни пољопривредници; 3 – стручњаци, samozапослени и слободне професије и нижи руководиоци са универзитетским образовањем; 4 – службеници, техничари, samozапослени, слободне професије и нижи руководиоци без универзитетског образовања; 5 – ВКВ и КВ не/мануелни радници; 6 – ПКВ и НКВ не/мануелни радници; 7 – ситни приватни пољопривредници

Извор: Цвејић, 2012: 150–154

Таква слика данашње покретљивости у Србији слична је оној коју налазимо у Британији још почетком седамдесетих (видети претходно поглавље). Међутим, покретљивост у српском друштву у доба социјализма била је далеко виша, баш са становишта могућности деце радничког и земљорадничког порекла да доспеју до виших положаја у друштвеној слојевитости. Ако погледамо табелу 2, видећемо да је данашњих 22,5 посто руководиоца земљорадничког и радничког порекла неколико пута ниже од некадашњег (1988) удела од 83,9 посто, данашњих 37,0 посто стручњака земљорадничког и радничког порекла такође је готово двоструко ниже од некадашњег удела од 66,2 посто, а данашњих 50,0 посто приватника земљорадничког и радничког порекла готово је упола ниже од некадашњег удела од 71,3 посто (Богдановић, 1991а: 486). Сличну високу стопу (далекометне) друштвене покретљивости показивала су и остала истраживања покретљивости у социјалистичкој Србији (Јанићијевић, 1972; Звекић, 1981; Флере и Ђурђевић, 1984; Богдановић, 1987а; 1991а; Вуковић, 1994).

Табела 2 Међупоколењска покретљивост у Србији (по Богдановићевој, 1988)

Очево занимање	Занимање испитаника (посло)						Ук. удео
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.	
Руководиоци	1,6	3,7	1,4	0,0	0,4	0,8	1,6
Стручњаци	4,0	13,0	5,7	5,9	0,9	0,6	3,7
Службеници	7,3	13,4	13,6	5,0	2,0	2,5	5,5
Приватници	3,2	3,7	2,9	17,8	2,2	0,3	3,2
Радници	26,6	33,3	40,7	30,7	39,2	12,8	30,4
Земљорадници	57,3	32,9	35,7	40,6	55,2	83,0	56,5
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Богдановић, 1991а: 486

Међутим, када су социолози својевремено оцењивали покретљивост у социјалистичкој Србији, они су тадашње друштво приказивали као затворено. Тако су, рецимо, Флере и Ђурђевић тврдили да „друштвена покретљивост показује системски карактер задржавања стеченог положаја“ (Флере и Ђурђевић, 1984: 170), затим да је узлазна покретљивост „изнуђеног типа“ (172) те да „код виших слојева (руководилаца и стручњака – С. А.) (...) бележи хомогеност, што значи да код последњих слојева, уз саморепродукцију, постоји тек незнатно померање у околне слојеве“ (Флере и Ђурђевић, 1984: 172). И Марија Богдановић је, након анализе својих и туђих истраживања покретљивости у Србији и Југославији, закључила да „добијени подаци показују да наше друштво, у различитим временским периодима и на различитим тачкама друштвеног простора карактерише значајна затвореност друштвене структуре“ (Богдановић, 1987а: 323; истоветна оцена и у: Богдановић, 1992: 198; курзив С. А.). Сличан утисак о „затворености“ за покретљивост тадашњег српског и југословенског друштва могао се добити и приликом читања неких других наших социолога (Секулић, 1984; Вуковић, 1994).

У овом поглављу не само да ћу се заложити да исправим такве оцене већ ћу настојати и да објасним зашто је до њих дошло.¹³⁶ Основни разлог је, сматрам, шематско читање статистичких показатеља, попут Јасудиног индекса, и недовољно реалистичка концепција отвореног друштва (друштва „савршене покретљивости“).

136 Желим да напоменем да нећу разматрати тезу да је, током времена, дошло до извесног *затварања* социјалистичког друштва за покретљивост, односно да се смањила његова отвореност, већ првенствено оцену да је већ раних седамдесетих, па онда и током осамдесетих, наступила „затвореност друштвене структуре“.

„Савршена покретљивост“ и Јасудин индекс

Први који је у научној литератури о друштвеној покретљивости у Србији употребио Јасудин индекс као средство за анализу и тумачење налаза био је, колико сам успео да утврдим, Душко Секулић (1984). У објашњењу тог показатеља он је пошао од „перфектне мобилности“ (Секулић, 1984: 72). Јасудин индекс он тумачи као „кофицијент отворености који мери ступањ апроксимације од перфектне мобилности“, при чему „веће вредности значе већу дистанцу од перфектне мобилности“ (исто). Посебно су, тврди Секулић, значајне негативне вредности Јасудиног индекса, које показују „деловање ’социјалних регулатора’ који инхибирају мобилност према горе или према доле“ (исто).

Да бисмо разумели Јасудин индекс и све што је у вези са њим, морамо, дакле, најпре разумети појам „савршене покретљивости“ (*perfect mobility*; израз је Гласов; Glass, 1954). Њега је у нашу социологију увео Војин Милић (1922–1996), први социолог који је дао преглед друштвене покретљивости тадашње земље (Милић, 1960б; овде користим прештампан текст из Милић, 1996). Милић је, најпре, направио разлику између „*сџрукџуралне*“ и „*чисџе*“ покретљивости (у литератури на енглеском: *pure mobility*). Структурално неопходна покретљивост је она која настаје услед промене у структури радне снаге, односно у саставу слојева (Милић, 1996: 136; у литератури на енглеском: *changes in stratum composition*).¹³⁷ Пошто је добио да од све мобилности чак 60 посто отпада на „структурално неопходну“, Милић закључује да је тадашње друштво много мање отворено него што се то чини. „Овај велики удео неопходних друштвених померања у укупној покретљивости најбоље илуструје пресудан утицај структуралних промена на друштвену покретљивост“ (Милић, 1996: 137).

Међутим, колико је тачно систем отворен, не можемо израчунати само на основу структуралне покретљивости.¹³⁸ Зато Милић уво-

137 У Милићевом истраживању, рецимо, међу очевима је било 1.750 мануелних радника, а међу синовима 2.773, док је немануелних радника било 736 међу очевима и 1.648 међу синовима. То значи да се број горњих места у слојевима мануелних и немануелних радника повећао за 1.935, а та места су морала бити попуњена из доњег, пољопривредног слоја. У исто време, Милић је нашао да су 3.224 испитаника, од 8.707, променила слојни положај. Толика је била укупна покретљивост. Међутим, уместо да закључимо да је покретљивост 37,0 посто од узорка (3.224 у односу на 8.707), ми од тих 3.224 треба прво да одбијемо 1.935 (што даје 1.289). Тако је „чиста“ или „разменска“ покретљивост заправо само 14,8 посто.

138 Од 3.224 покретна, њих 2.742 су отишла горе, 482 су се спустила доле. Пењање или спуштање се могло одиграти за једну или две степенице. Стога је немогуће

ди и појам „савршене“ покретљивости (Милић, 1996: 160). Тај појам означава поклапање структуре друштвеног порекла целог узорка и сваке појединачне групе. Рецимо, у табели 2, структура друштвеног порекла свих испитаника дата је у крајњем десном ступцу („укупни удео“). То значи, рецимо, да би 56,5 посто руководилаца, стручњака, службеника итд. требало да има оца земљорадничког порекла да бисмо имали „савршену покретљивост“ (на својим подацима: Милић, 1996: 160–161; исто и: Флере и Ђурђевић, 1984: 161). Међутим, 32,9 посто стручњака има оца земорадника. Стога, када је реч о том слоју, разлика између 56,5 посто и 32,9 посто заправо показује одступање од „савршене покретљивости“. Слично одступање се може израчунати за сваки слој приказан у табели 2.

То одступање од савршене покретљивости управо мери Јасудин индекс. Сада се враћамо Душку Секулићу који, на основу Јасудиног индекса, даје тумачење друштвене покретљивости у Србији, добијено на основу истраживања Милосава Јанићијевића (1931–2004; истраживање је спроведено крајем 1970; Јанићијевић, 1972). Секулић најпре рачуна Јасудин индекс за грубу стратификациону поделу у три слоја (какву налазимо и код Милића): немануелни радници, мануелни радници и пољопривредници (табела 3).

Табела 3 Јасудин индекс за Јанићијевићево истраживање (Србија, 1970) (по Секулићу)

Занимање оца	Занимање испитаника		
	Немануел.	Мануелци	Пољопр.
Немануелци	0,50	-0,08	-0,45
Мануелци	0,05	0,38	-0,41
Пољопривред.	-0,52	-0,35	0,86

Извор: Секулић, 1984: 72

Највише вредности Јасудиног индекса су у кућици *самообнављања* друштвених слојева (зацрњено). И управо је та „црна силазна дијагонала“, која се и доцније јављала у приказима тадашњих истраживања, наводила социологе на оцену о „затворености“ српског друштва. Уз то, чињеницу да је Јасудин индекс за самообнављање немануелаца био нижи него за самообнављање пољопривредника (0,50 наспрам 0,86), Секулић је овако протумачио: „социјални регулатори који условљавају саморепродукцију пољопривредника (...) јаче делују

простим одузимањем вредности структуралне покретљивости доћи до неког упоредивог показатеља.

на 'прикивање' пољопривредника уз земљу него што слични механизми 'спречавају' мобилност немануелних према доле" (Секулић, 1984: 72). Тако је уведен појам „социјалних регулатора“ и „механизма“ који, на извештан начин који није потпуније објашњен, задржавају, тј. спречавају припаднике појединих слојева, пре свега пољопривреднике, да се попну, а и припаднике неких других слојева, рецимо немануелце, да се спусте, на друштвеној лествици.

У истом тону, Секулић је, тумачући негативне вредности у ћелијама десног ступца који се односи на силазност у пољопривреднике (-0,45, -0,41), изнео став о „постојању снажних социјалних баријера које спречавају помак из радничких и немануелних занимања у пољопривредна“ (Секулић, 1984: 73). Реч је о силазној покретљивости деце службеника или радника према слоју земорадника, што је, тврди Секулић, спречено постојањем извесних „*снажних социјалних баријера*“ (које такође нису објашњене). Тумачећи пак негативне вредности у ћелијама доњег реда који се односи на излазност из слоја пољопривредника (-0,52 и -0,35), Секулић томе додаје и да „постоје социјални механизми (регулатори) који спречавају прелазак пољопривредника у непољопривредна занимања“, називајући такав налаз „изненађујућим резултатом“ (Секулић, 1984: 73).

Тако уз „регулаторе“ и „механизме“ добијамо и „баријере“ које су биле правно или социјално невидљиве у тадашњем социјалистичком друштву, али за које је Секулић сматрао да их је идентификовао на основу Јасудиног индекса. Но те „баријере“, према Секулићевом мишљењу, не само да спречавају да се силази у слој пољопривредника већ и онемогућавају да се деца пољопривредника пењу на више спратове друштвене структуре. Видели смо да он такав налаз назива чак „изненађујућим резултатом“ – изненађујућим, баш имајући у виду општи утисак о великом преласку из села у град у доба индустријализације (1945–1965).

Смисао тог „изненађујућег резултата“ и оцене о постојању „баријере“ можемо боље разумети ако погледамо табелу 4, на основу које је и израчунат Јасудин индекс. Из крајње десног ступца видимо да би очева пољопривредника у сваком слоју требало да буде 69 посто како би покретљивост била „савршена“. Њих је, међутим, међу службеницима и стручњацима било 52 посто, а међу радницима 58 посто. То збиља јесте мање. Али, остаје необична идеја да се чињеница како је *и*реко *й*оловине радника, службеника и стручњака земљопрадничког порекла може превести у тврдњу да „постоје социјални механизми који *спречавају* прелазак пољопривредника у непољопривредна занимања“. Но о томе нешто доцније.

Табела 4 Међупоколењска покретљивост у Србији (по Јанићијевићу, 1970)

Занимање оца	Занимање испитаника (у %)			Ук. удео
	Немануелно	Мануелно	Пољопривредно	
Немануелно	26,5	10,7	1,1	12,3
Мануелно	21,2	31,7	3,3	19,1
Пољопривредно	52,3	57,6	95,6	68,6
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Јанићијевић, 1972: 177

Секулић затим рачуна Јасудин индекс и за Јанићијевићеве податке о покретљивости дате на основу разуђеније слојевитости (табела 5). Опет су у табели зацрњене бројке које представљају највише вредности у ступцу и опет смо добили готово правилну силазну дијагоналу (осим за слој нижих службеника). Негативне вредности у целом првом доњем реду (7), који се односи на излазност из слоја пољопривредника, Секулић поново тумачи као „постојање социјалних баријера за прелазак пољопривредника у сваку другу подгрупу“, а негативне вредности у последњем ступцу десно (7), који се односи на силазак у пољопривреднике, Секулић тумачи као „постојање исто тако социјалне баријере за прелазак било које друге групе у пољопривреднике“ (Секулић, 1984: 75). Када су пак радници у питању, Секулић тврди да за НКВ и ПКВ раднике (слој 6) „према вишим групама имамо негативне баријере“ (Секулић, 1984: 76) – иако њихова кућица за стручњаке показује готово савршену покретљивост (-0,04), а за средње службенике управо савршену покретљивост (0,00). Међутим, Секулић до те оцене долази тако што ове коефицијенте пореди са „просечном отвореношћу за прелазак из радничких у немануелна занимања“ која износи 0,05 (76), па отуда и индекс који се налази око 0,00 представља „баријеру“.

Но ако је индекс који има вредност око 0,00 „баријера“, наравно да онда за аутора „постоје јасне баријере за 'пад' било ВСС, било СС и ВШС у било које радничко занимање“ (76), затим да за стручњаке, службенике и раднике „постоје снажне баријере да се не 'миче' из властите групе“, да међу радницима постоји „баријера за (...) прелазак из групе КВ и ВКВ у групу НКВ и ПКВ“ те да се за немануелце „баријера јавља код прелаза ВСС у ССС и ВШС“ (77). На крају, Секулић закључује да су „пољопривредницима све групе групе затворене осим њихове власитице, дакле затворена им је мобилност према горе“ (77; курзив С. А.), а „са друге стране имамо исту такву затвореност и за групу ВСС но то код њих значи затвореност да 'падну' на ниже

положаје“ (78). Тако добијамо слику једног, суштински, затвореног друштва.

Табела 5 Јасудин индекс за Јанићијевићево истраживање (Србија, 1970) (по Секулићу)

Очево занимање	Занимање испитаника						
	1	2	3	4б	5	6	7
1	0,50	-0,01	0,06	---	-0,19	0,00	---
2	0,20	0,37	0,02	0,00	-0,07	-0,11	-0,48
3	0,06	0,16	0,01	0,01	0,10	0,02	-0,44
4а	0,10	0,19	0,02	-0,02	0,10	-0,08	-0,40
4б	0,02	0,04	-0,04	0,16	0,07	0,04	-0,36
5	0,02	0,09	0,03	0,03	0,34	-0,11	-0,47
6	-0,04	0,00	0,15	0,08	0,16	0,13	-0,40
7	-0,85	-0,52	-0,17	-0,79	-0,44	-0,06	0,86

Легенда: 1 – стручњаци (ВСС), 2 – средњи службеници (ВШС и ССС), 3 – нижи службеници, 4а – трговци, 4б – занатлије, 5 – КВ и ВКВ радници, 6 – НКВ и ПКВ радници, 7 – сељаци

Извор: Секулић, 1984: 75

Међутим, ако опет погледамо Јанићијевићеве податке на основу којих је Секулић израчунавао Јасудин индекс (табела 6), видећемо заправо висок степен отворености тадашњег српског друштва за вертикалну покретљивост на већу раздаљину, поготово у поређењу са другим савременим друштвима – рецимо, у поређењу са тадашњим британским друштвом (према Голторповом налазу за Енглеску и Велс; Golthorpe, 1987: 45; видети претходно поглавље). На пример, док су у Британији припадници горње две класе занимања (I и II) у 29 посто случајева имали очеве из доњих, радничких класа (VI и VII), дотле су у Србији, по Јанићијевићевом налазу, припадници горње две класе занимања (стручњаци и средњи службеници) у 54, односно чак 70 посто случајева имали очеве раднике или пољопривреднике. Такође, уочавамо да удео очева-пољопривредника међу актуелним радницима и нижим службеницима прелази половину свих очева, као и удео од две петине очева-пољопривредника међу стручњацима и самосталним занатлијама. Таква покретљивост не само да је далеко превазилазила постотак припадника средњих и виших слојева у Енглеској који су водили порекло из највеће доње класе тамошњег друштва – радништва већ се збиља тешко може превести у исказ: „пољопривредницима су *све групе људи затворене* осим њихове властите, дакле *затворена им је мобилност њима према горе*“ (Секулић, 1984: 77; курзив С. А.).

Табела 6 Међупоколењска покретљивост у Србији
(по Јанићијевићу, 1970)

Очево занимање	Занимање испитаника (посто)							Ук. удео
	1	2	3	4	5	6	7	
1	6,7	0,8	1,6	0,0	0,2	0,7	0,0	0,8
2	20,1	13,6	3,2	5,5	3,6	1,2	0,1	5,1
3	6,7	6,0	4,0	4,1	4,8	3,9	0,4	3,5
4	12,0	9,7	4,8	20,6	8,7	5,	1,6	6,6
5	6,0	6,8	7,2	8,2	11,6	1,2	0,3	4,9
6	6,7	10,7	6,0	17,8	16,9	20,3	2,0	10,6
7	41,8	52,4	63,2	43,8	59,6	66,8	95,1	68,5
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Легенда: 1 – стручњаци, 2 – средњи службеници, 3 – нижи службеници, 4 – трговци и занатлије (приватници), 5 – КВ и ВКВ радници, 6 – НКВ радници, 7 – сељаци
Извор: Јанићијевић, 1972: 182–3.

Међутим, за Голторпов и Јанићијевићев налаз о покрељивости њихових друштава заједнички је горњи десни угао њихових табела (стубац 6 и 7, ред 1 и 2). Он показује да су припадници нижих слојева занимања ретко потицали из породица које припадају вишим слојевима. У Енглеској је свега 5 посто припадника VI и 4 посто припадника VII класе имало очеве из I и II класе, док је у Србији свега 2 посто НКВ радника и 0 посто сељака имало очеве стручњаке или средње службенике. Међутим, то што се само један потомак пореклом из слоја 1 или 2 (стручњака или службеника) спустио у најнижи слој (пољопривреднике) – а по „савршеној“ покретљивости требало је да их буде 42 – Јанићијевића ипак није довело до закључка о „недовољној отворености“ друштва. Штавише, главно Јанићијевиево упозорење – сасвим исправно са становишта онога што се у друштву догађало – тицало се културолошких опасности дотадашњег масовног „премештања сељака из села у град“, које је он назвао „стихијним“ (Јанићијевић, 1972: 184).

„Затвореност“ и „баријере“

Проблему ниске силазности из виших слојева у пољопривреднике вратићу се опширније у последњем одељку овог поглавља. Сада ћу пак прећи на прво од четири истраживања друштвене покретљивости у Србији у коме су се сами истраживачи послужили Јасудиним индексом како би протумачили своје налазе. Прво је истраживање Сергеја Флереа и Бранислава Ђурђева (Војводина, децембар 1982 –

јануар 1983). Ако погледамо табелу 7 видећемо опет, нешто изломљену, „црну спуштајућу дијагоналу“. Аутори у свом тумачењу утврђују да код стручњака, приватника, радника и земљорадника „постоји највиша вредност у односу на сопствену групу, што говори о саморепродуковању“ (Флере и Ђурђев, 1984: 170). Аутори и највишу вредност за руководиоце у односу на очеве службенике такође „условно сматрају“ „саморепродуковањем“ (исто).

Табела 7 Јасудин индекс за истраживање Флереа и Ђурђева (Војводина, 1982/83)

Очево занимање	Занимање испитаника (исто)					
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.
Стручњак	0,06	0,62	0,06	-	-	-
Службеник	0,14	0,18	0,07	-0,05	-0,12	-0,24
Приватник	0,01	0,03	-0,01	0,24	-0,16	-0,16
Радник	-0,03	0,02	0,20	0,02	0,17	-0,36
Земљорадник	-0,22	-0,33	-0,41	-0,19	-0,05	0,82
Друго	-	0,17	0,26	-	0,05	-

Извор: Флере и Ђурђев, 1984: 169

Сличан утисак о „саморепродуковању“ добија се, сматрају аутори, и ако се вредности гледају по редовима. Највише вредности показују да су деца стручњака првенствено одлазила у стручњаке, а да се нису спуштала у мануелне слојеве (приватнике, раднике и сељаци). Такође и деца земљорадника су се много мање пела на више положаје него што је то требало да буде по „перфектној мобилности“ (осим у раднике), док су много више остајала да се баве пољопривредом.

Када је пак реч о „баријерама“, аутори су оценили „да се главне баријере, односно социјални регулатори покретљивости појављују на системски начин и то између аграра (пољопривредници) и осталих делатности“ (Флере и Ђурђев, 1984: 167). Основни разлог за то је што је „низлазна покретљивост ретка“, нарочито је „одлив свих категорија у земљораднике веома низак, а код стручњака чак и непостојећи“ (исто). „Према наниже постоји очевидна затвореност“, примећују аутори (исто).

Стога Флере и Ђурђев закључују да, иако постоји „отвореност према узлазној покретљивости“, ипак „друштвена покретљивост показује системски карактер задржавања стеченог положаја“ (Флере и Ђурђев, 1984: 170). Наиме, и та узлазна покретљивост је, тврде аутори, „изнуђеног типа“ (172) – тј. структурална, у Милићевом речнику – тако да се, нарочито „код виших слојева“ (руководилаца и стручњака) „бележи хомогеност, што значи да код последњих слоје-

ва, уз саморепродукцију, постоји тек незнатно померање у околне слојеве“ (Флере и Ђурђевић, 1984: 172).

Тако опет добијамо утисак о друштву суштински затвореном за покретљивост. Међутим, довољно је погледати табелу 8, која је Флереу и Ђурђевићу основ израчунавања Јасудиног индекса, па видети да је реч о врло динамичном и отвореном друштву. Чак су и сами аутори утврдили високу покретљивост навише (63,5 посто), двоструко вишу од самообнављања (30,5 посто), уз ниску силазну покретљивост (6,0 посто; Флере и Ђурђевић, 1984: 171). Али, будући да узлазна и силазна покретљивост нису биле у равнотежи, због чега се у великом делу слојева јавило одступање од „савршене покретљивости“, аутори су онда сав „вишак“ узлазне покретљивости оквалификовали као „изнуђену“, те су једно изразито динамично друштво на крају и оценили као затворено.

Табела 8 Међупоколењска покретљивост у Војводини (по Флереу и Ђурђевићу, 1982/83)

Очево занимање	Занимање испитаника (посто)								Ук. удео
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Стручњак	5	11	12	5	0	0	0	0	4
Службеник	21	18	14	15	5	7	0	1	10
Приватник	9	6	12	7	25	5	2	4	9 ¹³⁹
Радник	29	35	29	45	33	43	3	9	28
Земљорадник	36	29	31	26	38	45	95	86	48
Друго	0	1	1	2	0	0	0	0	0
Укупно	100	100	100	101	100	99	100	100	99 ¹⁴⁰

Легенда: 1 – привредни руководиоци; 2 – хуманистичка интелигенција 3 – техничка интелигенција (ВШ и ВСС); 4 – службеници са средњом премом; 5 – приватници (занатлије, угоститељи, превозници); 6 – КВ, ПКВ и НКВ радници; 7 – крупни сељаци (7 и више хектара); 8 – ситни сељаци (до 7 хектара)

Извор: Флере и Ђурђевић, 1984: 164

139 У изворној табели 1 Флереа и Ђурђевића (1984: 164) укупан удео за приватнике је био 28, за раднике 48, а за сељаке 9. Међутим, из текста, а и из саме табеле, јасно је било да је у питању (штампарска) грешка. Пошто се у тексту изричито каже да је та вредност за пољопривреднике 48, вредност која је била за раднике приписана је сељацима. Такође је на основу самих постотака у редовима за приватнике и раднике закључено да је немогуће да укупан удео приватника буде 28 посто (јер ни у једној кућици не прелази 25 посто), па су онда замењена и њихова места.

140 Тај ред у табели сам израчунао на основу табеле Флереа и Ђурђевића. Њихово заокруживање очигледно није било добро. Тај рад Флереа и Ђурђевића је (хронолошки) први извештај о истраживању друштвене покретљивости код нас у коме, у главној табели, није дат број испитаника. Стога ту непрецизност није могуће поправити.

Међутим, у том друштву, према подацима самог Флереа и Ђурђева (видети табелу 8), имамо изузетно високу узлазну далекометну покретљивост. Чак 65 посто привредних руководиоца потицало је од очева радника или сељака, међу хуманистичком интелигенцијом тај број је износио 64 посто, међу техничком интелигенцијом 60 посто, међу службеницима 71 посто, међу приватницима (занатлије, угоститељи, превозници) 71 посто. Али, „савршена покретљивост“ је тражила да та величина буде 76 посто (видети последњи десни стубац у табели 8). То би било постигнуто да се у сељаке спустио одговарајући удео (гледати стубац 7 и 8 у табели 8): деце стручњака (било је 0 посто таквог порекла међу пољопривредницима, а требало је да буде 4 посто), деце службеника (било је мање од 1 посто, требало је да буде 10 посто) или радника (било је мање од 9 посто, а требало је да буде 28 посто). Аутори кажу: „Назире се основна правилност да, ако се већ не може попети на лествици друштвеног положаја, свакако треба задржати место на тој лествици. Структура података дозвољава да се говори о назирању њеног хијерархијског карактера“ (Флере и Ђурђевић, 1984: 166). Не може се попети? Две трећине горњих положаја попуњене су са дна стратификационе лествице, а аутори нагласак стављају на формулу „ако се већ не може попети“...

Истоветан утисак о затвореном друштву читалац стиче и у сусрету са тумачењима Марије Богдановић и ранијих истраживања и налаза у којима је сама учествовала (као аутор задужен за анализу друштвене покретљивости: Београд, почетак 1986; Богдановић, 1987а; Србија, без Београда и без покрајина, новембар 1988; Богдановић, 1991). Богдановићева је најпре дала преглед налаза дотадашњих домаћих истраживања (Богдановић, 1987а: 315–328). Пошто су у њима занимања различито груписана, ауторка је занимања поделила у три највеће групе: пољопривредна, мануелна и немануелна занимања, те прерачунала налазе у Јасудин индекс (табела 9).

Табела 9 Јасудин индекс у истраживањима 1960–1986. (према Марији Богдановић)

Подручје	Занимање оца	Занимање испитаника		
		Немануел.	Мануелци	Пољопр.
Југославија	Немануелци	0,60	-0,14	-0,76
1960.	Мануелци	0,12	0,39	-0,70
С = 0,48	Пољопривред.	-1,09	-0,50	0,74
Србија	Немануелци	0,50	-0,08	-0,45
1970.	Мануелци	0,05	0,38	-0,41
С = 0,42	Пољопривред.	-0,52	-0,35	0,86
Краљево	Немануелци	0,73	-0,52	-0,15
1979/80.	Мануелци	-0,01	0,04	-0,44
С = 0,27	Пољопривред.	-0,20	0,13	0,70
Војводина	Немануелци	0,77	-0,20	-0,32
1982/83.	Мануелци	0,17	0,25	-0,45
С = 0,41	Пољопривред.	-0,36	-0,14	0,82
Београд	Немануелци	0,53	-0,35	-0,22
1986.	Мануелци	0,05	0,32	-0,62
С = 0,50	Пољопривред.	-0,36	-0,16	0,93

Извор: Богдановић, 1987а: 324; у табели су изостављени подаци за Хрватску.

Као што се види из горње табеле, осим у једном случају (мануелни радници у Звекићевом истраживању), сва истраживања дају исту слику: вредност Јасудиног индекса највиша је у кућицама које означавају слојно самообнављање (зацрњено, силазна дијагонала). На основу ове табеле Марија Богдановић је закључила да „добијени подаци показују да наше друштво, у различитим временским периодима и на различитим тачкама друштвеног простора, карактерише *значајна затвореност друштвене структуре*. Назначена затвореност изражава се у *високим индексима самообнављања* на половима, међу пољопривредницима и међу немануелним слојевима. У првом случају делују *јакe друштвене брeјреке* за прелазак пољопривредника у мануелне а нарочито у немануелне слојеве (све вредности индекса су негативне), као што је снажно и њихово деловање у спречавању пада из немануелног слоја у мануелни и пољопривредни. Чак се и одлив из мануелне у пољопривредну скупину *срeчава* – вредност индекса је негативна и висока у свим случајевима“ (Богдановић, 1987а: 323–324; курзив С. А.).

Тако опет наилазимо на оцену о „затворености друштвене структуре“ и о постојању „јаких друштвених препрека“ које онемогућавају деци пољопривредника да напусте свој слој и које „спречавају“ децу из средњих и радничких слојева да се спусте у пољопривреднике.

Међутим, у табели 10 видећемо другачију слику покретљивости управо за истраживање у коме је учесовала сама Марија Богдановић. Најпре, постотак самообнављања који је утврдила Богдановићева износи 45,7 посто, што значи да је преко половине испитаника променило слојни положај (54,3 посто: Богдановић, 1987а: 329). Међу руководиоцима самообнављања није ни било, а у чак 74,4 посто случајева они су долазили из породица сељака или радника. Међу стручњацима је било нешто више самообнављања (25,0 посто), али су и даље у 64,6 посто случајева долазили из породица пољопривредника, радника или пак службеника.

Табела 10 Међупоколењска покретљивост у Београду (1986, према Марији Богдановић)

Очево занимање	Занимање испитаника (јосио)						Ук. удео
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.	
Руководилац	0,0	2,1	4,4	0,0	1,6	0,9	1,8
Стручњак	4,6	25,0	6,6	11,1	0,4	0,0	4,1
Службеник	14,0	20,8	17,6	5,6	6,5	0,9	9,0
Приватник ¹⁴¹	7,0	8,3	4,4	33,3	7,8	0,0	6,5
Радник	18,6	27,1	49,4	11,1	46,1	1,8	32,9
Земљорадник	55,8	16,7	17,6	38,9	37,6	96,4	45,7
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Богдановић, 1987а: 330; због заокруживања збир у ступцима није свуда био 100,0, постоји су поново рачунати и неке вредности прецизиране.

141 Редослед слојева је другачији у изворној табели, где су приватници смештени између радника и земљорадника. Ја сам градским приватницима и радницима заменио место јер је у истраживању за Београд, као и у истраживању истог тима (Поповића и сарадника) две године доцније за Србију, индекс материјалног стандарда само за ВКВ раднике био бољи у односу на градске приватнике (видети табеле: Богдановић, 1987б: 36; 1991б: 57–58). Да су градски приватници и онда били друштвено пожељније занимање него радници, види се и из Богдановићкиног (1991а: 490) налаза да стручњаци, „спречавајући пад у радничку класу, истовремено подржавају прелазак својих потомака у градске приватнике“. Да су радници збиља били изнад приватника, такво понашање стручњака у суштински важном питању, које се тиче њихове деце, могло би се оценити као ирационално. У истраживању Слободана Вуковића, рађеном годину дана после Поповићевог за Србију, добијени су подаци који су аутора навели да приватнике као слој стави одмах испод руководиоца. Наиме, подаци о квалитету куће/стана и опремљености домаћинства (Вуковић, 1994: 126; 136–137) показали су да су приватници по свом материјалном стандарду изнад радника и потпуно на нивоу социјалистичке средње класе (службеника и стручњака).

Но, када табелу 10 изразимо помоћу Јасудиног коефицијента (табела 11) опет добијамо слику која нас може заварати. Управо на основу те табеле Марија Богдановић даје следећи коментар: „У случају пољопривредника, чији индекс самообнављања досеже скоро максималну вредност од 0,93, деловање социјалног порекла на задржавање својих потомака изненађујуће је снажно. (...) За радничку класу је карактеристична могућност преласка једино у службеничку групу, вредност индекса је 0,25, док су све остале скупине за њу затворене – вредности индекса су негативне“ (Богдановић, 1987а: 332). Међутим, ако погледамо податке које даје сама ауторка (Богдановић, 1987а: 332), видећемо да је чак 58 посто потомака свих очева-пољопривредника прешло у неко друго занимање (у виши слој) – а то збиља тешко може да се опише речима „деловање социјалног порекла на задржавање потомака *изненађујуће је снажно*“. Такође, и 11,5 посто деце очева радника постали су стручњаци или руководиоци (исто) – што је опет у приличном раскораку са тврдњом да су те скупине за радничку децу „затворене“.

Табела 11 Јасудин индекс за истраживање у Београду (1986, према Марији Богдановић)

Очево занимање	Занимање испитаника (исто)					
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.
Руководилац	-0,08	0,01	0,28	-0,03	-0,07	-0,12
Стручњак	0,01	0,48	0,12	0,07	-0,71	-0,25
Службеник	0,05	0,13	0,19	-0,04	-0,22	-0,22
Приватник	0,01	0,03	-0,06	0,29	0,16	-0,25
Радник	-0,21	-0,09	0,25	-0,32	0,32	-0,46
Земљорадник	0,19	-0,53	-0,52	-0,13	-0,15	0,93

Извор: Богдановић, 1987а: 332

Проблем је, наравно, и даље био у томе што су те бројке биле ниже од „савршене покретљивости“. Али таква покретљивост се могла остварити, што ћу исцрпније објаснити у наредном поглављу, само по цену великог пада деце из свих слојева у пољопривреднике (како би се уравнотежиле узлазна и силазна покретљивост). А то је, након четири деценије индустријализације, а нарочито у београдским условима, било прилично необично очекивање. Наиме, ако у истраживању за Београд очекујете да добијете већу покретљивост ка слоју пољопривредника, и то после неколико деценија убрзане индустријализације, томе би у стварности онда требало да претхо-

ди или масовно исељење градског становништва на пољопривредне обоне Београда или претварање свог слободног градског земљишта (укључујући и градске паркове) у њиве. Тешко да би једно или друго могло бити друштвено и економски разборито – осим у случају какве привредне или социјалне катастрофе. Но о томе више доцније.

Сличну оцену друштвене покретљивости Марија Богдановић је дала и у свом извештају о истраживању за Србију (1988) – поготово у делу где је користила Јасудин индекс (Богдановић, 1991а: 490). Ако поново погледамо табелу 2, где је пренет основни налаз из тог истраживања, видећемо велику отвореност друштвене структуре. Највиши слој, политичко-привредни руководиоци, у чак 57 посто случајева попуњен је децом сељака, а у 27 посто случајева децом радника. Међу стручњацима, радници и пољопривредници чинили су чак 66 посто очева. Ако та два слоја третирамо као горње слојеве у социјализму, онда можемо рећи да је – кад вредности из прва два лева ступца у табели 2 сравнимо са крајње десним ступцем – покретљивост била готово „савршена“ за руководиоце, док су стручњаци били више него „савршено“ попуњавани из реда радника, а мање „савршено“ из реда сељака.

Међутим, када те податке претворимо у Јасудин индекс (табела 12), опет добијамо правилну, црну, спуштајућу дијагоналу „саморепродукције“, негативне вредности за силазак у раднике или сељаке и негативне вредности за успињање деце пољопривредника у горње слојеве (осим у руководиоце). Повучена том табелом, Богдановићева (1991а: 490) каже да је висок Јасудин индекс за земљораднике „израз њихове немоћи да прекораче друштвене баријере пред којима се ова класа налази“. Но те „друштвене баријере“ – ако погледамо одлив у постоцима – прекорачиле су чак две трећине (64 посто) деце пољопривредника (Богдановић, 1991а: 486). Прилично висок посто-так за „немоћ“ једног слоја да своју децу попне у виши слој.

Табела 12 Јасудин индекс за истраживање у Србији (1988, према Марији Богдановић)

Очево занимање	Занимање испитаника (посто)					
	Руков.	Струч.	Служб.	Прив.	Радн.	Земљ.
Руководилац	0,037	0,380	-0,025	-0,073	-0,387	-0,088
Стручњак	0,009	0,436	0,059	0,046	-0,427	-0,272
Службеник	0,028	0,243	0,151	-0,008	-0,361	-0,176
Приватник	0,001	0,028	-0,011	0,338	-0,171	-0,293
Радник	-0,055	0,042	0,148	0,004	0,165	-0,254
Земљорадник	0,028	-0,526	-0,462	-0,351	-0,019	0,614

Извор: Богдановић, 1991а: 507

Наравно, опет је Јасудин индекс заварао, због велике неравнотеже између узлазне и силазне покретљивости: док се 52 посто испитаника попело навише у односу на слој родитеља, 39 посто је остало у слоју својих родитеља, а слојно се спустило свега 9 посто испитаника (Богдановић, 1991а: 486¹⁴²). Посебно је силазак у слој пољопривредника био мали, што је изразито повећало индекс самообнављања земљорадника. Али, из тога никако није следио закључак да је такав индекс „израз њихове (земљорадничке – С. А.) немоћи да прекораче друштвене баријере пред којима се ова класа налази“. Јер, у социјалистичкој Србији деца сељака сразмерно су лако – посебно у поређењу са данашњим приликама – прелазила у сва средња и виша занимања.

Конечно, поменимо и истраживање Слободана Вуковића (Србија ван покрајина, пролеће 1989). Ако погледамо основне податке (табела 13), видећемо сличну слику покретљивости коју нам дају и основни подаци Марије Богдановић. Руководиоци су у 61,0 посто случајева деца радника или сељака, а стручњаци у 43,9 посто случајева. Та два горња слоја се у великој мери регрутују и из слоја службеника – у 17,9 посто (руководиоци), односно у 24,9 посто (стручњаци). Наравно, опет имамо малу силазност из виших и средњих слојева у раднике и земљораднике, док је силазност радника у пољопривреднике чак троструко мања од „савршене“.

Табела 13 Међупоколењска покретљивост у Србији (по Вуковићу, 1989)

Очево занимање	Занимање испитаника (посто)						Ук. удео
	Руков.	Струч.	Прив.	Служ.	Радн.	Земљ.	
Руководиоци	7,5	4,8	3,2	1,9	0,3	0,0	3,1
Стручњаци	7,5	22,8	8,7	6,0	2,5	0,6	8,9
Приватници	6,1	3,6	22,1	6,0	2,2	1,9	5,6
Службеници	17,9	24,9	7,9	19,9	6,5	0,7	15,0
Радници	32,1	27,0	30,1	45,4	55,9	10,3	36,4
Земљорадници	28,9	16,9	27,0	20,8	32,6	86,5	31,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Извор: Вуковић, 1994: 185¹⁴³

142 Податак о узлазној и силазној покретљивости односи се на изворни распоред слојева; види напомену уз табелу 10. Рецимо, 7 посто радника је прешло у приватнике, што је Богдановићева третирао као силазну покретљивост (1991: 483), док би се у мом распореду слојева то третирао као узлазна покретљивост.

143 Изворна Вуковићева табела је нешто другачија и садржи 10 гроздова занимања. Ради поједностављивања, а и могућности поређења са ранијим истраживањима-

И опет, када се ти подаци изразе помоћу Јасудиног коефицијента (табела 14), добијамо слику самообнављајућих слојева и затвореног друштва: црну, спуштајућу дијагоналу „саморепродукције“, негативне вредности за силазак у раднике или сељаке и негативне вредности за успињање деце пољопривредника у све горње слојеве. Таква слика наводи и Вуковића на опаску да „постоје озбиљне препреке за прелазак потомака свих друштвених класа у сељаштво“, да се у том смислу „највише исказана препрека односи на радништво“, да „постоји препрека да потомци сељака прелазе у остале друштвене групе“ те да је „силазак у нижу класу, какво је радништво (...) готово онемогућен за потомке етатистичке класе“ (Вуковић, 1994: 44). И деци руководиоца, према мишљењу овог аутора, силазак према сељаштву је „спречен озбиљним друштвеним баријерама“ (Вуковић, 1994: 46).

Табела 14 Јасудин индекс за истраживање у Србији (1989, према Вуковићу)

Очево занимање	Занимање испитаника (исто)				
	Руководилац	Струч./служб.	Приватник	Радник	Земљорадник
Руководилац	0,32	0,08	0,00	-0,31	-0,11
Струч./служб.	-0,01	0,34	-0,03	-0,15	-0,12
Приватник	0,02	-0,13	0,27	-0,16	-0,07
Радник	-0,04	0,06	-0,19	0,28	-0,73
Земљорадник	-0,03	-0,12	-0,06	-0,07	0,80

Извор: Вуковић, 1994: 42

Тако су истраживачи покретљивости српског друштва, осамдесетих година, поведени извесним схематским (механичким) читањем табеле са Јасудиним коефицијентом, некритичким коришћењем појмова попут „баријера“ и „саморепродукција“ на читаоца остављали утисак да пишу о једном суштински затвореном друштву. Главним изворима те погрешке посвећен је наредни одељак.

ма, спојио сам НК/ПК раднике и КВ/ВКВ раднике у раднике, рутинске службенике и ниже руководиоце у службенике те директоре и функционере у руководиоце. Такође, из истих разлога, заменио сам хијерахијска места стручњака и приватника. Код Вуковића су, наиме, приватници стављени између руководиоца и стручњака. Али, подаци о материјалном положају показују да су приватници могли бити смештени и између стручњака и службеника (види моју напомену 3, горе).

„Савршена покретљивост“ у социјализму

Када је Милић у нашу социологију уводио појам „савршене покретљивости“, он је поштено упозоравао да је тај термин више „математичко-статистички, а не социолошки или етички појам“ (Милић, 1996: 160). Међутим, тај термин је ипак збуњивао, па и заводио многе социологе – укључујући и самог Милића (1996: 184). Они су, наиме, кроз такву оптику – нарочито када је одступање од „перфектне мобилности“ изражено Јасудиним коефицијентом – сагледавали тадашње друштво те непрестано били незадовољни утврђеном покретљивошћу. Но, ако мало боље погледамо, видећемо да „савршена покретљивост“ и није био баш најпогоднији појам за анализу и разумевање брзо индустријализујућих друштава (какво је било и српско друштво у доба социјализма). А у таквим друштвима је увек много узлазне, а мало силазне покретљивости.

Да би се разумело колико је захтев за уједначавањем узлазне и силазне покретљивости погрешан за друштва убрзане индустријализације, навешћу једноставан пример. Пођимо од модела друштва састављеног само од две класе – индустријских радника и пољопривредника. Првих је милион, других девет милиона. Нека је то друштво већ дуже времена у стагнацији, због чега нема покретљивости, а класе се самообнављају. У једном тренутку, међутим, почиње буран индустријски развој. Након њега, индустријских радника има два милиона, а сељака осам. Нико од радника није пао у сељаке већ се милион сељака попело у раднике (табела 15). То је, наравно, доста заострен модел, али он суштински одговара стварном дешавању у доба социјализма.

Табела 15 Међупоколењска покретљивост у заостреном моделу социјалистичке модернизације (број)

Занимање оца	Занимање исцшћаника		Укупно
	Радници	Сељаци	
Радници	1.000.000	0	1.000.000
Сељаци	1.000.000	8.000.000	9.000.000
Укупно	2.000.000	8.000.000	10.000.000

Но, сада наступа социолог и утврђује велико одсшћување од „савршене покретљивости“ (табела 16). Јер, уместо да радника сељачког порекла буде 90 посто, њих је „само“ 50 посто. „Покретљивост је само структурална, то јест изнуђена, али не и стварна. Друштво није отворено, већ затворено“, закључиће наш социолог.

Табела 16 Међупоколењска покретљивост у заоштреном моделу социјалистичке модернизације (посто)

Занимање оца	Занимање исцјиваника (у %)		
	Радници	Сељаци	Ук. удео
Радници	50,0	0,0	10,0
Сељаци	50,0	100,0	90,0
Укупно	100,0	100,0	100,0

Дакле, да би друштво било „отворено“, према критеријуму „савршене покретљивости“, није довољно то што се милион сељака попело у раднике. Неопходно је и да 800.000 радника сиђе у пољопривреднике и да се још толико пољопривредника попне у раднике (табела 17).

Табела 17 „Савршена покретљивост“ у заоштреном моделу социјалистичке модернизације (број)

Занимање оца	Занимање исцјиваника (у %)		
	Радници	Сељаци	Укупно
Радници	200.000	800.000	1.000.000
Сељаци	1.800.000	7.200.000	9.000.000
Укупно	2.000.000	8.000.000	10.000.000

И тек сада добијамо „савршену покретљивост“ (табела 18). Међутим, хајде да се запитамо – које рационално друштво би се одрекло четири петине индустријских радника, усред економско-модернизацијске експанзије, да би задовољило захтеве „савршене покретљивости“? Исто важи и за децу индустријских радника – ако овај случај „развучемо“ тако да се убрзана индустријализација спроведе за живота једне генерације (што је код нас био случај). „Савршена покретљивост“ би онда подразумевала да четири петине деце индустријских радника пређе на село и почне да се бави пољопривредом. Али, како сви ти људи могу то да учине ако немају своју земљу, односно пољопривредна имања? Такав прелазак би се могао замислити само у друштву потпуно концентрисаног власништва над земљом, у коме обрадиве површине припадају државним колхозима или пак приватним велепоседима. Тек ту би деца индустријских радника релативно брзо могла да постану пољопривредни (најамни) радници.

Табела 18 „Савршена покретљивост“ у заоштреном моделу социјалистичке модернизације (посто)

Занимање оца	Занимање исцјиваника (у %)		
	Радници	Сељаци	Ук. удео
Радници	10,0	10,0	10,0
Сељаци	90,0	90,0	90,0
Укупно	100,0	100,0	100,0

Али, одмах се поставља следеће питање – а где би они становали? Претпоставка тако масовне сеобе из града на село морала би бити нека варијанта касарнског или чак логорског система смештаја, не само на селу већ и у граду. Јер, само тако би се могао релативно брзо обезбедити смештај за масовно премештање становништва које захтева „савршена покретљивост“. У претходном примеру, рецимо – уместо да се, као у моделу „несавршене покретљивости“, изнађе стамбени простор за „само“ милион нових становника града – било би потребно у граду обезбедити смештај чак за 1,8 милиона сељачке деце, а на селу за још 0,8 милиона градске деце. То би или повећало нови стамбени простор који би се морао изградити (са 1,0 на 2,6 милиона житеља) или би захтевало да 0,8 милиона градских и 0,8 милиона сеоских становника једноставно замени своја места. Прво би било економски неисплативо – 160 посто скупље од модела „несавршене покретљивости“. Друго би захтевало снажну меру политичког управљања животима људи, која је могућа само у каквом тоталитарном („полпотовском“) систему.

Тако се показује да је захтев за „савршеном покретљивошћу“ у друштву уобразане социјалистичке модернизације заправо поприлично нерационалан. Тачније, има смисла само са екстремног левичарског (рецимо, маоистичког) социјално-политичког становишта. Наравно, цела наша социолошка заједница је, у време социјализма, била под утицајем општег проегалитаристичког расположења. Постојала је атмосфера у којој су социолози могли бити непрестано незадовољни утврђеним степеном друштвене покретљивости, ма како он био велик (јер је покретљивост одступала од „савршене“), али није било другачијих гласова који би указивали на реалне консеквенце захтева за таквом врстом („савршене“) покретљивости.

Штавише, изгледа да је увођење сложенијих статистичких („синтетичких“) показатеља одступања од „савршене“ покретљивости још више замаглило основни проблем, онемогућајући критичку саморефлексију социолога.¹⁴⁴ Појмови као што су „индекс

144 Један од важнијих проблема истраживања друштвене покретљивости, уочених и у литератури, и јесте све веће господство статистичке обраде података над њиховим теоријским разумевањем (Miller, 1998: 159). Често су све сложенији статистички модели и показатељи који су коришћени у истраживању друштвене покретљивости водили све мањем теоријском напретку (исто). Статистички модели и технике као да су се отргли од теоријског разумевања и готово постали сами себи циљ. То, међутим, онемогућава шири увид у податке и расправу научне заједнице о њиховом тумачењу и начинима њиховог даљег прикупљања. Тако добијамо апсурдну ситуацију у којој поједини социолози непрозирним статистичким техникама „практично могу да докажу било шта“ (Breen and Goldthorpe, 1999: 21).

асоцијације¹⁴⁵ и „Јасудин коефицијент“ (у српској социологији је обавезно писан са словом ипсилон на почетку; изузетак Миладиновић, 1993), као да су покрили сваки дубљи смисао података које су ти статистички показатељи изражавали. Они готово да су постали научни тотеми, слепо слеђени и обожавани. Тако су многи социолози, пишући о друштвеној покретљивости, гледали првенствено да ли су вредности „индекса асоцијације“ или „Јасудиног коефицијента“ за поједине групе занимања близу нуле. Ако то није био случај – а по правилу није – одмах су закључивали да постоје „баријере“ или „системске блокаде“ које производе (или су већ произвеле) суштински „затворено друштво“.

Међутим, баш као што је показано у критици шематске примене концепције „страначке идентификације“ у српској социологији (Антонић, 2006: 155–183), када се преузимају теоријски модели и аналитичка оруђа развијена у другачијим друштвима од нашег, мора се показати додатна мера опреза. Као што ни шематско преузимање (из америчке социологије) и примена „страначке идентификације“ на изборно понашање српских бирача нису уродили плодом (Антонић, 2006: 155–183), тако ни шематско преузимање „Јасудиног индекса“, уобличеног за анализу већ давно индустријализованих друштава, вероватно није могло да донесе значајније успехе у разумевању и оцењивању покретљивости друштава која се тек индустријализују (или су управо завршила са индустријализацијом). Наиме, примена Јасудиног индекса на таква друштва само је повећавала контроверзне аспекте концепције о савршеној покретљивости – пре свега питање зашто би покретљивост „нултог збира“ (у којој се неко не може попети а да се други не спусти) била боља од покретљивости друштва у коме огромна већина бележи успон (па и по цену да се мали број потомака с врха спушта на дно стратификационе пирамиде; Saunders, 1990б: 79–83). Масивном узлазном покретљивошћу, тако типичном за брзо индустријализујућа друштва, проблем „нултог збира“ и захтеване масивне силазне покретљивости добија посебно оштре контуре.

Следеће је питање како се у условима брзе и масовне промене структуре радне снаге у брзо индустријализујућим друштвима може очекивати да ће се отворена места на средњим и горњим стратификационим спратовима масовно попуњавати у истој сразмери према свим слојевима (агрегацијама занимања) и уз одржавање једнаке размере узлазно-силазног кретања – што је све претпоставка „са-

145 Показује однос између постојеће и савршене покретљивости. Рецимо, (највиша) вредност 1,00 значи да се одређени слој или професионална група самообновила у наредном поколењу.

вршене покретљивости“. У нашем поједностављеном моделу имали смо две класе. Али реалан број слојева увек је већи и укључује макар још и службенике, стручњаке и руководиоце, чији број (удео) такође расте са индустријализацијом. Идеја да ће се сва нова места у тим слојевима попуњавати у сразмери са уделом сваког слоја у структури становништва, при чему ће се још и водити рачуна о уједначавању узлазне и силазне покретљивости, тешко да је у складу са елементарном социјалном реалношћу.

Уз то, такво „шаблонско“ читање Јасудиног индекса за социјалистичка друштва подразумева претпоставку да су слојеви као агрегације занимања јасни ступњеви меритократске хијерархије. Тако би онда *само* од способности потомака зависило на ком ће се ступњу те хијерахије они коначно наћи. Међутим, чак и када би тако савршени механизми меритократске селекције и класификације могли постојати, агрегације занимања у стварности нису степенасте, јасно одвојени стратуми, већ пре ромбоидне структуре, чији једни делови могу бити у истој равни (рецимо, КВ радник и средњи службеник), а други делови испод или изнад (ВКВ радник и нижи службеник или НКВ радник и виши службеник; видети: Милић, 1996: 41). Зато су наивне обе псеудофункционалистичке претпоставке које су у основи свих експлицитних или имплицитних захтева за „савршеном покретљивости“ у социјализму (као варијанти меритократског друштва): 1. да се за обављање функције службеника морају имати веће способности него за функцију радника, а за функцију радника веће способности наго за функцију пољопривредника и 2. да ће у друштву „савршене покретљивости“ постојати некакав меритократски механизам који ће способније појединце, без обзира на то из ког слоја долазе, аутоматски распоређивати у службенике, мање способне појединце у раднике, а најмање способне појединце у сељаци. Али, нити су то меритократски јасно различите позиције, нити је такав меритократски механизам прерасподеле до сада пронађен.

Коначно, значајно је и питање начина интерпретације добијених показатеља. У изворном Јасудином раду, у коме је објашњен Y-коэффициент (Yasuda, 1964), нећемо наићи на (иначе код наших социолога обавезно) читање негативних вредности Јасудиног индекса као индикатора постојања „социјалних баријера“. Штавише, нећемо наићи ни на саму реч „баријера“, „спречавање“ нити на било који сличан израз који денотира постојање „социјалног механизма“ чији је учинак заустављање покретљивости. Како је тачно то тумачење дошло у нашу социологију, није баш најјасније – Секулић, Флере/Ђурђевић, Богдановићева и Вуковић, на местима на којима користе Јасудин индекс,

не помињу другу литературу до самог Јасудиног рада. Неко будуће истраживање тек треба да покаже одакле нам је заиста такво тумачење дошло.

Но, извесно је да би било добро да се ревидира престога оцена о недовољној отворености за покретљивост српског друштва у доба социјализма. То друштво је, са становишта могућности узлазне покретљивости, било веома отворено друштво, и у поређењу са другим њему савременим друштвима и у поређењу са данашњим српским друштвом. А велико је питање да ли ће Србија, у том погледу, икада више бити тако отворено друштво као што је била шездесетих и седамдесетих година XX века.

Литература

- Адлер, Ненси [Nanci Adler] (2005 [2002]): *Преживели из Гулаја: С оне сїране совјетскої сисїема* [The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System]. Београд: Београдски круг.
- Антонић, Слободан (2012а): *Ђаво, истїорија и феминизам: социолошке љусїологїне*. Крагујевац: Центар слободарских делатности, <https://sn.rs/tx1sf>.
- (2012б): *Лоша бесконачносї: љрилози социолоїији срїскої друшїва*. Београд: Службени гласник и Досије, <https://sn.rs/k9cdm>.
- (2008): „Постоји ли у Србији ’транснационална капиталистичка класа’?, у: *Друшїво ризика: љромене, неједнакосїи и социјални љроблеми у данашњој Србији*, стр. 71–92, ур. Сретен Вујовић. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- (2006): *Елиїа, љрађансїво, слаба држава: Србија љосле 2000*. Београд: Службени гласник.
- (2002): *Заробљена земља: Србија за владе Слободана Милошевића*. Београд: Откровење.
- (1983): „Класе и социјализам – прилог разјашњавању појмова“, *Међународни раднички љокреїи*, год. XXVI, бр. 4, стр. 415–426.
- Бакуњин, Михаил [Михаил Александрович Бакунин] (1979 [1873]): *Држава и анархија [Государсївенносїи и анархия]*, преведено у: Михаил Бакуњин, *Држава и слобода*, стр. 3–186. Загреб: Глобус.
- Богдановић, Марија (1992): „Међугенерацїјска друштвена покретљивосї“, *Социолоїија*, год. 34, бр. 2, стр. 193–211.
- (1991а): „Вертикална друштвена покретљивосї“, у: *Србија крајем осамдесетїих*, ур. Михаило В. Поповић, стр. 469–533. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.
- (1991б): „Основне димензије и друштвени положај слојева“, у: *Србија крајем осамдесетїих*, ур. Михаило В. Поповић, стр. 35–64. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.

- (1987a): „Друштвене неједнакости и вертикална друштвена покретљивост“, у: *Друштвене неједнакости: социолошко истраживање у Београду*, ур. Михаило В. Поповић, стр. 315–346. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета у Београду.
- (1987b): „Друштвени слојеви према основним димензијама социјалног раслојавања“, у: *Друштвене неједнакости: социолошко истраживање у Београду*, ур. Михаило В. Поповић, стр. 33–50. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факулета.
- Брдар, Милан (2000): *Праксис одисеја: студија насљанка большевичкој шовалистичкој сисџема 1917–1929*, књига 1. Београд: Службени лист СРЈ.
- Бухарин, Николај [Николай Иванович Бухарин] (1980 [1921]): *Теорија хисторијској материјализма [Теория исторической материјализма]*. Загреб: Глобус.
- (1983 [1920]): *Економика љрелазној љериода [Економика љереходној љериода]*. Загреб: ЦКД.
- Вебер, Макс (Max Weber) (1976 [1922]): *Приврега и друштво (Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriß der verstehenden Soziologie)*, књ. 1–2, прев. Тихомир Кострешевић. Београд: Просвета.
- (1988): „Политика као позив“ (*Politik als Beruf*, 1919), у: *Кријика колективизма: либерална мисао о социјализму*, прир. Владимир Глигоров, стр. 55–97. Београд: Филип Вишњић.
- Видаковић, Зоран (1971): *Корак назад два корака нађрег*. Београд: Комунист.
- Вуковић, Слободан (1994): *Покрећљивост и стурктура друштва*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања
- Вулеић, Владимир (1998): „Тегобе номинализма“, *Социолођија*, год. 40, бр. 2, стр. 303–311.
- Вышинский, Андрей Януарьевич (ред.) (1934): *Ош љорем к восшисшайельным учређениям*, Сборник Института Уголовной Политики. – под ред. А. Я. Вышинского. Москва: Советское законодательство.
- Гајић, Саша (2005): „Данас Француска, сутра цела ЕУ“, сајт *Нова срјска љолишчичка мисао* [WWW document], http://www.starisajt.nspm.rs/komentari/2005/2005_gajic_sarkozi.htm
- Глинтић, Татјана (1989): *Ешшка циљева и средсшва: студија о Окшобарској револуцији*. Београд: Научна књига.
- Ђурић, Михаило (1987): *Социолођија Макса Вебера*. Загреб: Напријед.
- Еко, Умберто (Umberto Eco) (1998 [1997]): *Сшиси о моралу (Cinque scritti morali)*. Београд: Paideia.
- Елзесер, Јирген (2009): *Национална држава и феномен љобализације: како можемо да се сшасимо из свешске економске кризе (Jürgen Elsässer, Nationalstaat und Globalisierung: Als Linker vor der Preußischen Gesellschaft, 2009)*. Београд: Јасен.
- Енгелс, Фридрих [Friedrich Engels] (1979): „Писма и говори“, у: *Маркс и Енгелс, Дела*, том 30 [март 1875 – мај 1883]. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Просвета.

- (1974): „Принципи комунизма“, у: Маркс и Енгелс, *Дела*, том 7 [мај 1846 – март 1848], Београд: Институт за међународни раднички покрет и Прo-света.
- Звекић, Угљеша (1981): „Међугенерацiјска вертикална покретљивост“, *Социолошки преглед*, год. 15, бр. 1–2, стр. 115–122, <http://www.ssd.org.rs/images/stories/zvekict1.pdf>
- Илић, Владимир (1999): „Marxismusstreit: рекапитулација“, *Социологија*, год. 41, бр. 4, стр. 499–530.
- (1997): „Прилог расправи о делању друштвених група“, *Социологија*, год. 39, бр. 2, стр. 315–326.
- Јанићијевић, Милосав (1972): „Међугенерацiјска друштвена покретљивост у СР Србији“, *Марксистичке свеске*, год. 1, бр. 1–2, „Структура социјалистичког друштва у Југославији“, ур. Мирослав Печулић, Стипе Швар, Зоран Видаковић, стр. 75–87. Факултет политичких наука: Сарајево, <http://ssd.org.rs/images/stories/janicijevic0001.pdf>.
- Кар, Е. Х. [Е. Н. Carr] (1984 [1979]): *Руска револуција: од Лењина до Стаљина (1917–1929)* [*The Russian Revolution: From Lenin to Stalin (1917–1929)*]. Загреб: Глобус.
- Кардељ, Едвард (1968): „Самоуправљање и бирократизам“, *Социјализам*, бр. 1–2, стр. 20–42.
- Кауцки, Карл [Karl Kautsky] (1985 [1919]): *Тероризам и комунизам: прилој природној историји револуције* [*Terrorismus und Kommunismus. Ein Beitrag zur Naturgeschichte der Revolution*], у: Карл Кауцки – Лав Троцки, *Тероризам и комунизам: расправа о большевичкој револуцији*, стр. 15–122. Београд: Филип Вишњић.
- (1923 [1892]): *Начела социјалне демократије. Ерфуртски програм* [*Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Teil erläutert*]. Београд: Социјалистичка књижара.
- (1911 [1909]): *Пути ка власти* [*Der Weg zur Macht*]. Београд.
- Колаковски, Лешек [Leszek Kołakowski] (1983 [1976]): *Главни токови марксизма* [*Główne nurty marksizmu*], књига 2. Београд: БИГЗ.
- Косић, Мирко (1932): „Die soziale Differenzierung der Jugoslawen“, *Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie*, Band 11 [1932/33], S. 3–41.
- Крыленко, Н. В. (1923): *За њаџь леџь (1918–1922): Обвинительные речи џо наиболее круџным процессам, заслушанным в московском и Верховном революционных трибуналах*. Москва – Петроград: ГИЗ.
- Кулић, Тодор (2002): *Превладавање прошлости: Узроци и џраци џромене слике историје крајем ХХ века*. Београд: Хелсиншки одбор за џудска права.
- Лазић, Младен (2011): *Чекајући капитализам: насџанак нових класних односа у Србији*. Београд: Службени гласник.
- (2005): *Промене и оџиџори: Србија у џрансформацiјским процесима*. Београд: Филип Вишњић.
- (1996): „Делатни потенцијал друштвених група“, *Социологија*, год. 38, бр. 2, стр. 259–288.

- Лазих, Младен и Слободан Цвежих (2004): „Промене друштвене структуре у Србији: случај блокиране пост-социјалистичке трансформације“, у: *Друштвена трансформација и стрављеније друштвених група: Свакодневница Србије на почетку преће миленијума*, ур. Анђелка Милић, стр. 39–70. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Лаш, Кристофер (1996): *Побуна елита: и издаја демократије* (Christopher Lasch, *Revolt of the Elites: And the Betrayal of Democracy*, 1994). Светови, Нови Сад.
- Hunter, Floyd (1953): *Community Power Structure: A Study of Decision Makers*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Ленин, Владимир Ильич (1925): *Сочинения. В юридических трудах*. 2. изд. Москва – Ленинград: Государственное издательство политической литературы.
- (1941): *Сочинения*, том 29, Март – август 1919, 4. изд. Москва: Государственное издательство политической литературы.
- (1958а): *Полное собрание сочинений в пятидесяти томах*, т. 45, Март 1922 – 2 март 1923. Москва: Государственное издательство политической литературы.
- (1958б): *Полное собрание сочинений в пятидесяти томах*, т. 51, Июль 1919 – ноябрь 1920. Москва: Государственное издательство политической литературы.
- Лењин, Владимир Ильич [Владимир Ильич Ленин] (1949 [1902]): *Шта да се ради?* [Что делать?]. Београд: Култура.
- (1960а [1917]): *Држава и револуција [Государство и револуция]*. Београд: Култура.
- (1960б): *Изабрана дела у 16 томова*, том 12, новембар 1917 – фебруар 1919. Београд: Култура.
- (1960в): *Изабрана дела у 16 томова*, том 14, октобар 1920 – март 1923. Београд: Култура.
- (1973): *Дела*, том 10, јануар–септембар 1906. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Yugoslaviapublic.
- (1975а): *Дела*, том 27, септембар 1917 – јануар 1918. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Yugoslaviapublic.
- (1975б): *Дела*, том 28, фебруар 1918 – април 1918. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Yugoslaviapublic.
- (1975в): *Дела*, том 29, мај–децембар 1918. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Yugoslaviapublic.
- (1975г): *Дела*, том 30, јануар–јул 1919. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Yugoslaviapublic.
- (1976а): *Дела*, том 32, март–новембар 1920. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Yugoslaviapublic.
- (1976б): *Дела*, том 33, новембар 1920 – март 1921. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Yugoslaviapublic.

- (1976в): *Дела*, том 34, март 1921 – јануар 1922. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Yugoslaviapublic.
- (1976г): *Дела*, том 35, јануар 1922 – март 1923. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Yugoslaviapublic.
- (1976д): *Дела*, том 38, Писма, јануар 1910 – новембар 1917. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Yugoslaviapublic.
- (1976ђ): *Дела*, том 39, Писма, новембар 1917 – јун 1921. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Yugoslaviapublic.
- Лукић, Радомир (1971): „Друштвено раслојавање као узрок друштвених сукоба у Југославији“, *Социологија*, бр. 3, стр. 341–358.
- (1966): „Друштвене класе и наше савремено друштво“, *Социологија*, бр. 1–2, стр. 43–56.
- Марковић, Живко (1994): „О неким идеолошким застрањивањима марксизма“, *Гледишта*, год. 35, бр. 1–6, стр. 159–174.
- Маркс, Карл [Karl Marx] (1983 [1867]): *Капитал* [*Das Kapital*]. Београд: БИГЗ и Просвета.
- (1975): „Открића о комунистичком процесу у Келну“, у: Карл Маркс и Фридрих Енгелс, *Дела*, том 11, август 1851 – март 1853. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Просвета.
- (1972 [1844]): „Критичке примедбе уз чланак једног Пруса“, у: Маркс и Енгелс, *Дела*, том 3, март 1843 – септембар 1844. Београд: Институт за међународни раднички покрет и Просвета.
- (1961 [1845]): *Немачка идеологија* [*Die Deutsche Ideologie*], у: *Рани радови*. Загреб: Напријед.
- (1950 [1875]): *Критика гојтског програма* [*Kritik des Gothaer Programms*], у: Маркс и Енгелс, *Изабрана дела у два тома*, том 2. Београд, Култура.
- (1949 [1852]): *Осамнаести пример Луја Бонапарте* [*Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*]. Београд: Култура.
- (1947 [1871]): *Грађански рат у Француској* [*Der Bürgerkrieg in Frankreich*]. Београд: Култура.
- Маркс, Карл и Фридрих Енгелс (1948 [1848]): *Манифест комунистичке партије* [*Manifest der Kommunistischen Partei*]. Београд: Култура.
- (1949): *Изабрана дела у два тома*, том 1. Београд: Култура.
- Миладиновић, Слободан (1993): „Вертикална друштвена покретљивост у Југославији“, *Социологија*, год. 35, бр. 2, стр. 263–281.
- Милић, Војин (1996): *Друштвена структура и покретљивост Југославије: (од друге половине 50-тих до средине 60-тих година)*. Нови Сад: Катедра за социологију Филозофског факултета.
- (1989): *Прилози историји социологије*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- (1960а): „Један појмовно-хипотетички оквир за проучавање друштвене структуре“, *Социологија*, год. 2, бр. 2, стр. 3–39.
- (1960б): „Осврт на друштвену покретљивост у Југославији“, *Статистичка ревија*, год. 10, бр. 3–4, стр. 184–231.

- Милошевић, Никола (1990): *Антиномије марксистичких идеологија: бољше-визам, сталинизам, марксизам*. Београд: БИГЗ.
- (1985): *Марксизам и језуитизам*. Београд: Никола Милошевић, Зденка Аћин, Слободан Машић.
- Миладиновић, Слободан и Ђорђе Вукадиновић (2006): *Испрживање јавног мњења Србије*. Публикум – НСПМ, август и новембар 2006, радни подаци.
- Милс, Рајт (1964): *Елија власити* (Wright C. Mills, *Power Elite*, 1956), с енглеског превео Ратољуб Д. Додић. Београд: Култура.
- Молнар, Александар (2000): „Тоталитарна власт и ’модернизација’. Нови прилог полемици са Милићевском необољшевичком школом“, *Социологија*, год. 42, бр. 1, стр. 107–134.
- (1998а): „Одговор Владимиру Вулетићу“, *Социологија*, год. 40, бр. 3, стр. 427–434.
- (1998б): „Одговор Милићевској необољшевичкој школи“, *Социологија*, год. 40, бр. 1, стр. 131–158.
- (1996): „О делању друштвених група“, *Социологија*, год. 38, бр. 2, стр. 289–313.
- Моска, Гаetano (1969): „О владајућој класи“, у: Т. Парсонс, Е. Шилс, К. Негел и Џ. Питс, *Теорија о друштву: основи савремене социолошке теорије*, књига 1, стр. 572–576. Вук Караџић: Београд.
- Павловић, Бранко (2016): „’Тихи убица’ или коме нема лека: Хепатитис Ц и западна фармацевтска индустрија“, *Нова српска јолиничка мисао*, 21. септембар 2016, <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/tihi-ubica-hepatitis-c-i-zapadna-farmaceutska-industrija.html>, посећено у септембру 2016.
- Панарин, Александар Сергејевич (2007): *Народ без елије: између очаја и наде* (Александр Сергеевич Панарин, „Народ без елиты: между отчаянием и надеждой“, *Наши современник*, №11, 2001 г.), *Нова српска јолиничка мисао*, http://starisajt.nspm.rs/koment_2007/2007_panarin1.htm, посећено у септембру 2016.
- Печујлић, Мирослав (1966): *Класе и савремено друштво*. Београд: Савремена администрација.
- Пешић, Весна (1972): „Један покушај испитивања перцепције друштвене структуре“, *Марксистичке свеске*, год. 1, бр. 1–2, „Структура социјалистичког друштва у Југославији“, ур. Мирослав Печујлић, Стипе Шувар, Зоран Видаковић, стр. 225–234. Сарајево: Факултет политичких наука.
- Пикети, Тома (2015): *Кайпитал у XXI веку* (Thomas Piketty, *Le Capital au XX e siècle*, 2013), превела с француског Кристина Бојановић. Нови Сад: Академска књига.
- Поповић, Михаило В. (1967): *Проблеми друштвене структуре*. Београд: Култура.
- Поповић, Михаило, ур. (1977): *Друштвени слојеви и друштвена свесит: социолошко испрживање интереса, стилска животија, класне свесити и вредносно-идеолошких оријентација друштвених слојева*, ред. Михајло

- В. Поповић, Мирослав Јанићијевић. Београд: Центар за социолошка истраживања Института друштвених наука.
- Радовановић, Мирослав (1972): „Југословенски социјализам и савремени капитализам“, *Марксистичке свеске*, год. 1, бр. 1–2, „Структура социјалистичког друштва у Југославији“, ур. Мирослав Печујлић, Стипе Шувар, Зоран Видаковић, стр. 109–123. Сарајево: Факултет политичких наука.
- Секељ, Ласло (1988): *Комунизам и држава: кријтика Маркса, социјалдемократије и большевизма*. Београд: Просвета.
- Секулић, Душко (1984): „Социо-професионална мобилност у Југославији: реинтерпретација неких истраживања“, *Социологија*, год. 26, бр. 1–2, стр. 69–86.
- Солженицын, Александар (1973): *Архипелаг Гулаг 1918–1956: оубий художественной исследования*. Paris: Умса-Press.
- Солженицын, Александар (1988): *Архипелаг Гулаг 1918–1956: покушај књижевной истраживања*, том 2–3. Београд: Рад.
- Стаљин, Ј. В. [И. В. Сталин] (1946 [1926]): *Пићања лењинизма [Вопросы ленинизма]*. Загреб: Култура.
- Стиглиц Џозеф Е. (2015): *Велика њодела: друштва неједнакости и шта да радимо с њима*, превели с енглеског Ивица Павловић и Љиљана Матић. Нови Сад: Академска књига.
- Тркуља, Јовица (1990): *Ајорије диктатури пролетаријата*. Београд: Научна књига.
- Троцки, Лав [Лев Давидович Троцкий] (1971 [1920]): „Тероризам и комунизам“ [*Терроризм и коммунизм*], у: Лав Троцки, *Из револуције*. Ријека: Отокар Кершовани.
- Трукан, Г. А. (1994): *Пути ка социјализму 1917–1929 г.г.* Москва: Наука.
- Ускоковић, Ђорђе (1973): *Социологија и друштвена неједнакост*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Флере, Сергеј и Бранислав Ђурђевић (1984): „Мејугенерациска вертикална покретљивост у Војводини“, *Социологија*, год. 26, бр. 1–2, стр. 157–172.
- Фурсов, Андрей (2016): *Конспирологија/кријивој економија капитализма как основа изучения западных элит*; авторский экспертный доклад Изборском Клубу, http://andreyfurov.ru/news/konspirologija_kriptopolitekonomija_kapitalizma_kak_osnova_izuchenija_zapadnykh_ehlit_chast_1/2016-07-01-555, посећено у септембру 2016.
- Цвејић, Слободан (2012): „Нови трендови у класно-слојној покретљивости у Србији“, у: *Промене у друштвеној структури и покретљивости*, ур. Срђан Шљукић и Душан Маринковић, стр. 143–157. Нови Сад: Одсек за социологију Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Доступно и на: <http://ssd.org.rs/images/stories/opsti/34434.pdf>.
- (2006): *Корак у месту: друштвена покретљивост у Србији у процесу њоист-социјалистичке ѡрансформације*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.

- (2002): „Домети класне анализе на крају XX века“, *Сйоменница Михаила Појовића*. Београд: Филозофски факултет.
- ЦКК (1999 [1997]): *Црна књиџа комунизма: криминал, ѿерор, рејресија* [*Le Livre noir du communism. Crimes, terreur, repression*], написали Стефан Куртоа [Stéphane Courtois] и други. Сарајево: Босанчица принт.
- Шафаревич, Игор [Игорь Ростиславович Шафаревич] (1997 [1977]): *Социјализам као појава свејске историје* [Социализм как явление мировой истории]. Цетиње: Светигора.
- Abbott, Pamela and Claire Wallace (1990): *An Introduction to Sociology: Feminist Perspectives*. Routledge.
- Anderson, Elijah (2001): „The Social Situation of the Black Executive: Black and White Identities in the Corporate World“, in: *Problem of the century: racial stratification in the United States*, eds. Elijah Anderson, Douglas S. Massey, pp. 405–436. New York: Russell Sage Foundation.
- Badgett, M. V. L. (1997): „Beyond biased samples: challenging the myths on the economic status of lesbians and gay men“, in: *Homo Economics: Capitalism, Community and Lesbian and Gay Life*, eds. A. Gluckman, B. Reed. London: Routledge.
- Barrett, Donald C. and Lance M Pollack (2005): „Whose gay community? Social class, sexual self-expression, and gay community involvement“, *The Sociological Quarterly*, Volume 46, Number 3, August 2005, pp. 437–456 (20).
- Bendix, Reinhard (1966): *Max Weber: An Intellectual Portrait*. London: Methuen.
- Bettelheim, Charles (1976 [1974]): *Class Struggles in the USSR 1917–1923* [*Les luttes de classes en URSS*], <http://www.marx2mao.com/Other/CSSUi76NB.html>. New York: Monthly Review Press.
- Bonham, John (1954): *The Middle Class Vote*. London: Faber and Faber.
- Bourdieu, Pierre (1984 [1979]): *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge.
- Bottomore, Thomas Burton (1965): *Classes in Modern Society*. London: George Allen & Unwin.
- Breen, Richard (2005): „Foundations of a neo-Weberian Class Analysis“, in: *Approaches to Class Analysis*, ed. Erik Olin Wright. Cambridge: Cambridge University Press, <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/Chapter 2 – Breen Jan 2004.pdf>.
- Breen, Richard, and John H. Goldthorpe (1999): „Class Inequality and Meritocracy: A Critique of Saunders and An Alternative Analysis“, *British Journal of Sociology*, Vol. 46, No. 50, pp. 1–27.
- Buchanan, Patrick J. (2014): „Dr. Pangloss, Free Trader“, *Buchanan Columns*, January 24, 2014, http://buchanan.org/blog/dr-pangloss-free-trader-6203?doing_wp_cron=1475978900.8139910697937011718750, посећено у септембру 2016.
- (2011): „Manufacturing’s dismal decade“, *WorldNetDaily.com*, February 25, <http://www.wnd.com/index.php?fa=PAGE.view&pageId=267889>, приступљено у септембру 2016.

- Bump, Philip (2015): „The 25 top hedge fund managers earn more than all kindergarten teachers combined“, *Washington Post*, May 10, <https://www.washingtonpost.com/news/the-fix/wp/2015/05/12/the-top-25-hedge-fund-managers-earn-more-than-all-kindergarten-teachers-combined/>, посећено у септембру 2016.
- Bylund, Per (2006): „How the Welfare State Corrupted Sweden“, Ludwig von Mises Institute [WWW document]. URL <http://mises.org/daily/2190>.
- Calvert, Peter (1982): *The Concept of Class: An Historical Introduction*. London: Hutchinson.
- Camarota, Stephen A. (2006): „Dropping Out. Immigrant Entry and Native Exit From the Labor Market, 2000–2005“, Center for Immigration Studies, March 2006.
- Chan, Tak Wing, Goldthorpe, John H. (2007): „Class and Status: The Conceptual Distinction and its Empirical Relevance“, *American Sociological Review*, Volume 72, Number 4, August 2007, pp. 512–532.
- Chapman, Sydney John and Frederick James Marquis (1912): „The recruiting of the employing classes from the ranks of the wage earners in the cotton industry“, *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. LXXV, pp. 293–306.
- Chapman, Sydney John and W. Abbott (1913): „The tendency of children to enter their father’s trades“, *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. LXXVI, No. 6 (May, 1913), pp. 599–604.
- Clark, Terry Nicholls and Seymour Martin Lipset (1991): „Are Social Classes Dying?“, *International Sociology* 6, pp. 397–410.
- CNN (2016): „Foreign Policy’s David Rothkopf: Trump’s Speech Was ‘Incoherent’ And ‘Fact-Free’“, *Media Matters*, April 27, <http://mediamatters.org/video/2016/04/27/foreign-policy-s-david-rothkopf-trump-s-speech-was-incoherent-and-fact-free/210117>, посећено у септембру 2016.
- Coleman, R. P., and Rainwater, L., with McClelland, K. A. (1979): *Social Standing in America*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Crompton, Rosemary (2008): *Class and Stratification*. Cambridge: Polity Press.
(1993): *Class and Stratification: An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Dahl, Robert A. (1961): *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. Yale University Press, New Haven.
(1967). *Who Rules America?* (1st ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Dahrendorf, Ralph (1987): „The erosion of citizenship and its consequences for us all“, *New Statesman*, 12. june 1987, pp. 12–15.
(1959): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. London: Routledge & Kegan.
- DeNavas-Walt, Carmen *et al.* (2005): *Income, Poverty, and Health Insurance Coverage in the United States, 2004*, U. S. Census bureau, <http://www.census.gov/prod/2005pubs/p60-229.pdf>.

- Domhoff, G. William (2013): *Who Rules America? Power and Politics and Social Change*. New York: McGraw-Hill.
- (2009): *Who Rules America? Challenges to Corporate and Class Dominance*. McGraw-Hill Education, Upper Saddle River, NJ.
- (2005): „Atlanta: Floyd Hunter Was Right“, <http://www2.ucsc.edu/whorulesamerica/local/atlanta.html>, посећено у септембру 2016.
- (1978). *Who really rules? New Haven and community power re-examined*. New Brunswick: Transaction Books.
- Dworkin, Andrea (1976): *Our Blood: Prophecies and Discourses on Sexual Politics*. New York: Harper and Row.
- Etzioni-Halevy, Eva (1993): *The Elite Connection: Problems and Potential of Western Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Emmison, Michael and Mark Western (1990): „Social Class and Social Identity: A Comment on Marshall et al.“, *Sociology* 24, pp. 241–53.
- Erikson, Robert, and John H. Goldthorpe (1992): *The constant flux: a study of class mobility in industrial societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Faux, Jeff (2006): *The Global Class War: How America's Bipartisan Elite Lost Our Future and What We Must Do to Win It Back*. New York: John Wiley & Sons, Inc., Hoboken.
- Florida, Richard (2003): *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. Christchurch: Hazard Press.
- Frank, Robert (2007): *Richistan: A Journey Through the American Wealth Boom and the Lives of the New Rich*. New York: Crown Publishing
- Foster, John (1983): „Class Struggle and Social Structure“, in: *Theory and Interpretation*, ed. R. S. Neale, pp. 222–247. Oxford: Basil Blackwell.
- Fontevicchia, Agustino (2015): „The Richest And Poorest Presidential Candidates: From Hillary's Millions To Marco Rubio's Debts“, *Forbes*, 29. 9. 2015, <http://www.forbes.com/sites/afontevicchia/2015/09/29/the-richest-and-poorest-presidential-candidates-from-hillarys-millions-to-marco-rubios-debts/#4bf136c1407049fe96114070>, посећено у септембру 2016.
- Forbes (2016): „Forbes 2016 World's Billionaires: Meet The Richest People On The Planet“, by Kerry A. Dolan and Luisa Kroll, *Forbes*, Mart 1, 2016, <http://www.forbes.com/sites/luisakroll/2016/03/01/forbes-2016-worlds-billionaires-meet-the-richest-people-on-the-planet/#4050a5fc41cb>, посећено у септембру 2016.
- Giddens, Anthony (1982): „Class division, class conflict and citizenship rights“, in: *Profiles and Critiques in Social Theory*. London: Macmillan.
- (1973): *The Class Structure of the Advanced Societies*. London: Hutchinson.
- Ginsberg, Morris (1929): „Interchange between social classes“. *Economic Journal*, XXXIX, pp. 554–565.
- Glass, David, ed. (1954): *Social Mobility in Britain*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Gluckman, Amy and Betsy Reed (1997): 'The Gay Marketing Moment', in: A. Gluckman and B. Reed, *Homo Economics: Capitalism, Community and Lesbian and Gay Life*. London: Routledge.

- Gold, Matea, Helderman, Rosalind S., Gearan, Anne (2015): „Clintons have made more than \$25 million for speaking since January 2014“. *The Washington Post*, 15. 5. 2015, http://www.washingtonpost.com/politics/clintons-earn-more-than-25-million-in-speaking-fees-since-january-2014/2015/05/15/52605fbeb4d-11e4-9ef4-1bb7ce3b3fb7_story.html, посећено у септембру 2016.
- Goldthorpe, John H. (1987 [1980]): *Social Mobility & Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press [1980: Oxford Press].
- (1983): „Women and class analysis: in defence of the conventional view“, *Sociology*, Vol. 17, No. 4, pp. 465–488.
- Goldthorpe, John H., David Lockwood, Frank Bechhofer and Jennifer Platt (1969): *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge: Cambridge University Press; завршни делови ове студије преведени су код нас као: Голдторп, Локвуд, Бекхофер и Платова (1974): „Радник друштва изобиља у класној структури“ (1. део), *Марксизам у свеју*, год. 1, бр. 7–8, стр. 211–230 и (2. део) бр. 9, стр. 197–213.
- Grusky, David B. and Jesper B. Sorensen (1998): „Can Class Analysis Be Salvaged?“, *American Journal of Sociology* (The University of Chicago Press), Volume 103, Number 5, March 1998, pp. 1187–1234.
- Hall, John and C. Jones (1950): „Social grading of occupations“, *British Journal of Sociology*, Vol. 1, 1, pp. 31–55.
- Halsey, Alan *et al.* (1980): *Origins and Destinations: Family, Class and Education in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Heath, Anthony and Clive Payne (1999): „Twentieth Century Trend in Social Mobility in Britain“, Centre for research into elections and social trends, *Working Paper*, Number 70, June 1999, www.crest.ox.ac.uk/papers/p70.pdf.
- Hirst, Paul (1977): „Economic Classes and Politics“, in: *Class and Structure*, ed. A. Hunt. London: Lawrence and Wishart.
- Holton, Robert (1989): „Has class analysis a future? Max Weber and the challenge of liberalism to Gemeinschaftlich accounts of class“, in: *Max Weber on Economy and Sociology*, ch. 6, eds. R. J. Holton and B. S. Turner. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hout, Mike, Clem Brooks and Jeff Manza (1993): „The Persistence of Classes in Post-industrial Societies“, *International Sociology* 8, pp. 259–277.
- Jennings, M. Kent (1964): *Community influentials: The elites of Atlanta*. New York: Free Press.
- Jones, Charles L. and A. P. M. Coxon (1979a): *Measurement and Meanings: Techniques and Methods for Studying Occupational Cognition*. London: Macmillan.
- (1979b): *Class and Hierarchy: The Social Meanings of Occupations*. London: Macmillan.
- Klepper, Michael, Gunther, Michael (1996): *The Wealthy 100: From Benjamin Franklin to Bill Gates—A Ranking of the Richest Americans, Past and Present*. Secaucus, New Jersey: Carol Publishing Group.
- Lane, Peter (1982): *Revise History (1750–1980)*. London: Charles Letts Books Ltd.

- Lee, David J. and Bryan S. Turner (eds.) (1994): *Conflict about Class: Debating Inequality in late Industrialism*. London and New York: Longman.
- Lipset, Seymour Martin (1960): *Political Man*. New York: Doubleday & Company.
- Lockwood, David (1958): *The Blackcoated Worker: A Study in Class Consciousness*. London: George Allen & Unwin.
- Marshall, Gordon, and Adam Swift (1996): „Merits and Mobility: a Reply to Peter Saunders“, *Sociology*, Vol. 30, No. 2, pp. 375 – 386.
- Marshall, Gordon, Howard Newby, David Rose and Carolyn Vogler (1988): *Social Class in Modern Britain*. London: Hutchinson.
- Marshall, Gordon and John H. Goldthorpe (1992): „The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critics“, *Sociology*, 26: 381–400.
- Marshall, T. H. (1964 [1949]): *Class, citizenship and social development* („Citizenship and social class“, pp. 65–122). Garden City, NY: Doubleday.
- McCormack, Richard (2009): „The Plight of American Manufacturing“, *The American Prospect*, December 21, <http://www.prospect.org/article/plight-american-manufacturing>, приступљено септембра 2016.
- McElroy, Wendy (2001): *Individualist Feminism of the Nineteenth Century: Collected Writings and Biographical Profiles*. Jefferson (North Carolina): McFarland & Company.
- Miliband, Ralph (1969): *The State in Capitalist Society*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Mills, Wright C. (1951): *White Collar and the American Middle Classes*. New York: Oxford University Press
- (1948): *The New Men of Power and America's Labor Leaders*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Miller, Robert (1998): „The Limited Concerns of Social Mobility Research“, *Current Sociology*, Volume 46, Number 4 (October), pp. 145–163.
- Mosca, Gaetano (1939): *The Ruling Class* (reprinted 1966). New York: McGraw Hill.
- Murray, Charles (1999): *The Underclass Revisited*. Washington: American Enterprise Institute for Public Policy Research, http://www.aei.org/docLib/20040311_book268text.pdf.
- Nisbet, Robert (1959): The Decline and Fall of Social Class. *Pacific Sociological Review* 2/1.
- North, C. C. and Paul K. Hatt (1949): „Jobs and occupations: A popular evaluation“, in: *Sociological Analysis*, eds. Logan Wilson and William Kolb. New York: Harcourt, Brace, Co.
- Packard, Vance (1959): *The Status Seekers*. Philadelphia: David McKay.
- Pahl, Ray (1993): „Does Class Analysis without Class Theory have a Promising Future: a reply to Goldthorpe and Marshall“, *Sociology*, Vol. 27, No. 2, May, pp. 253–258.
- (1989): „Is the emperor naked? Some questions on the adequacy of sociological theory“, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 13, No. 4, pp. 709–720.

- Pakulski, Jan (1993): „The dying of class or of Marxist class theory“, *International Sociology*, Vol. 8, No. 3, pp. 279–292.
- Pakulski, Jan and Malcolm Waters (1996): *The Death of Class*. London: „SAGE Publications“.
- Parkin, Frank (1971): *Class, Inequality and Political Order: Social Stratification in Capitalist and Communist Societies*. London: McGinnon and Kee.
- Parsons, Talcott ([1939] 1954): „The Professions and Social Structure“, in: *Essays in Sociological Theory*. New York: Free Press.
- Passel, Jeffrey S. (2005): *Estimates of the Size and Characteristics of the Undocumented Population*, Report of Pew Hispanic Center, <http://pewhispanic.org/files/reports/44.pdf>.
- Payne, J., and Geoff Payne (2000): „Health“, in: *Social Divisions*, ed. Geoff Payne. London: Macmillan.
- Payne, G., G. Ford, and C. Robertson (1977): „A Reappraisal of Social Mobility in Britain“, *Sociology* 11, pp. 289–310.
- Penn, Roger (1981): „The Nuffield Class Categorization“, *Sociology* 15, pp. 265–271.
- Piffa, Paul K., Daniel M. Stancato, Stéphane Côté, Rodolfo Mendoza-Dentona, and Dacher Keltner (2012): „Higher social class predicts increased unethical behavior“, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, Vol. 109, No. 11 (March 13, 2012), <http://www.pnas.org/content/109/11/4086.full.pdf>.
- Ransome, Arthur (1921): „Famine on the Volga“, *Guardian Newspaper*, Tuesday October 11, 1921; <http://www.guardiancentury.co.uk/1920–1929/Story/0,6051,126591,00.html>.
- Reid, Ivan (1998): *Class in Britain*. London: Polity.
- Reisman, David, Nathan Glazer and Reuel Denney (1953): *The Lonely Crowd*. New York: Doubleday Anchor Books.
- Renner, Karl (1953): *Wandlungen der modernen Gesellschaft: Zwei Abhandlungen über die Probleme der Nachkriegszeit*. Wien: Wiener Volksbuchhandlung.
- Rich, Adrienne (1977): *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. London: Virago.
- Robinson, I. William (2004): *A Theory of Global Capitalism: Production, Class, and State in a Transnational World*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Rothkopf, David (2012): „Inside Power, Inc.: Taking stock of Big Business vs. Big Government“, *Foreign Policy*, February 27, 2012, www.foreignpolicy.com/articles/2012/02/27/inside_big_power_inc, посеђено у септембру 2016.
- (2009): *Superclass: the global power elite and the world they are making*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Sahadi, Jeanne (2004): „Record high number of millionaires“, *CNN/Money*, November 16, 2004, http://money.cnn.com/2004/11/16/pf/millionaire_households/.
- Saunders, Peter (2002): „Reflections on the meritocracy debate in Britain: a response to Richard Breen and John Goldthorpe“, *British Journal of Sociology*, Vol. 53, No. 4, pp. 559–574.

- (1997): „Social Mobility in Britain: an empirical evaluation of two competing explanations“, *Sociology*, Vol. 31, No. 2, pp. 261–288.
- (1996): *Unequal But Fair? A Study of Class Barriers in Britain*. London: Institute of Economic Affairs, www.civitas.org.uk/pdf/cw28.pdf
- (1995): „Might Britain be a Meritocracy?“, *Sociology*, Vol. 29, No. 1, pp. 23–41, www.pdfcast.org/pdf/might-britain-be-a-meritocracy
- (1990a): *A Nation of Home Owners*. London: Unwin Hyman.
- (1990b): *Social Class and Stratification*. London: Routledge.
- Scott, John (2007): „Power, domination and stratification: Towards a conceptual synthesis“, *Sociologia, problemas e prácticas*, No. 55, pp. 25–39, <http://www.scieio.oces.mctes.pt/pdf/spp/n55/n55a03.pdf>.
- (2002): „Social Class and Stratification“, Paper for ‘Sociology at the Crossroads: Recent Advances and Future Challenges’ Special issue of *Acta Sociologica*, Volume 45, Number 1, <http://privatewww.essex.ac.uk/~scottj/socscot1.htm>.
- (1999): „Class and Stratification“, in: *Social Divisions*, ed. G. Payne. London: Macmillan, <http://privatewww.essex.ac.uk/~scottj/socscot8.htm>.
- (1996): *Stratification and Power: Structures of Class, Status and Command*. Cambridge: Polity Press.
- (1994): „Class analysis: Back to the future?“, *Sociology*, 28: 3.
- Sklair, Leslie (2000): *The Transnational Capitalist Class*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Sommers, Christina Hoff (1994): *Who Stole Feminism?: How Women Have Betrayed Women*. New York: Simon and Schuster.
- Stone, Clarence (1989): *Regime politics*. Lawrence: University of Kansas Press.
- Stone, C. N. (1976). *Economic growth and neighborhood discontent: System bias in the urban renewal program of Atlanta*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Stiglitz, Joseph E. (2015): *The great divide: unequal societies and what we can do about them*. New York: W. W. Norton & Company.
- (2012): *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers Our Future*. New York: W. W. Norton & Company, http://resistir.info/livros/stiglitz_the_price_of_inequality.pdf, поцеђено у септембру 2016.
- Thompson, Loren (2011): „Intelligence Community Fears U.S. Manufacturing Decline“, *Forbes*, February 14, <http://www.forbes.com/sites/beltway/2011/02/14/intelligence-community-fears-u-s-manufacturing-decline/>, приступљено у септембру 2016.
- Turner, Bryan S. (1986): *Citizenship and Capitalism: The Debate over Reformism*. London: Allen and Unwin.
- Vuk, Vedran (2006): „The Welfare State’s Attack on the Family“, Ludwig von Mises Institute [WWW document]. URL <http://mises.org/daily/2218>.
- Warner, William Lloyd, Kenneth Eells and Marchia Meeker (1949): *Social Class in America: A Manual of Procedure for the Measurement of Social Status*. Chicago: Science Research Associates.

- Waters, Malcolm (1994): „Succession in the stratification system: A contribution to the ‘death of class’ debate“, *International Sociology*, 9: 3.
- Westergaard, John and Henrietta Resler (1975): *Class in a Capitalist Society: A Study of Contemporary Britain*. London: Hainemann.
- Wikipedia (2016): „List of richest Americans in history“, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_richest_Americans_in_history#cite_note-Wealthy100-5, посећено у септембру 2016.
- Willig, Andrew (2014): „US Congress, Who Wants to Be a Millionaire?“, *Guardian Liberty Voice*, January 10, 2014, www.guardianlv.com/2014/01/us-congress-who-wants-to-be-a-millionaire/, посећено у септембру 2016.
- Wilson, Graham K. (1990): *Interest Groups*. Oxford: Basil Blackwell.
- Wolff, Edward (1996): *Top Heavy: The Increasing Inequality of Wealth in America and What Can Be Done About It*. New York: Twentieth Century Fund.
- Wright, Erik Olin (2001): *Alternative Foundations of Class Analysis*, <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/Soc929.pdf>
(1985): *Classes*. London, Verso.
- Yasuda, Saburo (1964): „A Methodological Inquiry into Social Mobility“, *American Sociological Review*, Vol. 29, No. 1 (Feb.), pp. 16–23.
- Young, Michael and Peter Wilmott (1957): *Family and Kinship in East London*. London: Routledge.

Slobodan Antonić

The Boring Sociology: Concerning a tedious Topic such as the Class (*Summary*)

The book consists of seven studies dedicated to class analysis and sociological research of the class. The author believes that the class approach is unjustifiably neglected in contemporary sociology, and wants to affirm it.

The first chapter of „Class War“ presents Lenin’s theory and practice of class war. At first, the elements of class war by Karl Marx are described. At the second, the author presents Lenin’s conception of the class war developed in books *What should be do?* and *State and Revolution*. And at the third, in this chapter is a description of class war practice during the Russian revolution. The author believes that, although Lenin developed ideas of class war by the end, some of its elements already existed in Marx works, but the responsibility for the practice of classocide lies, above all, in the leadership of Lenin and the Bolsheviks. However, the degeneration of Marx’s human idea of restructuring society, that led into the system of unlimited dictatorship and the practice of mass crimes, shows that intellectuals should be very careful with the use of words such as „destruction“, „undermine“, „dictatorship“ „and“ civil war “.

The second chapter is entitled „Neo-Weberian Analysis“. The Neo-Weberian approach to social stratification is different from the (Neo) Marxist because of including, in stratification position analysis (together with property), also education (skills), status, lifestyle and power. Instead of emphasizing the exploitation and class conflict, neo-Weberians emphasize on market position, lifestyle and life chances of members of classes. Also, the classes are not perceived as real groups with identity and social activism, but as structural determinants that have an important impact on the social chances of the individual. In the first part of this chapter, the author describes the theoretical foundations of this approach made by Max Webber. In the second part, an overview of David Lockwood's reconstruction of elements of Weberian class analysis is presented. In the third part, the neo-Weberian class scheme developed by John Goldthorpe and the way in which John Scott reaffirmed neo-Weberianism in modern sociology is described. Finally, in the last part of this paper, one example of the neo-Weberian approach in Serbia is analyzed – the research of Mihailo Popović and associates (1977).

The third chapter is called: „Class Discussion in Sociology at the End of the 20th Century“. The debate on class within sociology in English-speaking countries focuses on two questions. The first question is whether the crisis of the Marxist class analysis, which arose as a consequence of the weakening of class identity and class behavior, is at the same time a sign of crisis of sociological class conception. There are American, British and Australian sociologists whose answer to this question is affirmative. However, others have been claiming that the Marxist class analysis could be replaced by the Weberian concept of stratification. The second question in this debate is on the exploratory importance of the class for sociological analysis. Some sociologists have been claiming that its explanatory capacity is exhausted. However, there are others who argue that classes remain one of the most important tools a modern sociologist has. Finally, this chapter points to the third way of saving the class analysis. It is about focusing on the collective identity and collective action of the members of „developed“ professions, as a kind of „small“ classes or „proto-classes“.

The fourth chapter is „Status Analysis“. The author discusses the relation between stratification and belonging to the status groups based on citizenship, race, gender or lifestyle (underclass). The author claims that the status analysis is not an alternative, but a complement to the class analysis. The life prospects of individuals in today's society depend not only on their position in the market (or in the system of production), but on their membership of a particular status group as well. Hence the Weberian approach – with two-dimensional, class and status analysis –

is certainly more successful in dealing with all the complexities of social reality than the Marxist one. Therefore, if we add the third dimension of the Weber's stratification scheme – power, we can see that the exact social position of the individual could be determined the best by identification of its: position in the market (and the financial equivalent of the outcomes from it); position in a status group; and position in organizational structures (belonging to an organization and position that it occupies). Landowner or wage earner, citizen or immigrant, union activists or non-member, each of these positions mean a position either higher or lower on the stratification ladder. How this three-dimensional approach could be united into a single analytical matrix, and how could successful operationalization of it through appropriate indicators be made, still remains a challenge for researchers and statisticians.

„Superclass“ is the name of the fifth chapter. This is a term used to indicate the existence of the highest global (transnational) class in the current world capitalist system. In the first part of this chapter the author explains the theoretical roots and distinction between „class“ and „elite“ in sociology, as well as the concept of transnational classes and global elites. The second part provides an overview of data and research justifying the concept of superclass and super-elite. The author concludes that it is necessary to distinguish the superclass as owners and users of world-system monopoly, and super-elite which is the active nucleus of this class, providing legitimacy and preservation of the system. Sociologists should not fear the stigma of „conspiracy theory“ when presupposing the existence of coordination in the center of the superclass, although in sociology there are some methodological and research issues in confirmation of the existence of this coordination which have not been resolved yet.

The sixth chapter is „Mobility in Britain and Serbia“. The first part of the chapter provides an overview of British studies of vertical social mobility – researches of Glass (1949), Goldthorpe (1972) and Marshall (1988) – as well as controversy regarding the interpretation of their findings. The second part analyzes the reports of similar surveys in Serbia – researches of Jančićević (1972), Popović / Bogdanović (1988), Vuković (1989) and Lazić / Cvejić (1997 and 2012). It is concluded that the current social mobility in the Serbian society corresponds to Goldthorpe's findings for English society in 1972. Approximately a third of the highest class comes from the lowest class, but there are relatively small descending in the lower class. UK in the coming years, in the time after research of Goldthorpe, experienced the economic recovery and development, leading to maintaining upward mobility trend. Can Serbian society resolve the

economic problems typical for a (semi) peripheral society and stop the downward trend of interclass permeability? It remains to be seen. But even with stopping this trend, it is difficult to believe that Serbia, in terms of intergenerational mobility, in the near future could become an open society such as it was occurred during the sixties and seventies of the 20th century.

The seventh chapter is called: „A Different View of Mobility in Socialist Serbia“. This chapter starts from the findings of a recent study of social structure in Serbia (Cvejić 2012), which shows a significant reduction in vertical social mobility, especially for further inter-stratum distance. In light of these data, the author considers that we have to re-examine earlier, very biting evaluation of some Serbian sociologists concerning the „closeness“ for mobility of the society in socialist Serbia. The author analyzes and re-evaluated findings of earlier research (Janićijević, 1970; Flere and Đurđev, 1982/3; Bogdanovic, 1986; 1988; Vukovic, 1989). He concludes that a very brisk evaluation of mobility in Serbian society during socialism is a consequence of the schematic interpretation of these findings with Yasuda's index.

Изрази захвалности

Аутор овом приликом жели да се захвали људима који су омогућили његову научну и академску каријеру те настанак ове књиге.

Најпре родитељима, Чедомиру (1933) и Љиљани (1937), који су нештедимце подржавали, на све начине, сваку врсту мог студирања и научног рада.

Мојој менторки магистарског рада, проф. др Смиљи Тартаљи (†2020), која ме је много научила о томе како се пише јасно и прегледно научно дело.

Проф. др Михаилу В. Поповићу (1925–2011), који ме је, као мој први ментор дисертације, свесрдно подржао у раду на докторату, иако је тема коју сам изабрао за део академске заједнице била „контроверзна“.

Проф. др Младену Лазићу, мом другом ментору, захваљујући чијој је интелектуалној оштрини мој докторат испао такав да му се и дан-данас, слободно могу да кажем, нема превише тога ни додати ни одузети.

Проф. др Миловану Митровићу, који ме је, пошто је прочитао мој докторат, препоручио за доцента на Филозофском факултету у Новом Саду, чиме је почела моја академска каријера.

Још једном, професору Лазићу, што ме је, кад се указала прилика, примио на Одељење за социологију Филозофског факултета у Београду, где се наддам да ћу и завршити своје академско бављење социологијом.

Александри Сајц, која ми је из Лондона, деведесетих, донела мноштво литературе за две области којима сам тек почињао да се

бавим. Захваљујући тој литератури, коју сам добио у формативно веома важном тренутку, успео сам да развијем два нова предмета на социологији: *теорију моћи* и *социологију избора*.

Посебну захвалност дугујем својим очним лекарима, без чије бриге и успешних операција вероватно више не бих видео: проф. др Милошу Игњачеву (1941–2014), др Горану Дамјановићу, проф. др Миленку Стојковићу и проф. др Марији Божић.

Захваљујем се и својим колегама с пројекта проф. др Владимиру Вулетићу и др Стефану Мандићу, који су препустили део сопствених материјалних трошкова како би се одштампала ова књига. Благодарим и колеги Ивану Зечевићу који је урадио дизајн корица. Пројекат, иначе, финансијски подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (бр. уговора 451-03–68/2022–14/200163).

Белешка о писцу

Слободан Анђонић (Београд, 1959) дипломирао је (1982) и магистрирао (1988) на Факултету политичких наука у Београду, а докторирао социологију на Филозофском факултету у Београду (1995). Радио је као истраживач у Институту за политичке студије у Београду (1990–1996), предавао социологију на Филозофском факултету у Новом Саду (1996–2001), а од 2001. запослен је на Одељењу за социологију Филозофског факултета у Београду (доцент 2001, ванредни професор 2006, редовни професор 2011. године). Обављао је дужности управника одељења за социологију (2006–2010), главног уредника *Социолошкој прејледа* (2006–2009) и председника Српског социолошког друштва (2009–2013). Члан је Одељења друштвених наука Матице српске и Одјељења друштвених наука Андрићевог института. Објавио је двадесет књига, од којих се у књижарама тренутно могу наћи: *Демонијажа културе* (2. прош. изд. 2020), *Искушења радикалној феминизма* (2. прош. изд. 2021), *Моћ и сексуалности* (3. прош. изд. 2021) и *Моћ и послушности* (1. изд. 2021).

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.342.2

316.482.3

АНТОНИЋ, Слободан, 1959–

Досадна социологија : о једној заморној теми каква је
класа / Слободан Антонић. – 1. изд. – Београд : Универзитет
, Филозофски факултет, Институт за социолошка
истраживања, 2022 (Београд : Службени гласник). – 221 стр.
: илустр. ; 21 cm

Тираж 200. – Белешка о писцу: стр. 221. – Напомене и
библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр.
199–213. – Summary: The boring sociology: concerning a
tedious topic such as the class.

ISBN 978-86-6427-235-3

а) Друштвене класе б) Класна борба

COBISS.SR-ID 74195465

